

DE VRIJE FRIES

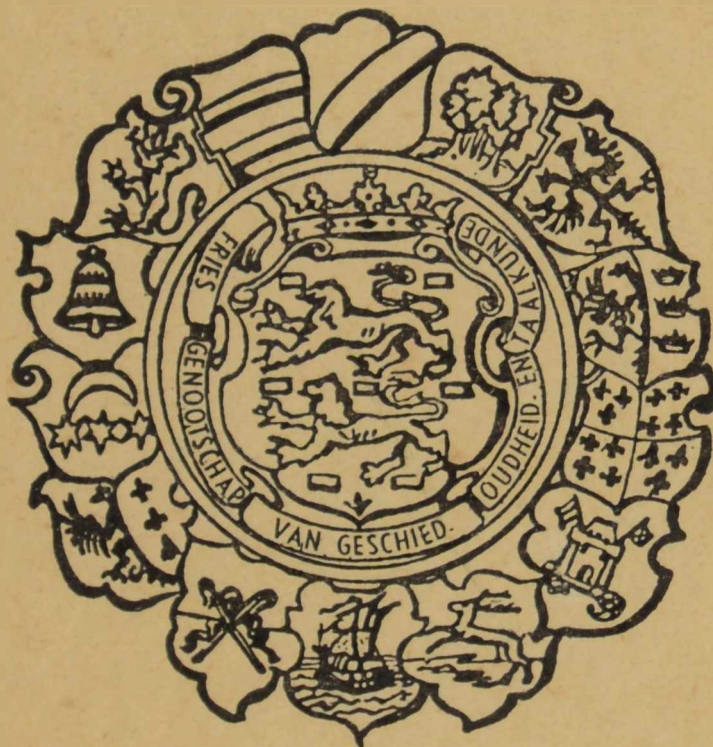
TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIES GENOOTSCHAP

EN DE

FRYSKE AKADEMY

ZEVEN EN VEERTIGSTE DEEL

1966

hwk 37-100 39

DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIES GENOOTSCHAP
VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN
TAALKUNDE

EN DE

FRYSKE AKADEMY

REDACTIE: DRS. C. BOSCHMA, DS. J. J. KALMA,
DRS. S. VAN TUINEN, MR. DR. K. DE VRIES
REDACTIESECRETARIS: DS. J. J. KALMA

ZEVEN EN VEERTIGSTE DEEL

Gedrukt bij
N.V. DE HANDELSDRUKKERIJ VAN 1874
1966

INHOUDSOPGAVE

	blz.
Drs. J. Visser — Het huwelijk van Willem Frederik en wat er aan voorafging	5—39
W. H. Keikes — Sint Anthoon te Bolsward. Uit de rijke historie van het „rijcke” gasthuis	40—92
S. J. van der Molen — Over de Friese plattelands- vrouwenkleding in de 17e eeuw	93—118
Drs. Herma M. van der Berg — Jacob Gysberts en het patroon van het Bolswarder stadhuis	119—131
J. J. Kalma — Het roken in Gysbert Japiks’ tijd. Vloek of zegen?	132—151
K. P. de Boer — Tarquinius Poppinga. Een predikants- leven in de 17e eeuw	152—176
Drs. C. Boschma — Liauckama State te Sexbierum .	177—205
Jhr. drs. M. J. van Lennep — Harderwijkse gepromo- veerden uit de Friese gewesten	195—205
Dr. mr. J. Belonje — Een kunstwerk uit Friesland op Weldam	206—208
Boekbespreking — Kleine Oudfriese Kronieken (K. de V.)	209—210

HET HUWELIJK VAN WILLEM FREDERIK EN WAT ER AAN VOORAFGING

J. VISSER

Zoals bekend hebben Ernst Casimir van Nassau en zijn vrouw Sophia Hedwig tien kinderen gehad, waarvan de twee eerste dood geboren zijn, het derde een half uur leefde en de vijf laatste alle als kinderen overleden¹. Twee zoons bleven over, van wie Hendrik Casimir op 28-jarige leeftijd ongehuwd aan zijn wonden, bij Hulst opgelopen, overleed op 12 juli 1640. Zo bleef de moeder, die sinds 1632 weduwe was, slechts één kind over. Natuurlijk hoopte zij dat deze zoon, Willem Frederik, het geslacht zou voortzetten, maar vooral dat hij een goed huwelijk zou doen, waardoor zijn positie in Nederland versterkt werd. Zelf dochter van een hertog van Brunswijk uit het oude en beroemde geslacht Welf (eigenlijk Este) en van een Deense koningsdochter, hoopte ze ook voor haar enige zoon een voornaam huwelijk. Voorzag zij reeds 60 jaar tevoren het uitsterven der prinsen van Oranje? Inderdaad gaf de gezondheid van de enige stamhouder, de latere Willem II, aanleiding tot deze prognose. Wist zij van het testament van Maurits, dat — geschreven toen Frederik Hendrik nog ongetrouwd was — bij ontstentenis de graven van Nassau-Diez als erfgenamen substitueerde, en dat van Frederik Hendrik zelf, dat bij kinderloos overlijden van diens zoon de oudste dochter als zodanig aanwees? Een feit is, dat zij eerst trachtte te bereiken dat Hendrik Casimir met de oudste dochter van de prins, Louise Henriette, trouwde. Dit plan zou misschien zijn doorgegaan, zeer tot ongenoegen van Amalia van Solms, die haar dochter veel te voornaam vond voor zo'n eenvoudige graaf, als Hendrik niet ontijdig om het leven was gekomen. Louise vertelde Willem Frederik 2 juni 1645 zelf dat haar moeder de reeds opge maakte huwelijksvoorwaarden verbrand had en dat zij om Hendrik „gekreten” had². Op 12 december 1646 vertelde Sommelsdijk aan Willem dat hij het huwelijk tussen Hendrik Casimir en Louise Henriette had helpen beletten. 2 december 1648 hoorde Willem van Amalia zelf dat Hendrik zich op haar had willen wreken voor het verhinderen van zijn verlovings met Louise.

Sophia's enige hoop was dus nu op Willem Frederik gevestigd.

¹ Koninklijk Huisarchief, Inv. A 23, nr X 2; J. M. van de Venne en A. A. M. Stols, *Geslachts-register van het vorstenhuis Nassau*, 1937, 87.

² Dagboeken van Willem Frederik, Kon. Huisarchief, Inv. A 25, nr VIII 2 (hierna aangehaald als D.). Alle data zijn in nieuwe stijl gegeven.

Zij liet hem zweren dat hij met Louise of, als die begeerde bruid niet meer beschikbaar was, met haar zuster Albertina Agnes trouwen zou en niet eerder andere huwelijksplannen zou smeden dan nadat die beide kandidaten getrouwd waren of het althans vaststond dat hij geen van hen beiden zou krijgen³. Dit was een ernstige vrijheidsbeperking voor Willem, want Albertina was nog een kind⁴ en de beslissing over haar huwelijk kon nog lang duren. Amalia bleef zich tegen zijn pogingen verzetten, zoals ze dat had gedaan tegen die van zijn broer, en beïnvloedde in die zin ook haar man. Wellicht trachtte ze ook haar dochter tegen Willem Frederik in te nemen, want 26 mei 1644 vernam deze van zekere M.M.⁵ „dat L.M.⁶ haer geseit had sy had noit gedacht dat ick soo was als sie nu bevonde, hiel veul van my”. Daar Louise bijna onbereikbaar scheen, polste Willem zijn latere schoonmoeder reeds 11 november 1643 over de 9-jarige Albertina. Amalia antwoordde dat eerste „Mademoiselle” trouwen moest en dat „se (Albertina) te jonck was”.

Voor Louise waren er meer kapers op de kust: de prins van Wales (de later Karel II van Engeland), de hertog van York (later Jacob II) en Frederik Willem van Brandenburg, bekend als de Grote Keurvorst, die reeds in oktober 1644 zijn rentmeester naar Den Haag zond, „om Mamoisell te sien”, en haar geschenken liet sturen door zijn zusters⁷. Zelfs keizer Ferdinand II zou volgens Louises latere mededeling⁸ haar „begeert” hebben, maar dit moet dan geweest zijn na de dood van zijn 1ste vrouw Maria Anna van Spanje, † 13 mei 1646. Dat waren in de ogen van „Haere Hooc-hey” natuurlijk betere partijen voor haar oudste dan „graeff Willem” en ook beter dan de prins van Talmont, Henri Charles de la Tremouille, kolonel van een regiment cavalerie, al was deze dan de kleinzoon van twee dochters van Willem van Oranje en

³ D. 17 dec. 1644.

⁴ Tussen Louise en haar waren drie zusjes overleden, vandaar dat zij meer dan 6 jaar scheelden. Van de Venne en Stols, a.w., 62 v.

⁵ Wellicht dezelfde als M.M.D.R., de volgende dag vermeld, en juffer Madalena (D. 29 sept. 1644).

⁶ = mademoiselle Louise. Deze wordt ook aangeduid als Mademoiselle, de afkorting daarvan Sell of de letterkeer hiervan Les(t) zonder meer, maar ter onderscheiding van Albertina Agnes ook sprake van b.v. mad. L. of Lestl., waar tegenover deze dan wordt gecodeerd als mad. Alb., A.M., Lestal e.d. Na het huwelijk van Louise duiden „Mademoiselle” en de daarvan afgeleide afkortingen zonder naamsaanduiding op Albertina als oudste ongehuwde dochter. Na zijn huwelijk noemde Willem Frederik zijn vrouw met de vleinaam Ambaetje.

⁷ D. 23 okt. 1644.

⁸ D. 26 sept. 1647.

Charlotte de Bourbon. Ook Talmont had eerst slechts op Albertina durven hopen, maar toen hij hetzelfde antwoord kreeg als Willem Frederik, „pretendeerde” hij Louise ook en was binnenkort „heel amereux” van haar⁹.

Toch werd Willem tijdens zijn verblijf in Den Haag (20 oktober—28 december 1644) niet alle omgang met Louise verboden. Toen hij op het punt stond tot kolonel van het Waalse regiment benoemd te worden¹⁰, vroeg hij haar een kleur voor de vaandels te kiezen. Was de gekozen kleur, „*colour de rose*”, een teken van haar gevoelens¹¹? In elk geval kleurde zij Willems bril, want toen er hofbal was op de 13de verjaardag der Prinses-Royale (Maria Stuart, de vrouw van prins Willem), was „L.M. de fraiste en de witste van alle de jufferauwen”¹². Maar een zo drukke omgang had hij toch niet met haar, dat hij zichzelf al een oordeel over haar karakter kon vormen. Hij liet zich inlichten door „freulen M.” (wellicht Eleonora Mauritia van Portugal, waarover hierna uitvoeriger), die niet zo gunstig oordeelde: „dat sie het alletijt voor kyven nam, als men maer vermaende, dat deselfde wel most gemenageert worden, sacht getracteert, veul wil, daer was een hooftjen in, het soud anders qualyck kunnen gelucken in 't haultyck, een weinich opiniater, oock wat vuiltjes”¹³. Desondanks bleef Willem gunstbewijzen van Louise zoeken, vroeg haar om een lint¹⁴ en verkreeg een week later de toezegging dat als hij een lint vond, dat zij had laten vallen, hij het mocht houden¹⁵. Bij het afscheid op 27 december verzekerde hij haar stom te zullen zijn, tot hij haar weerzag, „dat is dat ick niemants mijn dienst sal presenteren nae L.M.”. Ten afscheid gaf zij hem „twe pruymen mit haer schone witte handen”.

Het was in deze onzekerheid, waaraan nog geen einde te zien was, te begrijpen dat Willem Frederik de eed, aan zijn moeder gedaan, enigszins beperkt opvatte. Er waren tenslotte meer aardige meisjes aan het hof. Daar waren b.v. de dochters van Emanuel van Portugal en Emilia van Oranje, waaronder Eleonora Mauritia, later getrouwd met Willems neef George Frederik van

⁹ D. 20 en 24 sept. 1644.

¹⁰ Deze aanstelling is van 31 okt. 1644. Kon. Huisarchief, Inv. A 25, nr VI 8. De nummers van deze inventaris zijn hierna zonder meer vermeld als Inv.nr.

¹¹ D. 26 okt. 1644.

¹² D. 14 nov. 1644.

¹³ D. 15 nov. 1644.

¹⁴ D. 15 dec. 1644.

¹⁵ Iets dergelijks wordt al op 29 mei en 1 juni 1644 verteld.

Nassau-Siegen. In november had hij haar enige malen te 's-Gravezande bezocht¹⁶. Reeds 8 december verzuchtte hij „dat L.M., A.M. getraut waeren of tenminste verlooft, opdat men wist waer men aen was en vrieicheit had om nae andere om te sien, hetwelck ghen sal wesen als dat soet Eleo. Mauq. etc. . . . ick heb het lief. . . . om die goede qualiteiten die hetselfde heeft”. Zij was ook niet afkerig van hem, want drie dagen later zei ze „dat se mit niemant estroicter amitié, kennis en vrientschap hielt als mit my”. 17 december bracht Willem Louise en Mauritia thuis en had met laatstgenoemde een lang gesprek op haar kamer. De dochter van de bastaard-pretendent naar de Portugese troon „woud liever mit my dreuch broodt eeten als mit een ander goede daghen hebben”. Zij sprak ook van „M.G.” (wellicht graaf Maurits, broer van haar latere echtgenoot), die blijkbaar ook naar haar hand dong, maar „’twelck sy niet wunste”. Willem was blijkbaar zeer in de wolken, want hij zei dat zij hem tot de gelukkigste mens ter wereld zou kunnen maken. „Der was niet dat mijn ophielt om Maq. alheel te versoecken ten hauwelijck als den eedt die my mijn vrou moeder had laeten doen dat ick soolang soud wachten totdat L.A.M. beide waeren getrout of dat ick verseeckert was dat ick der gheen af hebben soude. . . . Daerop scheid ick mit een kuske en nam de handt oock te kussen”. Twee dagen later ried Mauritia hem „corte ende claere antwoordt” van Frederit Hendrik te verlangen, maar Willem, die zijn kans op een der prinsesjes niet wilde bederven, bleef omzichtig te werk gaan. Of nu Mauritia geen zin had om te wachten of dat het kwam door haar ruzie met Louise (waarop wij hierna terugkomen), maar de idylle was weldra ten einde en bij het volgende bezoek at hij nog een keer met haar¹⁷, maar verder verneemt men slechts de schampere opmerking: „Fr. Mauritz is quaet dat men haer niet genoeg opwacht en caresseert en doet het uyt spijt en jalousie” (nl. ruzie maken met Louise)¹⁸ en een gesprek over de „froideur” van freule Mauritz, die hem „niet wil aensien”¹⁹. Dat het uit was met de liefde, blijkt ook uit de verandering in Willems testament. Op het hoogtepunt der verliefdheid op Mauritia, 17 december 1644, had hij het gemaakt en aan „freulen Mauritz van Portugal” een ring met diamanten gelegateerd, die hij van

¹⁶ D. 4 en 16 nov. 1644.

¹⁷ D. 23 mei 1645.

¹⁸ D. 30 mei 1645.

¹⁹ D. 2 juni 1645.

de koningin van Engeland had gekregen. 17 oktober 1645, tijdens de strijd bij Hulst, die wel herinneringen aan zijn broer en gedachten over de sterfelijkheid moest oproepen, zette hij in zijn dagboek een verklaring, dat al zijn beschikkingen gehandhaafd bleven, behalve dat de bewuste ring aan „mademoiselle Louyse d'Orange” zou komen, met het verzoek hem te dragen „als comende van haren gehoorsaemsten ende getrausten diener, die ick sterve” (volgen handtekening en lakzegel).

Na zijn vertrek kort voor de jaarwisseling duurde het tot 21 april 1645, voor Willem Frederik in Den Haag terug kwam. Talmont, die reeds de vorige herfst blijkbaar met andere officieren, o.a. zijn majoor Johan van Merode, heer van Rummen, over zijn huwelijksplannen had gesproken en dus zeker nogal goede hoop koesterde²⁰, had het nu al gewaagd Louise een horloge aan te bieden²¹. De 18-jarige prinses was vriendelijk tegenover de Friese stadhouder en meestal „lustich” in zijn gezelschap²². Van 27 mei tot 6 juni was Willem met de prinselijke familie in Breda. Tijdens een rit in het Liesbos, waarbij hij met „Sell” (= Mademoiselle) in de koets zat, kreeg Willem „een stockjen dat se geknaut, settende het op mijn hoet, daernae noch een, 'twelck op haer rock liet vallen”²³. Later op de dag gaf hij haar zijn liefde te verstaan, „doch wolde het niet aennemen ofte verstaen”.

6 juni namen de heren afscheid van de dames op de heide tussen Breda en Bergen op Zoom. Louise durfde, evenals de laatste dagen, Willem nauwelijks aankijken; waarschijnlijk vreesde zij praatjes van de jaloerse freule van Portugal, met wie ze ruzie had gehad, en achterdocht van haar moeder. De vorige avond was zij al „froid” tegenover hem geweest.

Hoewel Willem op 27 mei 1644 tegen de heer van Zuilestein had gezegd dat hij voor de Engelse en Brandenburgse vorsten wel wilde wijken, „want haer (= Louises) geluck ende prosperiteit liever heb als mijn eigen”, maar aan Talmont de eer niet gunde, dronk laatstgenoemde, toen Willem op zijn eigen 32ste verjaardag (17 aug. 1645) te Maldegem bij hem at, op „onser beyde matresse gesontheit”.

24 november keerde Willem te Breda terug, waar ook de prinsessen waren. De geruchten over een huwelijk van Louise namen

²⁰ D. 29 sept. 1644.

²¹ D. 2 mei 1645.

²² D. 7, 15 en 21 mei 1645.

²³ D. 2 juni 1645.

toe²⁴. Deze had er blijkbaar weinig zin in. 21 december vertelde de vrouwe van Rummen Willem „dat Sell altemitz kreet, alse ooverdacht wat haer altemitz rancontreerde”. 29 november vertrok het gezelschap naar Den Haag, waar Willem tot 27 december bleef. Bij het afscheid gaf „Sell” hem haar zegen²⁵.

Voordat Willem naar Den Haag terugkeerde (28 april), hoorde hij reeds van de vrouw van de convooimeester van Sloten, die in Den Haag geweest was en „de soeters gegroet had”, dat Louise gezegd had „dat het hart was tegens sijn wil en danck te trauwen, ’twelck roode wanghen had gecauseert. Oock dat men hier wilde wel onbekendt komen”²⁶. Zij moest wel erg tegen het huwelijk met de Keurvorst of de prins van Wales opzien, om zo’n wanhoopsdaad te willen wagen: een poging om in Friesland onder te duiken! De volgende weken werden telkens de beide genoemde huwelijksandidaten besproken. Willems bronnen van inlichtingen waren o.a. de vrouwe van Rummen en freule Mauritia, met wie de betrekkingen op vriendschappelijke voet werden hersteld, verder mevrouw Van Gramberringen²⁷, wier naam gecodeerd wordt tot „G(roote) P.” e.d. Interessant voor de geschiedenis der hygiëne aan het hof is de opmerking: „Les . . . geroocken, die wat sterck was, oock gheen fray vel ofte tain”²⁸. Op 10 juli blijkt opnieuw belangstelling voor de lichamelijke kwaliteiten: „Lest armen dicwils gesien”; dat was dus heel wat bijzonders.

Een enkele maal blijkt in deze tijd weer iets van belangstelling voor een alternatief. 10 december 1645 spreekt Willem „wel een uir mit Francisca”²⁹. Het volgend voorjaar vertelde deze hem meermalen over Louises liefde voor de prins van Talmont en haar hekel aan de Keurvorst³⁰. 5 juni gaf zij hem een lint en drie dagen later beloofde zij hem „haer in ’t bed te mogen sien by de eerste gelegenheit”. Daarna daalt ook over deze episode het stilzwijgen.

Zoals zojuist al aangeduid, Louise had de man van haar hart

²⁴ D. 26 nov. 1645.

²⁵ D. 26 dec. 1645.

²⁶ D. 14 april 1646.

²⁷ Catharina van Soutelande, later hofmeesteres bij Albertina, † Leeuwarden jan. 1660, begr. Jac.kerk, vrouw van J. van Gramberringen, baljuw van Liesveld. Stukken over haar begrafenis Inv.nr VIII 8.

²⁸ D. 9 mei 1646.

²⁹ Wellicht een dochter uit het geslacht Merode, waar deze naam meermalen voorkwam. J. S. F. J. L. de Herckenrode, Nobiliaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne, II, 1865, 1344, 1351; A. Ferwerda, Adelyk en aanzienelyk wapen-boek van de Zeven Provinciën, II, 1763, Merode gen. 13, 14.

³⁰ D. 18 en 27 mei 1646.

gevonden. Het was de bovengenoemde prins van Talmont; weer was het Mauritia van Portugal die de zaak aan het rollen bracht en daardoor natuurlijk weer hevige ruzie met Louise kreeg. 22 mei 1646 wordt vermeld dat zij aan prins Willem, die door het aftakelen van zijn vader steeds meer de leiding der zaken in handen nam, had verteld dat zij brieven van „P.” (zo wordt Talmont nu meest aangeduid) aan „Lest” gevonden had. Hiertoe had zij Louises bureau „opgedaen mit behendicheit”³¹. Volgens een latere mededeling van mevr. Van Gramberringen had Louise wel 30 brieven ontvangen en had de geheime verstandhouding al drie jaar geduurd³². Zij zouden samen hebben willen weglopen³³. Prins Willem, die natuurlijk ook een vorstelijk huwelijk voor zijn zuster wenste, dat niet te veel zou afsteken bij zijn verbintenis met de Prinses-Royale, was „heel quaet” op de beide gelieven en zijn moeder „heel ontstelt en gealtereert”. Toen Talmont twee dagen later op het hof kwam, werd hij door de Oranjefamilie zeer koel behandeld en na zijn vertrek barstte Amalia uit: „Ick ben bliede van dien lammen hondt ontslagen te zijn”. Willem Frederik werd nu nog omzichtiger en sprak Louise slechts aan „mit groot respect en circumspectie, spiegelt u den P.”. Talmont echter gaf de moed niet op. Hij liet door zijn mede-kolonel François de la Place, burggraaf van Machault, aan Amalia vragen hem een van haar dochters te beloven. Deze antwoordde niet te vriendelijk: „Qu’ilz allie au diable, ny asteur³⁴ ny jamais de sa vie il en aura une”³⁵.

Louise werd nu goed in de gaten gehouden. Haar vader vroeg haar per brief (!) of zij bereid was de Keurvorst te trouwen. „Lest antwoorde dat se S.H. in allest soude gehoorsaemen, doch dàt soud se niet geerne doen”³⁶. De Keurvorst werd niet gunstig beoordeeld. Amalia, die het huwelijk toch bevorderde, zei „dat hy soo lelyck wast, soo plomp, soo drancelyck, dat hy niet lang kost leven”. Plotseling kreeg ze met schrik in de gaten dat haar oudste dochter in de kamer was. Deze viel uit: „’t Is te beklagen **dat ick om sijn geltz wil en een weinich landt soo ongeluckich moet sijn en verkoft worden.** Och, wast ick doch doot of wast ick

³¹ D. 18 sept. 1646.

³² D. 25 aug. 1647.

³³ D. 14 sept. 1647.

³⁴ = à cette heure.

³⁵ D. 18 sept. 1646.

³⁶ D. 5 nov. 1646.

een bouerin, soo mocht ick doch iemantz nemen die ick kende nae mijn sinn en die ick liefhad”.

De andere pretendent, de prins van Wales, werd nu genoemd als man voor Albertina. Het 12-jarige prinsesje werd er door haar vader zelf over geraadpleegd, maar wist er niets op te zeggen. Ook de hertog van Brunswijk kwam in aanmerking³⁷, terwijl ook de keurvorst van de Palts genoemd werd³⁸. Toch was ook Willems kans nog niet verkeken. Vele regenten gaven zelfs de voorkeur aan hem, omdat men nog twijfelde of de Princess-Royal kinderen zou krijgen³⁹ en dan de erfdochter liever met een Nederlandse graaf en stadhouder dan met een Duitse keurvorst getrouwd zag. Amalia begon aan de bereidheid van de Keurvorst om met haar dochter te trouwen, te twijfelen. 10 november werd verteld dat zij gezegd had: „Kompt den Cuhrvorst niet haest, soo sal ick mijn dochter geven aen een van Nassau”, „en dat soud ick zijn geweest”, voegt Willem er spijtig aan toe, want hij zag wel dat dit een strohalm was: „nu resteert mad. Albertine noch, wat daerof worden sal, sal den tijt leeren”.

Willem Frederik bedacht wat hem destijds door Frederik Hendrik en Amalia op zijn aanzoek om Albertina gezegd was. Toen Louise 7 december 1646 met de Keurvorst trouwde, liet hij zich door freule Francisca troosten met de overweging „dat Mam. sooveul imperfectiën had: d'adem, een quaet been, de heup, de rug” en concludeerde dat nu over de tweede dochter gepraat kon worden. 11 december sprak hij er met Amalia over, die er „heel civielyck op antwoorde, doch dubieux en doncker”. Evenzo ging het de volgende dag bij Frederik Hendrik, die waarschijnlijk door zijn vrouw geïnstrueerd was; hij werd blijkbaar steeds meer door haar beheerst. 13 december vertrok Willem Frederik uit Den Haag.

Wegens het overlijden van de Prins op 14 maart 1647 kwam hij 19 maart al weer in Den Haag, maar keerde de 31ste weer naar Friesland terug. Gedurende dit korte verblijf kwamen de huwelijksplannen slechts in enige gesprekken met mevr. Van Varick,

³⁷ Waarschijnlijk Christiaan Lodewijk van Lüneburg-Kalenberg (1622–1665). W. K. Prinz von Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, 21953, I, 74. D. 2 dec. 1646.

³⁸ De van zijn keurstem beroofde keurvorst Karel Lodewijk (1617–1680) was een zoon van de overleden Winterkoning en de in Den Haag in ballingschap levende Elizabeth Stuart en een kleinzoon van Louise Juliana van Oranje. Isenburg, a.w., I, 33. D. 10 dec. 1646.

³⁹ Ze was pas 15 jaar, maar al 5½ jaar getrouwd. Van de Venne en Stols, a.w., 63.

Rummen en Sommelsdijk op het tapijt⁴⁰. 6 mei keerde Willem echter weer in Den Haag terug voor de begrafenis van Frederik Hendrik, die op 10 mei te Delft plaatsvond. Weldra vernam Willem nu dat één concurrent uitgeschakeld was: de prins van Talmont, die naar Frankrijk zou vertrekken, naar gezegd werd om daar te trouwen⁴¹, en ten hove definitief was afgewezen⁴². Een ander bericht klonk minder hoopgevend: Albertina had aan haar getrouwde zuster geschreven „dat se om H.H. noch om niemantz G.⁴³ soll nehmen en dat men haer dat mocht seggen”⁴⁴.

De graaf gaf de moed echter niet op en daar hij met de jonge prins in goede verstandhouding stond, stelde hij zich ten doel ook de prinses-weduwe voor zich te winnen. Hij begeleidde haar op een reis naar Spa (11 juli-4 oktober), gedurende welke geruchten opdoken over een nieuwe pretendent: de jonge graaf Frans van Nassau-Siegen, wiens vader Jan III († 1638, oudste kleinzoon van Jan de Oude) tot de Katholieke Kerk was overgegaan en wiens moeder ook te Spa vertoefde⁴⁵. Amalia hoopte nog steeds ook voor Albertina op een voornamer huwelijk, maar vreesde dat de prins van Wales haar niet zou willen hebben wegens haar lelijkheid⁴⁶. Als in haar omgeving Willems naam genoemd werd in dit verband, verwierp zij het denkbeeld niet, maar kwam steeds met het verschil in leeftijd op de proppen: Albertina was nu 13 jaar en Willem 34⁴⁷.

Willem ging met Albertina nu heel voorzichtig om, om haar van zijn bedoelingen niets te laten merken, uit vrees dat ze dan niet meer met hem zou willen praten⁴⁸. Zo meende hij dan ook te bemerken dat zij vriendelijker voor hem werd⁴⁹; toch vond hij haar maar „een erch spytich en hooveerdich meisyen”. Op zijn aanzoek kwam hij niet terug, om Amalia niet de indruk te geven dat hij zich uit eigenbelang voor haar uitsloofde⁵⁰. 5 oktober aanvaardde Willem de reis naar Friesland weer na een vrolijk afscheid van „Mamoisel”, waarbij hij „heel wel mit haer” was.

⁴⁰ D. 24, 26 en 28 maart 1647.

⁴¹ D. 12 mei 1647. Hij trouwde 15 mei 1648 met Emilia van Hessen-Kassel. Isenburg, a.d., I, 99.

⁴² D. 13 mei 1647.

⁴³ = graaf (Willem Frederik).

⁴⁴ D. 19 mei 1647.

⁴⁵ D. 14 aug. 1647.

⁴⁶ D. 7 aug. 1647.

⁴⁷ D. 16 aug. 1647.

⁴⁸ D. 1 sept. 1647.

⁴⁹ D. 22 en 23 sept. 1647.

⁵⁰ D. 8, 10 en 28 sept. 1647.

11 juni 1648 kwam hij weer in Den Haag aan. De geruchten die hij daar vernam, waren nogal tegenstrijdig: enerzijds werd veel gesproken over een huwelijk van Albertina met de hertog van Brunswijk⁵¹, anderzijds werd gezegd dat bij gelegenheid van het doopfeest te Kleef van het oudste kind van Louise Henriette op 2 augustus, waarbij Willem de Prins vertegenwoordigde, hij en Albertina zich zouden verloven⁵² en dat zij „veul van my hielt en my allest goedts wunschte”⁵³. Ook werd een nieuwe candidaat genoemd, de graaf van Bentheim⁵⁴.

Prins Willem was zijn achterneef niet meer zo goed gezind. Reeds 22 maart had Willem gehoord dat de prins „soud Lestal liever aan yemant groots geeven als aen een graff” en 23 augustus heette het dat Amalia gezegd had: „Al wolde ick het houwelyck toestaen, off mijn soon dan niet wolde, wat wast het dan?” Zo hield zij nog steeds de boot af: een andere keer heette het dat Willem met zijn 35 jaar nog jong genoeg was om te wachten⁵⁵. De 14-jarige Albertina begon nu zelf ook mee te praten over haar aanbidders: de hertog van Brunswijk vond ze wel aardig; ze deed niet mee, als anderen hem uitlachten⁵⁶. Amalia begon nu ook al over de toekomst van haar 11-jarige derde dochter Henriette Catharina te denken en zei dat deze niet eerder dan met ongeveer 18 jaar zou trouwen⁵⁷ en dat een man niet voor zijn 40ste jaar behoorde te trouwen⁵⁸. Tegen Willem zei zij dat zij haar dochter niet aan een Engelsman zou willen geven, dus noch aan de prins van Wales noch aan diens broer, dan nog liever aan een edelman; maar hij hechte weinig betekenis aan haar woorden: „H.H. verandert dicwils van humeuer”⁵⁹. Dat zij haar dochters niet jong wilde uithuwelijken, schreef hij toe aan de wens langer in het bezit te blijven van de uitkering van f 10.000,— per jaar, die zij voor elk van hen uit 's Prinsen goederen kreeg, zolang ze nog ongetrouwd waren⁶⁰. 3 oktober bracht Sommelsdijk verslag uit van een gesprek dat hij met prins Willem

⁵¹ D. 2 juli 1648.

⁵² D. 3 juli 1648.

⁵³ D. 7 juli 1648.

⁵⁴ Waarschijnlijk Ernst Willem graaf van Bentheim (1623–1693). F. Baron Freytag von Loringhoven, *Europäische Stammtafeln*, IV, 1957, 43. D. 29 juli 1648.

⁵⁵ D. 13 sept. 1648.

⁵⁶ D. 17 sept. 1648.

⁵⁷ D. 28 sept. 1648.

⁵⁸ D. 19 sept. 1648.

⁵⁹ D. 22 sept. 1648.

⁶⁰ D. 28 sept. 1648.

had gehad en waarin hij deze om dynastieke redenen had aanbevolen Albertina met graaf Willem te laten trouwen. De prins was hiertoe wel bereid en wilde zijn zuster zoveel mogelijk nalaten. Hierdoor moed scheppende, schrijft Willem: „al trauwe ick noch in 2 à 3 jaer niet, als ick maer die verseeckering, belofte en toesaege heb van S.H. en H.H., soo ist het my genoeg”. Tijdens het verblijf te Kleef (11 juli–28 augustus) en Vianen (29 augustus–29 september) en de eerste tijd daarna wilde Willem niet met Amalia over het huwelijk praten, om weer niet de indruk te maken van met zijn diensten aan haar zijn eigen belangen na te streven⁶¹.

24 oktober werden de berichten van Sommelsdijk nauwkeuriger: prins Willem wilde nog een jaar wachten met de beslissing. Kreeg hij dan nog geen kinderen, dan zou hij Albertina met Willem laten trouwen; kreeg hij ze wel, dan wilde hij „sijn suster aen een hooch huys fianceren en besteden, om meer support en aliantie te maecken”.

28 november vertelde Amalia aan Willem dat Ragotsky⁶² om de hand van Albertina had gevraagd voor zijn zoon; „ick ried het haer, seyde: Het ist een groot machtich rijck heer”. Toen Willem 15 december naar Friesland terugkeerde, was hij dan ook nog steeds in onzekerheid.

Het is dan ook niet te verwonderen dat zijn hart in al die jaren van onzekerheid niet onberoerd bleef door andere meisjes. Met de Friese adel had hij geregelde omgang, vooral in de wintermaanden. De dames uit deze kringen waren natuurlijk vereerd, als „Sijn Excellencie” aandacht aan hen besteedde. Het moet soms gezellig zijn toegegaan bij de visites op de staten en stadsverlijven der edellieden. Er werd lekker gegeten en (maar dan als mannen onder elkaar) stevig gedronken en gespeeld, gewandeld en „lang gepraet mit jufferauwen”⁶³. Slechts één was er in al de jaren waarover ons de dagboeken inlichten, met wie banden van amoureuze aard ontstonden. Het was Sophia, een der dochters van de ritmeester Willem van Haren⁶⁴. In onze bronnen komt zij meestal met de naam Pijcke voor. Het is niet waarschijnlijk dat zij de Phijcken is bij wie Willem 7 oktober 1644 tijdens de

⁶¹ D. 3 okt. 1648.

⁶² Waarschijnlijk Sigmund Rákóczi, prins van Transsylvanië (1622–1652). Freytag von Loringhoven, a.w., IV, 102.

⁶³ b.v. D. 13–16 jan., 26 dec. 1646, 31 dec. 1647.

⁶⁴ M. de Haan Hetteema en A. van Halmael jr, Stamboek van den Frieschen ... adel, 1846, I, 146, 2de gen., 6.

veldtocht in Zeeuws-Vlaanderen „lang geweest” is en die hem „yet belooft heeft”. Misschien was dit Sophia Dorothea van Brederode (1620–1678), sinds een half jaar getrouwd met Christiaan Albrecht graaf van Dohna, ritmeester en commandant der garde⁶⁵. Maar duidelijk is sprake van haar op 10 maart 1646: „By Jongestall pannekoeken of boeckweitenkoeck gegeten en in Sophijcke geselschap alleen tot 12 uir lustich geweest”⁶⁶. Een jaar later ontmoette hij haar weer op de bruiloft van haar neef Willem van Vierssen met Cunira van Scheltinga⁶⁷; nu nam „Py-moy”, zoals zij door Jongestalls kinderen genoemd zal zijn, hem „aen voor haer diener”⁶⁸ en vertelt hij haar te hebben „gequelt en om een lint gebeden”⁶⁹. Hij wandelde met haar tijdens zijn verblijf te Leeuwarden tussen het overlijden en de begrafenis van Frederik Hendrik⁷⁰; zij gaf hem een lintje⁷¹ en voor zijn vertrek ontmoette hij haar nog enige malen⁷². Na Willems terugkeer in oktober horen we niet weer direct over ontmoetingen, maar op 6 januari 1648 at hij bij „d’oude Haeren, sadt by Pijcke, raeckte haer voeten en knyken”. Die knieën komen ook later nog herhaaldelijk ter sprake⁷³, soms wat uitvoeriger: „dicht byeen geseten en de gniën dooreenander”⁷⁴. Zulke intieme contacten waren met zijn Oranje-nichtjes natuurlijk uitgesloten. Slechts eenmaal vermeldt hij dat zij hem „kustede”⁷⁵.

Of het nu was om deze tedere gevoelens een uitlaatklep te geven, zonder dat aan anderen te laten merken, is moeilijk te zeggen, maar ondanks herhaalde ontmoetingen ontwikkelt zich nu een drukke correspondentie, die ook slechts bij die ontmoetingen kan worden uitgewisseld, want aanvankelijk wordt zelfs geen dienaar in het geheim ingewijd. Voor het eerst op 24 januari 1648 lezen we: „Pijcke een brief gegeven, die se in de moff stack en bewaerde se”. Daarna wordt meestal slechts het overgeven van de brief met het rangnummer vermeld en een vage mede-

⁶⁵ Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, XIII, 1959, 139.

⁶⁶ Dr. A. P. van Jongestall, raad in het Hof, was met haar zuster Margrieth getrouwd. De Haan Hettema en Van Halmael, a.w., I, 148, 2de gen., 1; II, 92, n. 5.

⁶⁷ W. Wijnaendts van Resandt, Geschiedenis en genealogie van het geslacht Van Scheltinga, 1939, 33 v. D. 24 febr. 1647.

⁶⁸ D. 25 febr. 1647.

⁶⁹ D. 16 maart 1647.

⁷⁰ D. 8 april 1647.

⁷¹ D. 17 april 1647.

⁷² D. 4 en 5 mei 1647.

⁷³ D. 14 jan., 7 en 10 febr., 14 april 1648.

⁷⁴ D. 13 febr. 1648.

⁷⁵ D. 10 febr. 1648.

deling over de verstandhouding, b.v.: „ick gaff Pijck den 14 en wast alles wel”⁷⁶. Weinig later wordt toch een tussenpersoon gebruikt om de brieven over te brengen, Lewarden genaamd⁷⁷, waarschijnlijk een dienaar, want 21 oktober brengt hij Willem twee brieven van Pijcke tijdens beider verblijf in Den Haag. Soms schreef Willem er twee per dag of gaf er althans twee tegelijk⁷⁸. Wellicht uit vrees voor ontdekking komen er na 28 maart in de ontmoetingen langere onderbrekingen, maar Willem blijft bijna dagelijks schrijven en geeft op 14 april 9 brieven en op 10 mei zelfs 26 tegelijk.

13 februari nam Pijcke „in bedenckinge om my te schrieven” maar pas 3 maart kreeg Willem voor het eerst een brief van haar, het werden er echter vooreerst maar vier⁷⁹: misschien had Sophia weinig gelegenheid om ongemerkt te schrijven. Na zijn vertrek naar Den Haag zag Willem haar nog op de bruiloft van „de dochter van Jeltinga”⁸⁰ op 21 juni 1648.

Toch kan het Willems bedoeling niet geweest zijn met Pijcke te trouwen, hoe oprecht hij haar in zijn hart genegen geweest moge zijn, en het gaf hem dan ook blijkbaar geen schok, toen haar zwager Jongestall hem 12 september vertelde dat zij zou trouwen met Willem van Vosbergen, een Zeeuws edelman, ritmeester van een compagnie harquebusiers ter repartitie van Friesland⁸¹. 12 of 13 november vond de verloving plaats⁸². De liefde der jongelieden werd daardoor echter niet gedoofd en daar de familie Van Haren in Den Haag vertoefde (Sophia’s vader was naar de Staten-Generaal afgevaardigd), ging Willem meermalen bij hen eten⁸³. Pijcke „verseeckerde my van haer gunst en vrundtschap”⁸⁴, „beloofde my van haar hair”⁸⁵ en zond dit per brief⁸⁶ en hij werd „heel cyvjl en vrundtlyck getracteert van dien soetert”⁸⁷. Ook de briefwisseling ging door⁸⁸. Op 29 oktober

⁷⁶ D. 15 maart 1648.

⁷⁷ Voor het eerst D. 27 maart 1648.

⁷⁸ D. 7 en 14 maart 1648.

⁷⁹ D. 28 maart en 10 mei 1648.

⁸⁰ Waarschijnlijk Juliana Feckedr, × 1e N. van Wigara; × 2e 1653 Pier van Sijtzama; × 3e 1678 Johannes van Velsen. De Haan Hettema en Van Halmael, a.w., I, 231, 6de gen., 2.

⁸¹ F. J. G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche Leger*, IV, 1918, 205.

⁸² D. 16 nov. 1648 staat: voorleden vrydach den 12/2 october; de maand is dus fout, maar 12 november viel op **donderdag**.

⁸³ D. 5, 17 en 29 okt., 1 nov. 1648.

⁸⁴ D. 8 okt. 1648.

⁸⁵ D. 14 okt. 1648.

⁸⁶ D. 16 okt. 1648.

⁸⁷ D. 17 okt. 1648.

⁸⁸ D. 14, 16, 17, 21 en 29 okt., 1, 3, 13, 18 en 21 nov., 3, 8 en 10 dec. 1648.

krijgt Willem „veul caeressen van mijn engeltje” en 1 november „wast den engel sehr beleeft tegens my”.

Natuurlijk kon dit alles zo dicht bij het hof niet verborgen blijven. Prins Willem, die zelf geen voorbeeldig huwelijksleven leidde en tegen zijn achterneef herhaaldelijk over zijn avontuurtjes opsneed⁸⁹, scheen het niet erg te vinden dat zijn zwager-in-spe zich met een Friese freule troostte en was 2 november „heel cyvijn en beleeft”, toen hij naar Pijcke informeerde, terwijl hij meteen de gelegenheid aangreep voor een scabreus verhaal over een Engelse dame. Onze graaf geeft wel van serener gevoelens blijk, als hij op 16 oktober in zijn dagboek schrijft dat „ick haer verobligeert ben al mijn leven lanck voor haere civiliteit en vertrauwelyckheit, genegentheit en affectie die my betonende ist, en het groot betrouwen dat se op my sett, en geloove”. Op 18 november, toen hij Pijcke en haar ouders met de verloving kwam feliciteren, gaf hij haar zijn „rinck en ziefer”⁹⁰. Bij het afscheid op 15 december ging het nog eens heel teder toe: „ick seyde haer genacht en kuste se wel tienmael en sie oock en toonde sich bedroeft”. 5 januari 1649 trouwde „juff. Sophia”, zoals ze nu plotseling genoemd wordt, met Vosbergen; het zou geen langdurig huwelijk worden en naar het voorgaande te oordelen, had het hart van de bruid er weinig aandeel in. 3 juni ontmoette Willem haar weer bij Jongestall en „wast alles wel”. Van 6—18 juni werden nog enige brieven gewisseld. Maar nog geen half jaar later kwam aan alles een eind: 30 november om half twaalf ’s morgens „storf Pyemoy, de soete vrouw Vosbergen, en het ist jammer en schaede”. Het ligt voor de hand te vermoeden dat dit in het kraambed plaatsvond: het Stamboek⁹¹ vermeldt dat zij haar man een zoon Gaspar schonk en het huwelijk had op de kop af 47 weken geduurd. 1 december troostte Willem de bedroefde vader, die ook ziek was en zijn dochter na 9 dagen volgde. Ook ging hij „te begrafenist mit vrou Vosbergen”.

Waarschijnlijk onder de indruk van het huwelijk van Sophia en de slechte gang van zaken met zijn eigen huwelijksplannen was Willem Frederik in de eerste maanden van 1649 in een neerslachtige stemming. Tegen zijn Friese vrienden Allard van Burum en Jongestall en zijn hofmeester Wiedefelt zei hij geen lust in

⁸⁹ B. v. D. 25 sept. 1644, 21 mei 1645, 24 sept. 1646, 12 juli 1647, 4 juli 1648.

⁹⁰ Waarschijnlijk zegelring en code ter wille van de briefwisseling, want 1 december gaf hij haar weer een ring.

⁹¹ De Haan Hettema en Van Halmael, a.w., II, 91, n. 8.

trouwen te hebben⁹², met het argument dat hij nu vrij was in doen en laten en dan moest „affwachten wat humeur de vraw soud hebben en . . . de vraws cop naelopen”.

Hij kwam dit jaar pas laat in Den Haag en wel op 10 augustus. Bij het weerzien vond hij Albertina, nu en dan als „O”⁹³ aangeduid, „groot en schoon”⁹⁴. Hij vernam dat Amalia „had gesoch Lestah ahn den Churpaltz te brengen”⁹⁵, tevergeefs omdat de prins van Wales de voorkeur genoot⁹⁶ (waarschijnlijk bij prins Willem). Volgens mevr. Van Gramberringen was Amalia nog steeds niet besloten, sprak wel gunstig over Willem, maar zei een andere keer weer dat hij te oud voor Albertina was⁹⁷. Gunstiger was de opinie van mevr. Van Varick, die „hoopte allest soud wel gaen”, en later was ook „P.G.” optimistisch⁹⁸. Als een verliefde jongen en nog in onzekerheid verkerende, schrijft Willem in zijn dagboek: „Albertine Agnes de Nassau d’Orange, Henriette Caterina de Nassau d’Orange, soo schryven die tve soeter haer naemen”⁹⁹. Als het met Albertina niet werd, kon hij altijd nog trachten het nu 12½-jarige zusje te krijgen, al was hij nu zelf 36! Hij maakte weer een reis met Amalia en haar gezelschap, w.o. Albertina, nu naar Turnhout (6–24 september), welke heerlijkheid zij bij de vrede van Munster had verkregen. Op het kasteel zei Amalia tegen hem „in dit sael te Touernhout te trauwen”; hij merkt op: „ick wenste het wel mit Lestah”¹⁰⁰. Prins Willem hoopte nog op eigen kinderen, maar anders „wolde hy een van sijn susters aen en van sijn huys trauwen en nehmen dessen kindt voor efgenaem”, alles volgens Arminvilliers¹⁰¹. 9 december, de avond na de dood van Van Haren en de begrafenis van Sophia, vertrok Willem naar Leeuwarden.

Volledigheidshalve moeten wij nog melding maken van een kortstondige verhouding van Willem Frederik met een meisje, waarschijnlijk uit zijn personeel, meestal met L. aangeduid, maar waarschijnlijk dezelfde die 31 augustus Traes(jen) heet. Het was een betrekking van hartstochtelijke aard, waartoe hij waarschijnlijk

⁹² D. 16 jan., 24 febr. 1649.

⁹³ = Oranje.

⁹⁴ D. 14 aug. 1649.

⁹⁵ D. 15 aug. 1649.

⁹⁶ D. 22 aug. 1649.

⁹⁷ D. 23 en 24 aug. 1649.

⁹⁸ D. 28 aug., 21 sept. 1649.

⁹⁹ D. 29 aug. 1649.

¹⁰⁰ D. 14 sept. 1649.

¹⁰¹ D. 27 sept. 1649.

verleid werd, getuige betuigingen van berouw in zijn maandelijks schriftelijke meditaties¹⁰² en opmerkingen als „een leelycke viliane daet”¹⁰³, „ick heb het niet kunnen laeten te doen”¹⁰⁴. Zonder inleiding beginnen de mededelingen op 26 juni 1649 met de waarschijnlijk eufemistische aantekening: „heb ick dat L. gekust”; bijna even abrupt eindigen ze 30 oktober. Evenals de brieven aan Sophia worden de gevallen van „hoereri” genummerd tot 16 toe (merendeels in juli), maar door vergelijking blijkt dit aantal iets te laag. De voornaamste zorg van de graaf was in deze maanden dat zijn uitspattingen zonder gevolgen bleven¹⁰⁵. Van belang is nog de vermelding op 10 augustus dat hij zich tevoren meer dan twee jaar van ontucht onthouden had.

Een dagboek over 1650 ontbreekt en over de volgende jaren staat er niet veel meer in. Vandaar dat de gegevens over de latere jaren uit verschillende bronnen moeten bijeengezocht worden en soms fragmentarisch zijn. In de „Persoonlijke aantekeningen”¹⁰⁶ lezen wij op 26 mei 1650 over „goede brieve van de heer André uyt de Hage . . . , dahr noch yet goetz kan uyt volge tot mijn hauwelyck . . . , princest Albertina”. Na de dood van Willem II (6 november) schrijft Willem aan Vegilin over een onvoltooid testament „qui institue universelle héritière Albertina, moiennant qu'elle se marie à un de la maison de Nassau”¹⁰⁷. Het dagboek van 1651 bevat op 25 januari nog een weinig hoopvolle aantekening: uit brieven van Den Haag werd vernomen „hoe H.H. quaet was en soude ick Lestal noit hebben”. De reden was misschien dat Willem Frederik zich meester gemaakt had van de stadhoudersambten in Stad en Lande en Drente; hierop wijst een brief van Johan van Kerckhoven, heer van Heenvliet, uit dit jaar, waarvan helaas de datum afgescheurd is¹⁰⁸. Gelaten merkt hij op: „moet patientie hebben en sien wat de Heere my wieders verlenen wil”. Er was nl. nog steeds een alternatief, dat totnogtoe niet vermeld is, maar waarvoor al sinds lang plannen bestonden en dat de laatste tijd aantrekkelijker en hoopvoller scheen te worden.

In de dagboeken lezen wij op 23 april 1648 voor het eerst

¹⁰² D. 10 juli, 10 aug., 10 sept., 10 okt. 1649.

¹⁰³ D. 14 juli 1649.

¹⁰⁴ D. 11 aug. 1649.

¹⁰⁵ D. 3 aug. 1649.

¹⁰⁶ Inv.nr VIII 3 I, hierna geciteerd als P.A.

¹⁰⁷ Fries Stadh. archief, Inv.nr 26, 17 dec. 1650.

¹⁰⁸ Inv.nr II 6.

de naam van „m. Laforce”. Uit een ongedateerde instructie¹⁰⁹, waarop wij hierna nader ingaan, vernemen we uitvoeriger gegevens: „Anne de La Force, fille unique de monsieur le marquis de La Force”. De vader, Philippe de Caumont, markies van La Force¹¹⁰, was van 1635—1645 kolonel van een regiment cavalerie in Statendienst geweest. Het idee kwam van Henri de Beringhen, vroeger commandant der garde van Frederik Hendrik, maar na Richelieu's dood naar Frankrijk teruggekeerd en nu eerste écuyer van Lodewijk XIV¹¹¹; via zijn broer Maximilien, heer van Arminvilliers, sergeant-majoor bij het Franse regiment Des Loges¹¹², stond hij in contact met Willem Frederik. Bij een bezoek aan Leeuwarden bracht Arminvilliers het huwelijk met de rijke adellijke Franse erfdochter ter sprake „en riedt het”¹¹³. 28 april werd Wiedefelt geraadpleegd, die ermee instemde, en een brief aan Beringhen geschreven. Een andere vertrouweling, Joachim van Andreae, „vond het oock goet, als dat van Lestel niet kost geschieden, 'twelck hy soude prefereren” om politieke redenen; hij waarschuwde er geen ruchtbaarheid aan te geven¹¹⁴. De vrouwe van Brederode, bij wie Willem op weg naar Den Haag op ziekenbezoek ging, „hade er niet op tegen . . . als de qualiteit”¹¹⁵. Intussen waren 27 mei de eerste berichten uit Frankrijk gekomen, die twee dagen later aan Andreae werden toegezonden om advies; 28 mei schreef Willem weer aan Beringhen. Over de inhoud van het nieuws vernemen wij niets. 12 juni kwam er weer een brief via Arminvilliers, die gunstige berichten bevatte. De Française werd aanbevolen als „recht voor my . . . , modest en goet verstandt”¹¹⁶. 28 juni schreef Willem weer aan Beringhen. Natuurlijk was hij wel verlangend om zelf eens kennis te maken met Anne; hij overwoog dus een reis naar Frankrijk te maken¹¹⁷, temeer daar ook hier concurrentie dreigde: kolonel Des Loges had beweerd dat Turenne¹¹⁸ na zijn terugkeer uit Duitsland met haar zou trou-

¹⁰⁹ Inv.nr II 1.

¹¹⁰ Ten Raa en De Bas, a.w., IV, 215.

¹¹¹ ald., 190.

¹¹² ald., 248.

¹¹³ D. 27 april 1648.

¹¹⁴ D. 2 juni 1648.

¹¹⁵ D. 9 juni 1648. Bedoeld wordt, dat deze freule van lager stand was dan de Oranje-prinsessen en ook dan Willem Frederik zelf.

¹¹⁶ D. 24 juni 1648.

¹¹⁷ D. 7 juli 1648.

¹¹⁸ Henri de la Tour d'Auvergne, burggraaf van Turenne (1611—1675), maarschalk van Frankrijk 1644, zoon van Henri, hertog van Bouillon, en Elisabeth van Oranje en oom van moederszijde van de prins van Talmont. H. Jouglé de Morenas, *Grand Armorial de France*, VI, 1949, 331.

wen¹¹⁹. Willems gevoelens t.a.v. „Lesal” waren vrij onverschillig geworden; toen mevr. Van Varick met hem sprak over het huwelijk met haar, zei hij „dat mijn lust en genegenheit oover wast, ’twelck quam door de grootsheit dest huys, hooverdie, oock dat ick nu andere pretentie maeckte”¹²⁰. De belangstelling voor „mad. Lf.” werd gevoed door een portret¹²¹, door Arminvilliers gezonden. Ook in Den Haag nam Willem personen in vertrouwen, o.a. „G.P.”, die eveneens de voorkeur aan het Franse plan gaf: „riedt my daeraen en dat om die grootsheyt van ’t huys (Oranje) en hooveerdichheit, niet gewist dermit als groote lasten, ’twelck de rouijn ist van een huys”; tevoren in hetzelfde gesprek had zij wel gezegd dat „Lestal te bekomen wast” en dat Amalia hem „seer geaffectioneert wast”¹²². Een week later tijdens een wandeling in het Haagse Bos oordeelde zij nog even ongunstig over het Oranjehuwelijk en gunstig over het Franse, „omdat het seecker wast en goedt volck, wel opgetrocken, dahr et ander niet seecker ist, . . . dat Lestal heel hooveerdich wast en mischien my mespriseren soud als sijnde niet van genoegh qualiteit en my oock niet lieff soude krighen . . . , doch sie meinde H.H. souder nu wel toe verstaen, wandt sie sich sehr van my bedanckt”. Met het reisplan naar Frankrijk was zij het eens. De vrees voor grote lasten hing natuurlijk samen met de bekende prachtlievendheid van Amalia, die inderdaad op haar dochters overging. Ook Somseldijk oordeelde gunstig over het plan-La Force, maar vond dat Willem het niet moest vervolgen, aleer hij om Albertina’s hand had gevraagd en zeker was dat hij haar niet krijgen kon, want de kans dat het huwelijk met Albertina wel zou slagen, achtte hij groot wegens de welgezindheid van prins Willem en ook hieraan zaten, behalve politieke, grote materiële voordelen vast, die hij blijkbaar groter taxeerde dan de lasten¹²³. 29 oktober kwam er weer een brief uit Frankrijk, waarin om een portret van Willem gevraagd werd, en nadat dit gezonden was, werd opnieuw een gevraagd¹²⁴. Opnieuw was er sprake van een andere candidaat, een prins Radziwill, die naar Anna’s hand dong. 15 december bleek, dat toch een der vertrouwelingen niet gezwegen had, want mevr. Van Haren, de moeder van Sophia, had iets gehoord van

¹¹⁹ D. 13 juli 1648.

¹²⁰ D. 21 aug. 1648.

¹²¹ D. 9 sept. 1648.

¹²² D. 15 sept. 1648.

¹²³ D. 4 okt., 7 dec. 1648.

¹²⁴ D. 14 dec. 1648.

„een Fransche dame”; zij wist verder geen bijzonderheden, achtte het huwelijk met „Lestal” te kostbaar en „riedt my ahn een Duytz freulen off anders een goede partur te soecken”. Met haar schoon-zoon Jongestall sprak Willem in maart 1649 ook over mej. La Force; deze kende iemand die gegevens kon verschaffen over „de gelegenheit van Laforce en wat dahrahn dependeert”¹²⁵. Uit dezelfde bron vloeide de volgende persoonsbeschrijving van het meisje: „klein, vet, niet schoon, doch heel wit, veul goedts, heel godtsaelich, verstandich en wel opgetrocken”¹²⁶ en een bevestiging van het feit dat ook Radziwill en Turenne naar haar hand dongen¹²⁷. Eveneens vernam Willem nu over een neef van Anne, die hertog en pair was¹²⁸, en dat de middelen toch niet zo geweldig waren als hem eerst voorgespiegeld was: 20 à 25 mille inkomsten per jaar¹²⁹. Willem wist nu niet meer aan wie hij de voorkeur moest geven, „het een wast goedt en de groote inkomsten, die seecker waeren, het ander om het testament (van Maurits), dat onveranderlyck ist”¹³⁰. Of nu Jongestall uit de school klapte of dat een ander zijn mond voorbijgepraat had, op 2 juni noemde ook Van Haren de naam van mad. La Force in verband met de stadhouder. Willem nam hem nu ook in vertrouwen, maar noch hij noch zijn schoonzoon konden de graaf de keus gemakkelijker maken¹³¹. Maanden lang wordt dan niets vermeld over het Franse plan, maar 9 oktober schijnt de zaak opeens in een acuut stadium: Beringhen vraagt Willem om een „staet van mijn huys” en zal hem ook een dergelijke staat van „m. Lf.” zenden met het oog op de huwelijksvoorwaarden. 20 februari 1650 kreeg Willem „heel goede brieve” uit Frankrijk, maar bij gebrek aan bronnen weten wij bijna een jaar lang daarna niets. 28 januari 1651 kwam er weer een goede brief. Er werd nu een reis naar Frankrijk voorbereid, wel niet van de stadhouder zelf, maar van zijn hofmeester Gozewijn van Wiedefelt. Hij kreeg een uitvoerige instructie in het Frans mee, waarvan een exemplaar in het Huisarchief aanwezig is¹³². Het is ongedateerd, maar het dagboek vermeldt op 17 februari 1651 dat ze vastgesteld is en door Vegilin zal worden

¹²⁵ D. 24 en 25 maart 1649.

¹²⁶ D. 27 maart 1649.

¹²⁷ D. 31 maart 1649.

¹²⁸ Waarschijnlijk Jacques Nompar de Caumont, hertog van La Force, maarschalk van Frankrijk. Ten Raa en De Bas, a.w., IV, 78, 299; Jouglé de Morenas, a.w., II, 1938, 353.

¹²⁹ D. 3 april 1649.

¹³⁰ D. 12 april 1649.

¹³¹ D. 3 juni 1649.

¹³² Zie noot 109.

uitgeschreven¹³³. Natuurlijk moest de reis en zeker het doel geheim blijven. Voor de zekerheid werd een voorwendsel geconstrueerd: geld los krijgen van de lening die Willems grootvader hertog Hendrik Julius van Brunswijk in 1589 aan Hendrik IV had verstrekt. Wiedefelt kreeg de opdracht eerst met „le premier”¹³⁴ te spreken, hem een brief van Willem te geven en vervolgens naar de begeerde bruid te gaan, voor wie hij ook een brief had. Hij moest dan trachten de huwelijksovereenkomst te sluiten die „si longtemps concerté entre nous” was. Daarna volgen 29 artikelen, waarvan wij slechts de voornaamste zullen vermelden. Hij moest zich op de hoogte stellen van haar karakter en Willem een portret sturen; aan het uiterlijk stelde deze echter geen hoge eisen. Als Anne in het huwelijk toestemde, moest Wiedefelt de toestemming van de koning vragen en, als deze verkregen was, de zaak aansijnden met de volmacht van de markies. De voorgestelde bruidsschat van L. 400.000 werd aanvaard, mits voor de helft belegd bij de Amsterdamse bank en voor de helft in landerijen. Merkwaardig wel is de bepaling dat liever niet de landerijen in Normandië moeten worden gekozen i.v.m. inkwartiering en een mogelijke Engelse invasie. Beide ouders moesten hun dochter tot enige erfgename maken. Als zij zonder kinderen overleed, moest Willem haar enige erfgenaam zijn. Als zij het langst leefde zonder kinderen, erfde zij de roerende goederen en Liesveld, een lijftocht uit de Nassause goederen en Spiegelberg ten bedrage van f 14.000 per jaar en, indien de provincies hierin toestemden, een pensioen van f 10.000. Aan de bruid werden verder in uitzicht gesteld een koets met 11 paarden, f 5.000 per halfjaar voor de hofhouding, elk halfjaar nieuwe livrei en voeding uit de hofhouding voor haar dienaren. Het gevolg mocht echter niet te talrijk zijn: volgens Willem had zij genoeg aan „deux damoiselles avec leurs servantes, une femme et fille de chambre, deux pages, deux laquays, un escuyer, un boutefeux . . . , un habile et docte ministre”, dus 13 personen. Art. 29 geeft een lijst van de goederen en inkomsten van Willem Frederik, waarop wij straks terugkomen.

2 maart, de dag van zijn aankomst in Den Haag, kreeg Willem nog een „goede” brief van Beringhen, maar daarna zal het plan

¹³³ Dit klopt met de gegevens uit de instructie zelf: een toespeling op Willems leeftijd (ong. 37 jaar) en de vermelding van de inkomsten uit de stadhoudersschappen van Stad en Lande en Drente, die als terminus a quo dec. 1650 geeft.

¹³⁴ Waarschijnlijk = le premier écuyer (eerste stalmeester, een der voornaamste hof-functionarissen). Deze functie werd bekleed door Willems correspondent Beringhen.

Willem Frederik vorst van Nassau
(1613–1664). Schilderij door P. Nason.

Ernst Casimir graaf van Nassau (1573–1632).
Schilderij door Wybrand de Geest.

Sophia Hedwig hertogin van Brunswijk-
Wolfenbüttel, vrouw van Ernst Casimir
(1592–1642). Schilderij door Wybrand
de Geest.

Frederik Hendrik prins van Oranje
(1584–1647). Ets door P. Pontius
naar het schilderij van Anthonie
van Dijck.

Amalia gravin van Solms-Braunfels, vrouw van Frederik Hendrik (1602–1675), met haar dochters: linksboven Louise Henriette, keurvorstin van Brandenburg (1627–1667), linksbeneden Albertine Agnes, later vorstin van Nassau (1634–1696), rechtsboven Henriette Catharina, later vorstin van Anhalt (1637–1708), rechtsbeneden Maria, later paltsgravin van Simmern (1642–1688). Schilderij door Gerard Honthorst voor de Oranjezaal, Huis ten Bosch, 1650. Terwijl een schim op de achtergrond de rouw over haar man en zoon (Willem II 1626–1650) in herinnering brengt, wijst „het destijn”, een engelfiguur met kruis, naar „verandering van alles” en een blijdere toekomst.

al spoedig zijn opgegeven, want het andere werd nu eindelijk doorgezetz. 5 mei spreekt Arminvilliers nog van een brief van de marquise de La Force¹³⁵.

Dat het huwelijk met Albertina actueel werd, blijkt al uit een brief van Willem aan Huygens, gedateerd 11 april 1651, waarbij hij met het oog op zijn huwelijk een lijst van zijn goederen en inkomsten zendt¹³⁶. De lijst komt vrijwel overeen met die voor de Franse bruid, kort tevoren opgesteld. Hieruit blijkt wel dat er nu serieus onderhandeld werd. Aan bezittingen worden, buiten Nassau en Spiegelberg, waarover Willem niet vrij kon beschikken, omdat ze familiebezit waren, vermeld:

de heerlijkheid Liesveld c.a. ter waarde van meer dan	f 500.000;
diamanten „ „ „	„ 100.000;
zilver „ „ „	„ 60.000;
roerende goederen „ „ „ meer dan	f 100.000;
paarden c.a. „ „ „	„ 25.000;
huizen c.a. in Den Haag . „ „ „	„ 100.000;
vorderingen: op het bisdom Hildesheim van	„ 560.000;
op de hertogin van Luneburg van	„ 300.000;
op de koning van Frankrijk van	„ 60.000;
vermeerderd met rente sinds 1611;	
op de koning van Engeland van	„ 60.000.
Aan inkomsten:	
stadhouderschap van Friesland	f 32.364;
„ „ Stad en Lande	„ 16.300;
„ „ Drente	„ 2.250;
Diez en Beilstein	„ 28.000;
Spiegelberg	„ 10.000;
Liesveld	„ 7.500;
commanderijen der Duitse Orde te Utrecht en	
Maasland	„ 18.000;
grootmeesterschap der artillerie e.a. militaire	
tractementen	„ 11.000;
huishuren	„ 1.500;
aanspraken op de Lijmers ter waarde van	„ 25.000.

13 april sprak Willem zelf met Amalia over het huwelijk; deze verklaarde overleg te moeten plegen met haar schoonzoon, de

¹³⁵ Inv.nr II 6.

¹³⁶ Inv.nr II 2.

keurvorst van Brandenburg. Verder verlangde zij een bezending van Friesland en Stad en Lande om de hand van haar dochter te vragen.

Het was een drukke tijd voor Willem Frederik, die er daardoor niet toe kwam zijn dagboek bij te houden. Met Albertina mocht hij nog niet over het huwelijk spreken; de jonge prinses, die wel gemerkt zal hebben, dat er over haar onderhandeld werd, zag hij „meest mit een bedroeft herte”¹³⁷. Machault¹³⁸ schreef hem 24 april dat hij de zaak moest doorzetten, voordat de keurvorst en keurvorstin in Kleef zouden komen (en Amalia ontmoeten), want dezen zouden hem veel hinderpalen in de weg leggen. Maximilien van Beringhen, die nu ook dit belang van Willem behartigde, zoals hij nog kort te voren bemiddeld had bij het Franse huwelijksplan, schreef 27 april een pessimistische brief: Amalia verlangde dat de provincies het aanzoek voor Willem zouden doen, omdat de omgeving van de Princess-Royal gealarmeerd was¹³⁹. Prompt werden hiertoe maatregelen genomen; reeds op 29 april (toevallig Albertina's 17de verjaardag) besloten de Staten van Friesland negen gecommiteerden naar de juist bijeengekomen Grote Vergadering op te dragen op verlangen van de stadhouder te doen wat het doel der gehouden secrete besognes kon bevorderen¹⁴⁰. Het duurde echter nog tot juni voor zij in deze zaak actief werden. De gecommiteerden waren Tjaerd van Aylva, gecommiteerde ter Staten-Generaal, dr. Hans van Wijckel, gecommiteerde in de Raad van State, Tjalling van Eysinga, grietman van Menaldumadeel, Petrus Axma, ontvanger-generaal, Hobbe van Baerdt, raad ter Admiraliteit te Harlingen, Hans van Lijcklama, grietman van Gaasterland, Fredrick van Inthjema, burgemeester van Workum, dr. Allardus Petrus Jongestall, raad in het Hof, en dr. Pibo van Doma, secretaris der Staten.

2 mei berichtte Machault van een onderhoud met Amalia, dat hij de vorige dag had gehad en waarin hij het belang van Willem Frederik sterk had bepleit met het argument, dat deze een steun

¹³⁷ D. mei 1651.

¹³⁸ François de La Place, burggraaf van Machault, kolonel van een regiment cavalerie en commandant van Rees. Ten Raa en De Bas, a.w., III, 1915, 161, IV, 213, 343, V, 1921, 429, 528; Jaarboek Centraal Bureau, XIII, 138. Hij en zijn vrouw, een zuster van de veldmaarschalk Brederode, behoren tot de kwartieren van prins Bernhard door hun kleindochter Amalia Henriette gravin van Sayn-Wittgenstein. Freytag von Loringhoven, a.w., IV, 5; Gens Nostra, XVI, 1961, Kwartierstaat t/o 318, gen. VIII, 8.

¹³⁹ Beide brieven Inv.nr II 6.

¹⁴⁰ Resolutieboek (J. L. Berns, Inventaris der archieven van de Staten van Friesland ... 1580-1795, 1964, nr S 2 d) 1651, 2.

voor haar in het binnenland zou zijn, zoals de andere schoonzoon buitenslands, en dat de partijgangers van Mary daarom het huwelijk niet wensten. François de l'Aubepine, heer van Hauterive, gouverneur van Breda en kolonel van een regiment Fransen, schreef 8 mei uit naam der zieke prinses, dat het besluit der Staten bij haar in goede aarde was gevallen en dat zij de bezending gaarne voor haar vertrek naar Kleef wilde ontvangen; hij ried Willem dan ook aanwezig te zijn en Amalia naar Kleef te vergezellen. Amalia wenste dat Willem zo spoedig mogelijk zou trachten de vorsten- of hertogstitel te krijgen¹⁴¹. 's Middags van dezelfde dag zond Hauterive een tweede brief, voornamelijk over de bedenkingen van de oude veldmaarschalk Brederode en diens vrouw tegen het huwelijk, die hij had trachten hun uit het hoofd te praten. Arminvilliers, nu luit.-kolonel bij hetzelfde regiment¹⁴², schreef de 12de dat enige personen uit de omgeving der Prinses-Royale het belang van het huwelijk voor de Oranjepartij niet inzagen. Van de keurvorst en zijn gemalin had hij gunstiger verwachtingen. De vorstentitel zou voor geld wel voor Willem te krijgen zijn. Joachim van Goltstein, commandeur van Emmerik en luitenant-kolonel in het regiment van de graaf van Solms¹⁴³, schreef 13 mei een brief, waaruit blijkt dat ook hij bij Amalia voor Willem werkte. 16 mei schreef Arminvilliers een optimistische brief: Amalia had al een gelukwens met het a.s. huwelijk ontvangen; dit raakte dus al bekend, hoewel er officieel nog niets besloten was¹⁴⁴. Dit blijkt ook uit een incident in de zitting van het Hof van Friesland op 18 mei, door Jongestall aan Willem Frederik gemeld in een brief van dezelfde dag¹⁴⁵: de raadsheer Harinxma beweerde van een gedeputeerde te weten dat Johan van Aylva de Staten uit naam van de stadhouder gevraagd had om een geschenk van f 100.000 voor Amalia (die kort tevoren al

¹⁴¹ In feite is Willem Frederik tot rijksvorst verheven bij diploma van keizer Ferdinand III van 25 nov. 1652, dus een half jaar na zijn huwelijk. Copie Inv.nr VI 16. Het diploma werd echter pas in 1654 uitgevaardigd, welk jaartal men dan ook meermalen opgegeven vindt. Tegelijk met hem werden de andere leden der Ottoonse lijn rijksvorst, behalve Johan Lodewijk van Hadamar, die dit al in 1650 geworden was, en de jongere leden van de tak Siegen, wie die eer pas in 1664 te beurt viel. Nog later gebeurde dit met de takken der Walramse lijn: Usingen, Idstein en Weilburg in 1688, Saarbrücken in 1742, nadat het al in mannelijke lijn was uitgestorven, terwijl de oudste lijn Ottweiler tot zijn uitsterven grafelijk bleef.

¹⁴² Ten Raa en De Bas, a.w., V, 486.

¹⁴³ Het vroegere regiment van Willems vader en broer, niet aan hem vergeven uit wraak voor de verijdeling der poging van Frederik Hendrik in 1640 om stadhouder van Friesland te worden. Ten Raa en De Bas, a.w., III, 189, IV, 250, V, 464.

¹⁴⁴ Al deze brieven Inv.nr II 6.

¹⁴⁵ Inv.nr II 7.

eenzelfde bedrag had ontvangen) en geschenken voor „de jonge prinsesse ende andere van 't hof naer advenant ende insonderheyt voor mefrouw Varick L. 10.000”. Het verhaal bleek bij informatie vals, althans Aylva ontkende het. Een brief van Machault van dezelfde dag meldt dat hij Amalia en Brederode heeft trachten af te brengen van hun bezwaren tegen het huwelijk. Bij Amalia was dit vooral de gevreesde tegenstand in Holland, bij Brederode vrees voor zijn eigen positie. Machault had laatstgenoemde gezegd dat Willem om hem wilde afzien van het luitenant-stadhouderschap, waar hij in de meer stadhoudersgezinde provincies op hoopte, en hem gedurende de vakature in het kapitein-generaalschap de zetel in de Raad van State gunde, die aan de kapitein-generaal toekwam. Een brief van Hauterive van 19 mei ried Willem aan niet naar Kleef te gaan, voordat Amalia met haar oudste dochter en schoonzoon tot een besluit was gekomen over het huwelijk, en zinspeelde op de pogingen van Willem ook Stad en Lande tot een bezending te bewegen¹⁴⁶. Hiertoe vertrok hij diezelfde dag naar Groningen¹⁴⁷. Arminvilliers schreef 21 mei weer in optimistische geest: ieder is blij met het huwelijk, vooral „ceux qui souhaitent un bon gouvernement en ce p  is”¹⁴⁸; Amalia spreekt te uwen gunste met Albertina. Wel vond hij dat het Franse huwelijk voordeliger zou zijn geweest. 23 mei vroeg Willem, die sinds enige dagen met diverse regenten van Stad en Lande had gesproken over de hangende geschillen in die provincie, aan de Staten om evenals Friesland een bezending naar Amalia te doen, teneinde de hand van Albertina voor hem te vragen¹⁴⁹. In het dagboek volgt dan een hiaat, maar de Aanteekeningen melden ons dat dit verzoek dezelfde dag of de volgende is ingewilligd. 24 mei schreef Arminvilliers dat Albertina met de dag mooier werd¹⁵⁰. Wel had ze nog weinig embonpoint, maar „la bonne madame Varick” zei dat Willem haar dat wel zou bezorgen. Arminvilliers zou een doos diamanten en een paar oorhangers voor de a.s. bruid kopen. De volgende dag ontving Willem een brief van Andreae over een gesprek dat deze met Amalia had gehad: eerst had ze hem in bedekte termen haar besluit te kennen gegeven en tenslotte openlijk gezegd: „Als ghy graeff Wilhelm segt dat ick hem mijn dochter toe wil, soo secht ghy

¹⁴⁶ Beide brieven Inv.nr II 6.

¹⁴⁷ D. 19 mei 1651.

¹⁴⁸ Inv.nr II 6.

¹⁴⁹ D. 23 mei 1651.

¹⁵⁰ Inv.nr II 6.

die waarheit. . . . Ick verandere het niet en sal doen, all willen die van Hollant het niet geerne hebben”.

Nu liet Willem door Wiedefelt de heren der Friese bezending bezoeken en vragen om naar Den Haag te vertrekken. In een lange brief van 29 mei meldt deze dat hij de 27ste van Groningen is vertrokken en Tjaerd van Aylva te Bergum niet thuis trof, waarom hij de voor hem bestemde brief naar Vegilin heeft gezonden met de boodschap dat Aylva in de Ommelanden was. Onderweg ontmoette hij Doma. Deze beloofde de volgende dag Willem te Groningen te bezoeken. De volgende dag bezocht Wiedefelt Burum, die besloot per expresse bij Doma te informeren naar diens besprekingen met de stadhouder. Daarna ontmoette hij Axma, die hij de redenen van Willems aandringen op een spoedig vertrek uiteenzette en die beloofde op de gevraagde tijd te vertrekken en dat Wijckel de volgende week zou gaan. Willems wens werd ingegeven door de wetenschap dat Amalia binnenkort naar Kleef zou vertrekken en dat de heren van Stad en Lande 7 juni naar Den Haag zouden gaan; bovendien werd het aan hem geweten dat uit de noordelijke provincies niemand op de Grote Vergadering was. Jongestall werd door Wiedefelt niet thuis getroffen, maar te Blija, waar ook Willem van Haren kwam, die Jongestall een brief van de stadhouder gaf. Deze zei over een week te zullen vertrekken, na eerst nog de stadhouder te hebben bezocht; ook Baerdt zou op de gevraagde tijd gaan, evenals Inthjema. Wiedefelt zou nog dezelfde dag naar Eysinga te Marsum gaan en aan Baerdt en Hans van Lijcklama zijn geloofsbrief per expresse sturen¹⁵¹. Burum had hem nog bezocht en geraden om Scheltema en Andreae te vragen zowel ter Grote Vergadering als in de bezending de plaats van de afwezige Aylva in te nemen¹⁵². 29 mei kreeg Willem ook een brief van mevr. Van Varick, waaruit bleek dat Albertina genegenheid voor hem had getoond¹⁵³. Hans van Lijcklama schreef diezelfde dag uit Balk aan Wiedefelt dat hij over 9 dagen naar Den Haag zou vertrekken en de orders van de stadhouder afwachten¹⁵⁴. Ook is er van deze dag nog een brief van Arminvilliers met enige hints: voor de karos geeft Albertina de voorkeur aan rood; zij houdt erg van parels, zou Friesland haar niet een streng kunnen schenken?

¹⁵¹ Geloofsbrief van 26 mei 1651 Inv.nr II 7.

¹⁵² Inv.nr II 8.

¹⁵³ P.A. 29 mei 1651.

¹⁵⁴ Inv.nr II 7.

Het huwelijk zal wel duur worden, maar Amalia zou u veel kosten kunnen besparen door haar dochter de benodigde meubels cadeau te geven. Kleef is de enig mogelijke plaats om te trouwen, want Turnhout ligt midden in Spaans gebied¹⁵⁵. 31 mei schreven Gedeputeerde Staten van Friesland een brief aan Amalia, waarin zij adhaesie met het verzoek der Staten betuigden. 4 juni berichtte Wiedefelt uit Leeuwarden nader over de bezending: Eysinga, Wijckel en Axma zouden de 7de vertrekken en Aylva had verzekerd niet als laatste te zullen gaan. 7 juni gaven de Staten van Stad en Lande hun afgevaardigden een geloofsbrief voor Amalia. Het waren voor Groningen burgemeester Johan Drews, de raadsheeren Johan Celos en Johan Schulenborch en de syndicus dr Robertus Robers en voor de Ommelanden Hillebrand Gruys te Lellens, jonker en hoveling tot Stedum, Westeremden, Garsthuizen, Uithuizen en Meeden, Rudolph Wilhelm baron van Innhausen en Kniphausen, edel heer tot Lütetsburg en Berum, hoveling te Upleward, jonker Osebrant Johan Rengers, erfheer tot Slochteren, Fraylenborch en Kolham, jonker en hoveling tot Farmsum en Veerburen, en jonker Abel Coenders Lewe, erfheer tot Ulrum, Asinga, Fledorp en Niekerk, jonker en hoveling tot Vierhuizen¹⁵⁶. Dezelfde dag vertrok inderdaad de Friese bezending. De 9de kwam zij te 's-Gravenhage aan en vroeg de 13de audiëntie bij Amalia. De volgende dag werd deze toegestaan. Tjaerd van Aylva hield een toespraak tot de prinses, waarin hij zei dat de Staten er bij de stadhouder sinds lang op hadden aangedrongen om te trouwen. Deze had nu zijn keuze op Albertina gevestigd, reden waarom de Staten de toestemming van Amalia vroegen. Deze gaf een beleefd en gunstig klinkend, maar niet beslissend antwoord, waarin uitkwam dat zij weliswaar graaf Willems deugden en kwaliteiten „hoogh estimeerde”, maar dat zij toch zonder het verzoek der Staten niet in het huwelijk zou hebben toegestemd; dat zij dat nu wel deed, zei ze echter niet. Daarna verzekerde de secretaris Doma haar van de voortdurende genegenheid der Staten voor haar, haar dochter en voor de stadhouder. Na een dankwoord van de prinses vroegen de heren ook met Albertina te mogen spreken. Amalia zei dat haar dochter nog te jong was om de zaak te begrijpen, maar stemde toe in een ontmoeting. Nadat de jonge prinses was binnengekomen, sprak Doma

¹⁵⁵ Was dit drie jaar na de vrede nog zo'n overwegend bezwaar?

¹⁵⁶ Al deze brieven Inv.nr II 8.

haar toe; Amalia antwoordde namens haar dochter dat deze „haer wille stelde in d'wille van haer vrouw moeder ende vrunden”. De Friese heren zeiden in Den Haag te willen blijven wachten op een definitieve toestemming, maar Amalia zei dat dit te lang zou duren¹⁵⁷. Jongestall en Doma zonden nog dezelfde dag brieven aan de stadhouder. Doma had bezoek van de hofmeester van Amalia (waarschijnlijk de hierna te noemen De Pollot) gehad, die verzekerde dat de toespraak in goede aarde was gevallen. Jongestall voegde hieraan nog iets uit hetzelfde gesprek toe, nl. dat Albertina, hoewel zij zelf niets had gezegd, zich niet tegen het huwelijk zou verzetten. Hij had een brief van Willem voor Albertina gezegd, die door mevr. Van Varick was gebracht en met Amalia's toestemming zou worden overhandigd. In een naschrift van 15 juni zegt hij dat mevr. Van Varick en hij het huwelijk voor zo goed als zeker houden¹⁵⁸. Een andere brief uit Den Haag van 14 juni, van J. de Pollot, meldt eveneens dat de audiëntie tot wederzijdse tevredenheid is verlopen en dat de toestemming van Amalia nog slechts wacht op het overleg met de keurvorst en keurvorstin. Daar hij schrijft dat de heren van Stad en Lande de volgende dag zullen worden ontvangen, moet een ongedateerde brief van dezelfde van 15 juni zijn, want daarin staat dat deze audiëntie „ce matin” heeft plaats gehad. Pollot raadt Willem aan de keurvorst en keurvorstin te schrijven. Dezelfde dag schreef hij nog een brief, waarin hij meldde aan Catharina van Dohna en mevr. Kouts, gouvernante van de prinses, te hebben verzocht Albertina voor te houden hoe voordelig het huwelijk voor haar en haar familie was. Dit scheen resultaat te hebben, want de tranen, zuchten, klachten en zwijgzaamheid van het prinsesje waren opgehouden. Hij ried Willem nu zelfs over te komen i.v.m. het komende bezoek van de keurvorst en keurvorstin en ook ter wille van een verzoening tussen Amalia en haar schoondochter, die in Oranje volk en parlement tegen de gouverneur had opgezet, waardoor gevaar bestond dat Frankrijk het prinsdom zou annexeren. 17 juni schreef Jongestall eveneens dat Willems komst gewenst was: Amalia wilde nu wel opschieten met het huwelijk¹⁵⁹. Niet in overeenstemming met de overige stukken en dus waarschijnlijk zich in de datum vergissende, noteert Willem in de Persoonlijke Aantekeningen dat Amalia aan de gecommitteerden

¹⁵⁷ Rapport aan de Staten Inv.nr II 7.

¹⁵⁸ Beide brieven Inv.nr II 8.

¹⁵⁹ Deze brieven Inv.nr II 6, de laatste nr II 8.

van beide provincies haar toestemming in het huwelijk bekend maakte op 23 juni, 10 dagen (dit zou moeten zijn: 8 resp. 8 dagen) na de eerste audiëntie; uit het vervolg blijkt dat dit pas een week later gebeurde. Bij deze gelegenheid is de nu bijna 38-jarige bruidegom weer eens in een van zijn romantisch-verliefde buien en schrijft dat „die soete, parfaicte en veul meriterende princesse noyt vrouwe sal by my worde, maer altijt geholde als een matresse, als ick soo een geluck optenere om N.B. in haer soete aermtjes te legge, 'twelck een groot geluck en sege sal sijn voor my, haer diener en knecht, en een nieuwe genaedige toeshickinge van Godt de Heere, ame”. 26 juni kwamen Frederik Willem van Brandenburg en Louise Henriette aan. Wijckel, Eysinga, Baerdts, Jongestall en Doma gingen bij eerstgenoemde op audiëntie. Zij ontvingen een gunstig klinkend antwoord. Ook met de keurvorstin werden toespraken gewisseld. 30 juni hadden beide delegaties een audiëntie bij Amalia. Zij verzochten nu definitief bescheid. Amalia antwoordde dat de vijandschap van sommige provincies haar tot het voornemen had gebracht haar dochters aan uitheemse vorsten uit te huwelijken, maar dat de houding der Friezen en Groningerlanders haar van mening had doen veranderen. „Sy hadde haer dochter aen mijnheer graeff Willem niet willen geven, maer sy gaff deselve aen d'heeren Staten”. Na dankwoorden van de delegaties vond nog een ontmoeting met Albertina plaats. Daarna brachten de delegaties rapport uit aan Willem, die inmiddels in Den Haag was aangekomen, en schreven de Friezen aan Gedeputeerde Staten van hun gewest, om de gunstige uitslag te berichten¹⁶⁰. Drie dagen later verzond Willem kennisgevingen van zijn voorgenomen huwelijk aan zijn verwanten¹⁶¹. Weldra kwamen nu de gelukwensen binnen¹⁶². 7 juli hadden Scheltema, Eysinga, Baerdts, Jongestall en Doma nogmaals een audiëntie bij Amalia en vroegen haar een huwelijksdatum in de loop van de zomer vast te stellen. De prinses antwoordde dat ze haar dochter nog tot april bij zich wilde houden wegens haar jeugd (dan zou ze 18 jaar worden) en onervarenheid. Daarna ging de delegatie de keurvorstin bedanken voor haar aanbeveling. Van 11 juli is er een brief van Nicolaus Treviranus, predikant te Diez, met een Latijns en een Duits gedicht op het a.s. huwelijk¹⁶³.

¹⁶⁰ Zie noot 157.

¹⁶¹ Een exemplaar hiervan aan Lodewijk Hendrik van Nassau-Dillenburg Inv.nr II 6.

¹⁶² Een groot aantal hiervan Inv.nr II 21.

¹⁶³ Inv.nr II 13.

Met het oog op de huwelijksvoorwaarden ging Achatius baron van Hohenfeld naar de Nassause agnaten en de keurvorst van Trier met geloofsbrieven van 17 juli¹⁶⁴. Laatstgenoemde gaf als leenheer op 8 augustus toestemming om bij de huwelijksvoorwaarden het graafschap Diez en het ambt Nassau te verbinden voor de lijftocht van de bruid¹⁶⁵. Evenzo moest de hertog van Brunswijk een dergelijke toestemming verlenen t.a.v. het graafschap Spiegelberg; hierop vinden wij een toespeling in een brief van Willem aan Huygens van 11 november¹⁶⁶.

Het werd nu ook tijd voor een persoonlijke toenadering der aanstaande echtgenoten. Op 23 juli noteert Willem in zijn Persoonlijke Aantekeningen dat hij heeft gebeden dat zijn verloofde enige genegenheid voor hem mocht krijgen, „opdat se my niet soo froid, hart en stuers niet tracteert, 'twelck niet wel voor het volck staet en my sehr hart aenkomt”. Hij kreeg toestemming haar twee „braselette” aan te bieden¹⁶⁷. 28 juli vond een laatste audiëntie van de Friese heren plaats bij Amalia, waaraan ook de ordinaris gecommitteerden ter Staten-Generaal deelnamen. Deze audiëntie had eerder zullen plaatsvinden, maar was uitgesteld wegens ziekte van prinses Maria, de jongste dochter van Amalia. Na herhaald aandringen op vaststelling van een huwelijksdatum antwoordde de prinses dat het huwelijk nog hetzelfde jaar zou plaatsvinden. Ook de jonge prinses werd nog toegesproken en kreeg een brief van de Staten. Hierna stelde de delegatie een rapport aan de stadhouder op. 29 juli gaf Willem Albertina een met diamanten ingelegd horloge en 4 augustus „hantshoene, syde cause, essance en lint”. Ook zijn 14-jarige a.s. schoonzusje Henriette schakelde hij in: 22 augustus spreekt hij de hoop uit dat zij hem bij Albertina „goede offitie” doen zal. 30 augustus schonk hij Albertina een koffertje met goud en edelstenen.

1 september verzond Willem uit Aken brieven aan de Staten van Friesland en Stad en Lande, waarin hij hen bedankte voor hun voorspraak bij Amalia¹⁶⁸. Op 10 september melden de Persoonlijke Aantekeningen dat Albertina hem „beter myne” begint te tonen; het kostte hem blijkbaar heel wat moeite enige genegenheid bij haar op te wekken. Uit een resolutie van Gedeputeerde

¹⁶⁴ Minuten Inv.nrs II 4 en 5.

¹⁶⁵ Brief Inv.nr II 5, charter nr II 9.

¹⁶⁶ Inv.nr II 3.

¹⁶⁷ P.A. 27 juli 1651.

¹⁶⁸ Minuten Inv.nr II 8.

Staten van Stad en Lande van 23 september blijkt dat de delegatie daar gerapporteerd heeft. In de Staten van Friesland werd het hier meermalen aangehaalde rapport op 5 oktober uitgebracht¹⁶⁹. Twee dagen later besloten de Staten Albertina bij aankomst een geschenk van f 100.000 aan te bieden¹⁷⁰. De bruidegom zelf gaf haar op 16 oktober weer handschoenen, lint en essence en kreeg twee dagen later voor de tweede maal een „galant” van haar ditmaal met meer genegenheid dan de eerste op 29 juli¹⁷¹.

In deze tijd moet het huwelijkscontract gereedgekomen zijn, want op 24 oktober vraagt Willem aan Huygens een exemplaar voor de keurvorst van Trier¹⁷². 15 november schrijft Huygens dat Amalia verontwaardigd is over voorstellen tot wijziging: de toornige prinses had het gesprek beëindigd met de woorden: „Ce n'est pas ainsi qu'il fault marchander une fille du prince d'Orange, qui mérite et ne manqueroit point de plus haulte fortune”. Wellicht is dit het contract in de versie waarvan een minuut bewaard is en die twee artikelen minder telt dan de definitieve¹⁷³; deze minuut is nl. gedateerd 1651. Amalia begon nu terug te krabbelen t.a.v. haar toezegging het huwelijk nog in 1651 te laten plaatsvinden: blijkens een brief van Huygens¹⁷⁴ zag zij op tegen de reis naar Kleef. Huygens zei dat het huwelijk ook niet zo ver van huis gesloten behoefde te worden en meende haar „première résolution, qui m'avoit semblé de marbre et d'acier”, enigszins aan het wankelen te hebben gebracht. Willem antwoordde dat hij ook liever niet in Kleef wilde trouwen, maar sprak de vrees uit dat het dit jaar toch niet meer zou lukken, want in december moest hij i.v.m. de magistraatsbestelling in Friesland zijn¹⁷⁵. Over dezelfde zaak kreeg Willem brieven van Arminvilliers¹⁷⁶. Deze gaf toe dat Willem gelijk had met niet te kostbare feestelijkheden te wensen, maar Amalia wilde toch wel enige luister aan het huwelijk verleend zien en hij moest alles doen om haar te behagen. 6 november nodigde Willem Gedeputeerde Staten van Stad en Lande uit gecommiteerden van hun provincie voor het huwelijk aan te wijzen¹⁷⁷. Hij had gewild dat hiervoor werden

¹⁶⁹ Zie noot 157.

¹⁷⁰ Res.boek 1651, 18 v.

¹⁷¹ P.A. 29 juli 1651.

¹⁷² Brief Inv.nr II 3.

¹⁷³ Inv.nr II 15.

¹⁷⁴ Inv.nr II 13.

¹⁷⁵ Brief van 4 nov. 1651 Inv.nr II 3.

¹⁷⁶ Inv.nr II 6.

¹⁷⁷ De datum blijkt uit het antwoord van 10 nov. 1651.

aangewezen de gecommitteerden ter Staten-Generaal, maar blijkens een brief van Joachim Ripperda van 13 november werd anders besloten. Willem, die blijkens een brief van 12 november eerst hiermee instemde, antwoordde dat dit tot vertraging zou leiden (waarschijnlijk toch nog hopen op een spoedig huwelijk in Den Haag) en schreef 16 november aan de burgemeesters van Groningen dat hij hoopte dat alsnog de ordinaris gecommitteerden zouden worden aangewezen¹⁷⁸. Waarschijnlijk verloor de zaak haar actualiteit door het uitstel van het huwelijk. Ook in Friesland kwam de aanwijzing van gecommitteerden aan de orde blijkens een oningevuld concept van 21 november¹⁷⁹ en een brief aan Amalia, waarin de Staten als getuigen aanwezen de ordinaris gecommitteerden ter Staten-Generaal Aylva, Grovestins, Osinga, Crack en Andreae of twee van hen¹⁸⁰.

Opnieuw werd Hohenfeld naar Nassau gezonden met de opdracht de toestemming der Nassause agnaten te krijgen voor het huwelijkscontract¹⁸¹; aanvankelijk hadden Johan Lodewijk van Nassau-Hadamar en Lodewijk Hendrik van Nassau-Dillenburg bezwaren gemaakt tegen de bepalingen over de lijftocht¹⁸². Hohenfeld had succes, want de „Geheissbrief” van 11 november, waarbij Willem zijn ambtenaren in Nassau opdroeg zijn eventuele weduwe als landsvrouwe te gehoorzamen en die door dezen beëdigd werd, werd uitgevaardigd te Hadamar en door Johan Lodewijk, Lodewijk Hendrik en Johan Maurits mede getekend¹⁸³. Als eerste ambtenaren tekenden Achatius von Hohenfeld, overste, Johan Beel, secretaris, en Herman Naurath, ambtman.

Op 21 december verleenden de Staten van Holland dispensatie van de verplichting om het huwelijk kerkelijk te doen proclameren¹⁸⁴. 29 februari 1652 gaven de Staten van Stad en Lande een geloofsbrief aan hun getuigen Johan Drews, burgemeester van Groningen, en Hillebrand Gruys tot Lellens, gecommitteerde raad der Ommelanden. Waarschijnlijk waren het dezelfden die reeds in november waren gekozen; althans Drews hoorde daarbij¹⁸⁵.

¹⁷⁸ Al deze brieven Inv.nr II 8.

¹⁷⁹ Inv.nr II 11.

¹⁸⁰ Inv.nr II 8.

¹⁸¹ Geloofsbrief van 8 nov. 1651 Inv.nr II 4.

¹⁸² Brief van 7 aug. 1651 ald.

¹⁸³ Exemplaren Inv.nrs II 5 en 13.

¹⁸⁴ Inv.nr II 12.

¹⁸⁵ Brief van 17 nov. 1651 Inv.nr II 8.

In april verzond Willem uitnodigingen voor het feest¹⁸⁶. De getuigen van Stad en Lande schreef hij 13 april aan om de 30ste te Nijmegen te zijn; omstreeks dezelfde tijd correspondeerden hij, Amalia, Louise Henriette en Frederik Willem met Friesland over de Friese getuigen¹⁸⁷. 15 april zond hij naar Liesveld een order om op de trouwdag in de kerk aldaar voor het bruidspaar te laten bidden¹⁸⁸; zulke orders zullen ook wel naar zijn andere bezittingen verzonden zijn. Amalia correspondeerde met de domeinraad, die vertegenwoordigd zou worden door De Knuyt, Huygens en Beaumont¹⁸⁹. Eind april vertrok Willem over Nijmegen naar Kleef¹⁹⁰. Hillebrand Gruys werd te Nijmegen ziek en kon niet naar Kleef¹⁹¹; hij wordt in het huwelijkscontract wel als getuige vermeld, maar heeft dit niet getekend. Uit een brief van Drews van 30 april blijkt dat hij de 29e naar Groningen is teruggekeerd. De dag voor het huwelijk, 11 mei, tekenden de drie gebroeders Johan Maurits, Frederik en Hendrik van Nassau-Siegen een akte, waarbij zij erin toestemden dat Willem voor het geval dat hij kinderloos zou overlijden, zijn bruid de heerlijkheid Liesveld vermaakte¹⁹².

12 mei werd te Kleef het huwelijk gesloten. Het huwelijkscontract¹⁹³ werd gesloten tussen prinses Amalia, geassisteerd met de keurvorst van Brandenburg, en Willem Frederik, geassisteerd met zijn Siegense neven; Albertina als minderjarige was dus geen partij. Merkwaardig is het wel dat de partij die de bruid vertegenwoordigt, voorop staat, ook in de zinsnede waar gesproken wordt van „een christelick houwelick tusschen ons gemelte prinsesse Albertine (dan voor het eerst in de eerste persoon ingevoerd!) ende ons gemelten graeve Wilhelm Frederick tot Nassau”. Hier zullen we wel weer de trots van Amalia achter moeten zoeken, die zichzelf en haar dochter veel voornamer vond dan haar schoonzoon. Getuigen waren voor Friesland Johan van Aylva, grietman van Hemelumer Oldeferd en Noordwolde, en Joachim van Andreae, gecommitteerde ter Staten-Generaal, voor Stad en

¹⁸⁶ Minuut aan de graaf van Oostfriesland van 2 en antwoord van 4 april 1652 Inv.nr II 17.

¹⁸⁷ Al deze brieven Inv.nr II 8.

¹⁸⁸ Inv.nr II 17.

¹⁸⁹ Inv.nr II 3.

¹⁹⁰ Minuut-bedankbrieven aan Gedeputeerde Staten van Gelderland en de regering van Nijmegen voor de ontvangst aldaar d.d. 28 april 1652 Inv.nr II 17.

¹⁹¹ Brief van 29 april 1652 Inv.nr II 8.

¹⁹² Inv.nr II 13; vgl. art. 19 der huwelijksvoorwaarden.

¹⁹³ Inv.nr II 14.

Lande de bovengenoemde Johan Drews¹⁹⁴. Ook de bruid tekende het contract, dat gezegeld werd door haar moeder, bruidegom, zwager en de Staten van Friesland. Van de 23 artikelen geven wij de inhoud der voornaamste hier kort weer. De bruid krijgt een uitzet van f 30.000 voor kleding en sieraden. Volgens testament van haar vader brengt zij als huwelijksgoed f 150.000 in, de helft in contanten, de andere onder verband der vaderlijke nalatenschap. De bruidegom verbindt voor een gelijke inbreng de heerlijkheid Liesveld. Hij zal voor de douairie f 14.000 per jaar aanwijzen op Liesveld, Diez, Spiegelberg en Beilstein. Als hij minderjarige kinderen nalaat, krijgt de moeder de voogdij. Tijdens haar weduwenstaat zal Albertina het bezit der huizen te Diez, Beilstein, Coppenbrugge (hoofdstad van Spiegelberg), Liesveld en Den Haag genieten, die buiten haar kosten zullen worden onderhouden, twee naar keuze tevens gemeubileerd. In de Duitse landen zal zij slechts Duits personeel aanstellen. Zij mag deze landen niet bezwaren. Als Willem eerst overlijdt en kinderen nalaat, zal Albertina haar huwelijksgoed en staande huwelijk aangeërfde goederen terugkrijgen. Als zij een „gemeene huishouding” met haar kinderen voert, moet zij de helft der douairie inbrengen. Als Albertina eerst overlijdt, zullen haar goederen op haar kinderen vererven, zonder voor schulden te mogen worden aangesproken. Als Willem kinderloos overlijdt, zal Albertina jaarlijks f 6.000 uit Beilstein genieten (boven de in art. 7 vermelde douairie?). Bovendien zal zij dan levenslang de inkomsten van Spiegelberg genieten. Tenslotte zal zij in dat geval in eigendom krijgen:

- a. de baronie Liesveld;
- b. alle contanten, juwelen, zilver en goud;
- c. alle huizen in de Nederlanden;
- d. alle „mobiëlen”;
- e. alle paarden, rijtuigen, wapenrustingen en zadels;
- f. de bibliotheek;
- g. alle obligaties en rentebrieven;
- h-i. 1/5 in vorderingen en allodialia in Diez;
- j. de vordering van 24.000 rijksdaalders op de koning van Frankrijk¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Hillebrand Gruys wordt wel vermeld, maar was in feite niet aanwezig, zoals boven reeds gezegd is; zijn handtekening ontbreekt dan ook.

¹⁹⁵ Blijkens een stuk in Inv.nr II 16 werd hieronder ook gerekend de aanspraak op de Lijmers.

Als Albertina kinderloos overlijdt, houdt Willem levenslang de lijftocht van haar huwelijksgoed. Willem zal het personeel van zijn vrouw betalen, huisvesten en de kost geven: „een hofmeesterinne, drye staetjuffers, een stallmeester, twee jonckers, twee pages, twee laquayen, twee cameniers, twee edelluydenjongens, twee juffermeysjens, een waschmeydt, drye coetsiers ende een caemerling”. Degenen die livrei dragen, ontvangen deze tweemaal 's jaars. Albertina krijgt per halfjaar *f* 3.500 voor „haere eygene bevallicheeden ende menus plaisirs”. Willem tekende op de huwelijksdag nog een afzonderlijke akte, waarbij hij zijn ambtenaren te Diez, Coppenbrugge en Liesveld opdroeg in het geval van zijn overlijden de vermelde bedragen aan zijn weduwe te betalen.

Natuurlijk kwamen bij het huwelijk weer talrijke gelukwensen binnen¹⁹⁶. Over de feestelijkheden na het huwelijk zijn eveneens aantekeningen bewaard¹⁹⁷. Met het oog op de aanstaande intocht van het vorstelijke gezelschap vroegen Gedeputeerde Staten van Friesland aan 28 personen hun koetsen te hunner beschikking te stellen¹⁹⁸. De Staten van Overijssel gaven opdracht aan A. van Haersolte en Ripperda om hen tijdens hun tocht door de provincie te ontvangen¹⁹⁹.

Daar de aartsbisschop van Trier Philip Christoffel van Soetern overleden was, was een nieuwe toestemming van diens opvolger Carel Casper von der Leyen nodig voor het verbinden der Nassause goederen voor de lijftocht. Deze werd per 18 mei 1652 uitgegeven²⁰⁰ en 31 juli aan een sergeant van de Groningse garde ter hand gesteld om aan de stadhouder te geven²⁰¹.

Met het bruidspaar ging ook prinses Amalia met de oudste van haar nu nog ongetrouwde dochters, Henriette Catharina, naar Leeuwarden. 4 juni spraken Gedeputeerde Staten hun vreugde over dit bezoek, dat hun door Willem Frederik was bericht, uit²⁰². 6 juni antwoordde de prinses, nog van Kleef uit, dat zij de uitnodiging aannam en waarschijnlijk over 12 dagen zou aankomen²⁰³. 7 juni (dit moet wel nieuwe stijl zijn) gaf

¹⁹⁶ Inv.nrs II 18 en 22, antwoorden in nr II 19.

¹⁹⁷ Inv.nr II 20.

¹⁹⁸ 17 mei, Inv.nr II 18.

¹⁹⁹ Brieven van Haersolte aan Jost van Weleveldt over de route, 18 en 25 mei 1652, Inv.nr II 19.

²⁰⁰ Inv.nr II 27.

²⁰¹ Inv.nr II 5.

²⁰² Brief Inv.nr II 18.

²⁰³ Minuut Inv.nr II 19.

Willem zijn hellebaardier Dirck Jurgens een paspoort om zijn bagage naar Leeuwarden te brengen. 15 juni kwam het gezelschap te Wolvega aan, de volgende dag te Heerenveen en de 18de te Leeuwarden²⁰⁴. De beide prinsessen kwamen met een gevolg van 77 personen, waaronder de gravin van Dohna, mevr. Van Varick, eredame, mevr. Van Gramberringen, de hofmeester De Pollot; verder behoorden tot het gezelschap de veldmaarschalk Brederode en de graaf van Solms met 12 man gevolg, De Knuyt, Huygens en Beaumont met 5 dienaren. Willem Frederik had een gevolg van 55 personen, waarin waarschijnlijk dat van Albertina niet begrepen is, al wordt er reeds een stalmeester van „Haere Vorstlycke Genaden” bij vermeld, Haringh van Harinxma thoe Heegh. De feestelijkheden kostten volgens een „Korte staat van expensen” f 40.049:0:6, geen gering bedrag in vergelijking met moderne vorstelijke bruiloften. De uitbetaling der huwelijks-gift ondervond enige vertraging blijkens een brief van De Knuyt, Huygens en Beaumont en minuut-antwoord van 12 september²⁰⁵. Pas begin 1653 kwam het tot uitbetaling, blijkens een brief van Huygens van 24 januari en het antwoord van Willem Frederik van 8 februari, waarbij een kwitantie werd toegezonden en gere-tourneerd met een geschenk. Uit de kwitantie blijkt dat i.p.v. de helft, zoals de huwelijksvoorwaarden stipuleerden, slechts 1/3 of f 50.000 in contanten werd betaald; voor de rest werden als voorschot de f 100.000 aangenomen, die de Staten van Friesland aan Albertina hadden geschonken. Ruim een jaar later gaf de domein-raad op naam van de driejarige prins van Oranje een akte uit, getekend door prinses Mary en Huygens, waarbij aan de tesorier Wilhelm Kettingh de Jong werd opgedragen aan Willem Frederik de rente van deze f 100.000 tegen 6¼ % uit te betalen met ingang van de huwelijksdatum, totdat de hoofdsom zou zijn uitbetaald.

Men ziet, dat ook 300 jaar geleden vorstenhuwelijken veel problemen oproepen, zij het andere dan thans. De publieke opinie speelde geen rol. De liefde telde nauwelijks; geen wonder, dat zij vaak een uitweg buiten het huwelijk zocht. Politiek en bezit waren de bepalende factoren. De bruid was slechts object van onderhandelingen en beslissingen, die grotendeels zonder haar plaats vonden.

²⁰⁴ Verslag Inv.nr II 26.

²⁰⁵ Inv.nr II 13.

SINT ANTHOON TE BOLSWARD

Uit de rijke historie van het „rijcke” gasthuis

W. H. KEIKES

I

Het gasthuisgebouw in zes eeuwen

Tussen het Sint Anthony Gasthuis te Bolsward en het schilderachtige grachtje „het Haventje” ligt een lommerrijke tuin, geliefd oord ter verpozing voor de bejaarden, die het huis bewonen. De hoge bomen, het lagere struikgewas en de met zorg opgekweekte bloemen in de perken zijn zeker de moeite van het bekijken waard, doch evenzeer verdient de stijlvolle achtergevel van het gasthuisgebouw onze aandacht. De aantrekkelijkheid van deze achterzijde wordt niet uitgemaakt door een overdadige ornametiek, maar door de in het laatst van de achttiende eeuw weer in gebruik gekomen strakke lijnvoering: het geheel is vrijwel recht-toe, rechtaan, sober, beheerst en beschaafd. Behalve enig snijwerk in een driehoekig fronton, vormt eigenlijk alleen een in het midden van de lange gevel uitspringend gedeelte van het gebouw een element ter afwisseling. Deze uitbouw, waarop men in de tuin een goed uitzicht heeft, bevat merkwaardigerwijze slechts één grote kamer en heeft het uiterlijk van een poortwachterswoning. Want het vertrek bevindt zich ter hoogte van de tweede verdieping van het hoofdgebouw en rust op een aantal gemetselde bogen. Daaronder heeft de wind vrij spel, maar de regen vrijwel géén toegang, zodat er vele dagen van het jaar talrijke rekken met linnengoed te drogen staan.

Behalve het typische beeld, dat dit poortgebouw op zichzelf reeds biedt, springt eveneens bijna onmiddellijk in het oog, dat alle lichtscheppingen van de kamer met blinden zijn afgesloten. Het contrast met de voorgevel van het gasthuis, waar de blinden, die weinig nut meer hadden, ontbreken, is des te opmerkelijker, daar de blinden aan de tuinzijde het gehele jaar dóór dienst doen op één dag na, de rekendag!

Het is die welhaast moederlijke zorg van de voogden voor de uitgebreide allegorische schilderijen, die de blinden, om het al te felle licht te weren, voortdurend dicht doet zijn. Door de gesloten blinden wordt het uitzicht van de oude en van het gehele gasthuis ongetwijfeld meest fraaie en interessante

kamer aan de bezoeker ontnomen; de gedistingeerde Lodewijk XVI-stoelen en alle andere aanwezige voorwerpen blijven gevangen in een mystieke schemering....

Wat een treffende symboliek overigens. Immers, zoals de blinden beletten, dat het volle licht in deze voogdenkamer binnendringt, zo blijft er door het ontbreken van de vroegste schriftelijke of andere bronnen een ondoordringbare schemer hangen over de stichting en allereerste ontwikkeling van het St. Anthony Gasthuis te Bolsward.

Hoe betreurenswaardig ook, ongewoon is het niet, dat wij over de prille jeugd van het hoogbejaarde Bolswarder Sint Anthony Gasthuis in het onzekere blijven, want ook de kennis betreffende het vroegste verleden van een gelijknamige en aanzienlijk grotere zusterinstelling te Leeuwarden, van welke zelfs een bijzonder omvangrijk oud-archief bewaard bleef, is zeer beperkt. Wat de bewerkster van het archief van het Leeuwarder „Sint Anthoon” schreef¹, geldt derhalve mutatis mutandis ook voor het Gasthuis te Bolsward: „de oorsprong van het St. Anthony-Gasthuis verliest zich in den nacht der tijden. Geen stichtingsbrief is er van bekend; evenmin blijkt uit eenig gegeven, door wien dit gesticht in het leven is geroepen: hetzij door de overheid, door een gilde of door een bepaald persoon.”

Ook Hallema wijdde in zijn geschiedenis van het Weeshuis te Bolsward² enige aandacht aan het St. Anthony Gasthuis, „het oudste der drie philanthropische gestichten, welke Bolsward reeds vóór de aanvang der 17de eeuw bezat”, maar wist over het ontstaan uiteraard niets nieuws mede te delen. „Zolang de geschiedenis van dit gasthuis dus nog niet uit haar bronnen kan worden samengesteld en op schrift gesteld”, aldus deze schrijver, „kan men slechts hypothesen maken omtrent het jaar of de tijd zijner wording”.

Doch de archivalia, die in het St. Anthony Gasthuis worden bewaard en onontbeerlijk zijn voor de kennis van zijn historie, dateren slechts uit het allerlaatst van de zestiende eeuw en brengen dus geen oplossing. Niettemin valt het gasthuis in Bolsward gedurende een zestal eeuwen te volgen zonder dat men zich behoeft over te geven aan al te gewaagde veronderstellingen.

¹ R. Visscher, *De Archieven van het St. Anthony-Gasthuis te Leeuwarden 1425–1813*, Leeuwarden 1921, p. 9.

² A. Hallema, *Vier eeuwen Weeshuisgeschiedenis 1553–1953*, Bolsward 1953, p. 13.

Of met „thy timmeringe dat Gasthuis”, vermeld in een testament van Bauwck Hessels wyff d.a. 1452 (archief Wijbinga-leen te Bolsward), de bouw van het *St. Anthony* Gasthuis aldaar wordt bedoeld, staat niet volkomen vast.

De eerste tekenen, die duidelijk wijzen op het *bestaan* van „een” gasthuis binnen Bolsward vindt men in het honderdtweeëntwintig artikelen omvattende Stadrecht, dat in 1455 „by raede ende consente des Eerbaren Vaders Johannis Brugman” werd samengesteld³. Er wordt n.l. in bepaald, dat arme lieden, die hun kost langs de huizen plegen op te halen, hetgeen zij bij hun dood toch nog bezitten (b.v. uit erfenis of dergelijke) moeten nalaten ten profijte van de armen en „onsse Gasthuysen”. Met laatstgenoemde instelling, niet nader met naam aangeduid, kán niet anders bedoeld zijn dan het *St. Anthony* Gasthuis. Het ontbreken van de naam en de vermelding „òns” gasthuis zijn des te meer aanwijzingen, dat er toentertijd maar één gasthuis in Bolsward was ten behoeve van de stedelijke gemeenschap. Eerst ná 1522, toen dank zij de grote milddadigheid van het echtpaar Hendrick Nanneszoon en Cathrijn Epedochter het Armenhuis (de latere „Hendrick Nannesz. Stichting”, nu „Hendrick Nannesz. Hof”) kon ontstaan, trad de mogelijkheid tot verwarring op. Wanneer na genoemd jaartal in de bescheiden over de gasthuisvoogden wordt gesproken, zijn nu eens de voogden van het *St. Anthony* Gasthuis, dan weer de voogden van het gasthuis voor de armen (misschien beter gezegd de minvermogenden) bedoeld. Om deze spraakverwarring althans enigszins te beteugelen, kwam allengs een meer contrasterende naamgeving in gebruik: het *St. Anthony* Gasthuis heet dan herhaaldelijk het „Rijke Gasthuis”⁴ en de stichting van Hendrick Nannesz. het „Arme(n) (Gast)huis” of ook wel het „Pro Deo Convent”⁵.

Men mag dus gevoegelijk aannemen, dat er in Bolsward gedurende de vijftiende eeuw slechts één gasthuis, het *St. Anthony* Gasthuis bestond⁶, bestemd om als onderdak te dienen voor bejaarden van zeer uiteenlopende welstand alsmede voor een bepaalde categorie van minvermogenden, er waren twee voog-

³ W. H. Keikes, *Inventaris der Archieven van Bolsward*, Bolsward 1952, p. 58 (inv.no.: 590). Deze inventaris wordt verder aangehaald als: *Archieven Bolsward*.

⁴ Vgl. bijvoorbeeld het „Kerkeboek” der Ned. Herv. Gemeente te Bolsward 1613–1639, 1631 november 5.

⁵ Vgl. bijvoorbeeld: *Archieven Bolsward*, p. 86 (inv.no.: 783).

⁶ Zie ook: A. F. Jongstra, *Het St. Anthony-Gasthuis te Bolsward*, Heerenveen 1857, p. 33.

dencolleges werkzaam. Want naast de aanzienlijken, meestal leden of oud-leden van het stadsbestuur, die belast waren met het beheer over het St. Anthony Gasthuis, was er ook een college, dat zich in hoofdzaak bezig hield met de verzorging van de huiszittende armen. Het is duidelijk, dat in deze eeuw, toen er te Bolsward nòch een afzonderlijk armenhuis, nòch een afzonderlijk weeshuis bestond, het arbeidsveld van de beide colleges bijzonder dicht bijeen lag, soms zelfs nauwelijks kon worden afgebakend.

De eerste voogden, die we namens „het sinte Anthonijs gasthuus to Boelswert” bij de verkoop van een halve pondemaat land in 1482 zien optreden, waren Tzaling Roeliff z. (in 1460 reeds vermeld als schepen van Bolsward) en Jan Gerrijt z.⁷ Enige jaren daarvoor, om precies te zijn 22 juni 1474, treffen we Godisfrond Hero z., Luutgien Laws (of Laes) z. en Anna Peter z. al aan als voogden over de huiszittende armen⁸.

De vermelding van „onsse Gasthuyse” in het Stadrecht d.a. 1455 en trouwens ook in het korte tijd later verschenen meer uitgebreide exemplaar van 1479⁹, alsmede de opsomming van een tweetal met name genoemde voogden van het St. Anthony Gasthuis laten er niet de minste twijfel over bestaan, dat deze instelling omstreeks het midden van de 15e eeuw reeds wortel had geschoten. Naar een nauwkeurige omschrijving van de plaats, waar het St. Anthony Gasthuis aanvankelijk, dat wil zeggen van de stichtingsdatum af, was gevestigd, speurt men echter te vergeefs. Het is natuurlijk gemakkelijk genoeg om zich over te geven aan allerlei hypothesen en zulks is dan ook in het verleden ruimschoots gedaan.

Dikwijls wordt aangenomen, dat het oudste gasthuisgebouw zou hebben gestaan op „t Hoog”¹⁰. Dat er op deze plek een dergelijke instelling was gevestigd, nam Bartstra¹¹ als vrijwel vaststaand aan, in het midden latend of hiermede dan wel het St. Anthony Gasthuis bedoeld kon zijn. Deze schrijver gaat n.l. van de o.i. onaanvaardbare veronderstelling uit, dat er te Bolsward „in overoude tijden” (bedoeld worden in hoofdzaak de dertiende

⁷ Archieven Bolsward, p. 135 (Losse stukken no. 21; inv.no.: 745).

⁸ Archieven Bolsward, p. 131 (hs. Prov. Bibliotheek Hs. 375/2).

⁹ Archieven Bolsward, p. 25 (inv.no.: 77).

¹⁰ Hallema, a.w., p. 13-14.

¹¹ D. Bartstra, „Iets over 't St. Anthoni Gasthuis te Bolsward”, hs. 1892, Archief van het St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 162.

en veertiende eeuw) zelfs drie gasthuizen „bestemd ter opname en verpleging van kranke reizigers en pelgrims” zijn geweest. Deze drie instellingen zouden zich dan in de loop van de vijftiende eeuw hebben verenigd tot het aan de H. Anthonius toegewijde gasthuis.

Vastere grond krijgt men echter onder de voeten bij beschouwing van een tweetal oude stadsplattegronden van Bolsward, daterende uit de 16e eeuw¹². Deze kaarten bewijzen, dat het St. Anthony Gasthuis reeds in de tweede helft van de 16e eeuw was gevestigd op de plaats, die ook vandaag nog door dit gebouw in beslag wordt genomen. De vóór 1572 door Jacobus van Deventer getekende plattegrond, waarop overigens maar weinig afzonderlijk is aangegeven, toont ons behalve het raadhuis, de St. Martinikerk, de kerk van de paters Franciscanen, het H. Geest klooster, de kapel van Mirakelen en het Heerma-huis óók het St. Anthony Gasthuis, precies op de plek, waar wij het gewoontegedrag nu zouden verwachten: aan een verbrede weg, in het midden met bomen beplant, die in de zestiende eeuw al de naam „Nijemerckt” droeg. Het zeer summier op de kaart afgebeelde gasthuisgebouw doet op het eerste gezicht denken aan een kerk, daar een toren(tje) duidelijk zichtbaar is. Dit behoeft niet te verwonderen, daar tot het gasthuiscomplex een kapel behoorde, die waarschijnlijk in het jaar 1464 was ingewijd¹³. De „directe” geestelijke verzorging vanwege het gasthuis zelve, zoals dat ook elders gebruikelijk was (vgl. het St. Anthony Gasthuis te Sneek, waar eveneens een kapel, de later genoemde „Gasthuiskerk” bij behoorde), eindigde met de Hervorming. Een deel van het kerkje bleef nog lang bestaan; in 1781 werden drie kamers van het Gasthuis nog „de kerk” genoemd. Een andere herinnering aan de vóór-reformatorische situatie verdween in 1620, toen het „Priesterhuis” van het St. Anthony Gasthuis in particuliere handen overging¹⁴.

Romantisch en in hoge mate schilderachtig moet omstreeks de wisseling van de zestiende naar de zeventiende eeuw het beeld

¹² a. Plattegrond van Bolsward door Jacob van Deventer (vóór 1572), orig. in het „Friesch Museum” te Leeuwarden;

b. Plattegrond van Bolsward uit het Stedenboek van Braun en Hogenberg (1581–1588).

¹³ Tegenwoordige Staat van Friesland (1786), dl. XIV, 1e st., p. 204.

¹⁴ Rekeningboek „Hendrick Nannesz. Hof” 1615–1642, fol. 135: 1620 „Saecke Idts z. opte Niemarct als copen en nu eigenaer vant Priesterhuijs vant gasthuijs”.

geweest zijn, dat het St. Anthony Gasthuis bood. Niet wijl het gebouw toen tijdelijk op een andere plaats in Bolsward gevestigd zou zijn geweest — we zagen immers, dat het reeds vóór 1572 domineerde op de hoek van Nieuwmarkt en Skilwyk — maar omdat de omgeving destijds zo geheel anders was dan nu.

Als een ongenaakbare vestingmuur rees de lange gevel aan het Skilwyk uit het water van een grachtje op en men behoeft waarlijk niet over bijzonder veel verbeeldingskracht te beschikken om zich een moment dit stadsbeeld voor ogen te kunnen toveren: de uit oude moppen opgetrokken gevelwand, weerkaatst in de spiegel van het water . . . en even verderop, recht tegenover de hoek van het gasthuis een pittoresk bruggetje. Dat de werkelijkheid eens zo is geweest, blijkt allereerst uit een in het jaar 1616 door Nicolaas Geilkercken (of: Geilekerck) vervaardigde vogelvluchtkaart van Bolsward, die in onderdelen afwijkt van de 16e eeuwse plattegronden door Van Deventer en uit het Stedenboek van Braun en Hogenberg. Volgens de weergave door eerstgenoemde cartograaf bestond het gasthuisgebouw omstreeks 1616 uit twee nagenoeg gelijke vleugels, zowel wat het uiterlijk als de lengte betrof, van welke één met de voet in het evenwijdig aan het Skilwyk lopende grachtje stond. Deze, op de kaart goed zichtbare toestand, wordt ten overvloede nog bevestigd door een in 1683 opgemaakt rapport betreffende het oudste deel van het gasthuis, waarmee dan de vleugel langs het Skilwyk is bedoeld. Uit dit verslag¹⁵, dat ingevolge een opdracht van gecommitteerden uit de magistraat en vroedschap¹⁶ door Anne Tialckes Haexma mr. timmerman en Andries Hansen mr. metseelaar was samengesteld, komen allerlei bijzonderheden inzake de opzet van het gasthuiscomplex aan het licht. Het was niet zonder reden, dat aan genoemde twee, ter zake kundig geachte, personen verzocht was eens „oculaire inspectie” te houden, daar het gebouw aan „de Haven” schreeuwend om herstel vroeg en ten dele reeds was ingestort, waarbij het puin in het water verdween. Men, d.w.z. in eerste instantie de gecommitteerden „over de Gasthuijsaacken” uit magistraat en vroedschap en in de tweede plaats ook de voogden, stonden voor een zeer moeilijke beslissing, terwijl de kritieke situatie snel handelen eiste. Er was

¹⁵ Archieven Bolsward, Gedep. Oude archieven en archivalia III, no.: 809.

¹⁶ Dus niet ingevolge opdracht van het voogdencollege, i.v.m. de zorgelijke financiële toestand van het gasthuis.

te kiezen uit drie mogelijkheden: restauratie van de bestaande, deels in elkaar gevallen, vleugel aan 't water; overgaan tot algehele nieuwbouw van dit gedeelte, of te besluiten tot afbraak zonder herbouw. Het beeld, dat Haecxma en Hansen ten behoeve van hun opdrachtgevers van de door hen aangetroffen toestand hebben getekend, is zeker triest en weinig hoopgevend te noemen. Zij verklaarden onder ede: „dat het selve oldste gebouw vant Gasthuis, op het Oost vande Haven, waar van all een gedeelte inde selve haven in gevallen, door outhijt sodanich is vervallen, dat het met repareren niet wederom can worden geres taureert” en voorts „dat soo het selve oudste ende vervallen gebouw wederomme solde werden herbout ende in voorige stant gebracht, dat het alsdan tot de gront toe moeste worden gedomolieert ende bij nieuwe herbouwinge soo uijt het water als anders wel solde costen duijsent Caroli guldens ofte daar boven”. Het laat zich begrijpen, dat het door deze deskundigen geschatte bedrag van duizend gulden „ofte daar boven” bij alle overwegingen gemakkelijk de doorslag kon geven. Temeer, daar de financiële basis van het St. Anthony Gasthuis in deze jaren juist verre van rooskleurig was, zoals naderhand¹⁷ nog wel zal worden aangetoond. En dan wordt tenslotte in het rapport nóg een argument naar voren gebracht, dat voor de bestuurders van toen belangrijk en voor ons interessant is te weten: er waren in 1683 in het gasthuis „noch genoegsame woningen voor dese tegenwoordige ende noch aan te nemene proveniers” wegens een onder vorige voogden uitgevoerde „nieuwe aanbouwinge”¹⁸.

Uit de gegevens, vervat in het gememoreerde verslag, mag men dus concluderen, dat het oudste gebouw — vermoedelijk dus het oorspronkelijke gasthuis, verreezen in de vijftiende eeuw —, in de tweede helft van de zeventiende eeuw tot een ruïne was geworden, terwijl in deze zelfde eeuw het complex met een nieuw gedeelte was uitgebreid.

Overeenkomstig het uitgebrachte advies besloot het stadsbestuur van Bolsward bij resolutie dd. 8 mei 1683 om het eerst gebouwde deel van het St. Anthony Gasthuis te laten afbreken „tot meeste profijt” en . . . „hoe eerder hoe beeter”.

Of het verdwijnen van dit laat-middeleeuwse bouwwerk voor Bolsward een groot verlies heeft betekend, valt wegens het ont-

¹⁷ Zie hoofdstuk III.

¹⁸ In de jaren 1645—'50 (Rekenboek 1632—'65).

breken van een gedetailleerde afbeelding moeilijk vast te stellen. Op de kaart uit 1616 is het uiterlijk bijzonder eenvoudig gehouden. Niettemin vormde het in 1683 genomen besluit één van de meest ingrijpende veranderingen in het gasthuis-complex. Een mijlpaal in de geschiedenis van het „St. Anthoon” te Bolsward, zoals ook 1778 een mijlpaal zou worden.

Steeds was het uiterlijk aanzien van het St. Anthony Gasthuis een betrouwbare graadmeter om de meer of mindere welstand van de gasthuisfinanciën op af te lezen. De afbraak van een bouwvallig gedeelte omstreeks 1683 zonder daarop volgende herbouw karakteriseerde, ondanks de aangevoerde zakelijke argumenten ter vergoelijking, een diepe depressie; nieuwbouw in de jaren 1778—1781 wees daarentegen op een meer gezonde financiële basis. Dit laatste was ook inderdaad het geval en bovendien voerde in deze periode een voogdencollege het bewind, dat was samengesteld uit zeer vooraanstaande en ondernemende mannen: Jhr. Schelto van Heemstra (of: Hiemstra), Nicolaus Elgersma (bekend door zijn vorstelijke schenking voor het orgel der Martinikerk) en Reinder Fontein van Reidsma. Zich diep bewust van hun verantwoordelijkheid voor een goede gang van zaken, begiftigd met grote kennis van de hen toevertrouwde belangen en daarenboven nog bijzonder initiatiefrijk, gaven deze voogden zich volledig moeite om de gebouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw, van alle kanten te beschouwen. Men had het beheer over een erfenis van eeuwen, een zwaar belaste nalatenschap. Honderden jaren hadden hun sporen in het gebouwencomplex achtergelaten: er was afgebroken en hier en daar bijgebouw, zodat de terreinen van het gasthuis tenslotte met de meest heterogene bouwsels waren bezaaid. Door de ouderdom waren de onderhoudskosten uiteraard sterk gestegen en het was te voorzien, dat halve maatregelen geen oplossing meer zouden kunnen bieden.

In een schrijven d.d. 26 november 1777 verzochten de eerder genoemde voogden van het St. Anthony Gasthuis dan ook aan de magistraat van Bolsward om te mogen overgaan tot algehele nieuwbouw. In slechts enkele zinnen wisten de heren de onhoud-

bare situatie op overtuigende wijze te tekenen: „een gedeelte van 't gasthuis voorschreven (of sogenaamt Oud Gasthuis), twelk door de samenstelling van diverse stukken en oudheid van dien, niet alleen seer costbaar in de onderhouding, gelijk de bevinding sedert vele jaren heeft geleert, maar daar en boven tans in een seer bouwvallige staat is geraakt”.

De brief miste haar uitwerking niet en volgaarne gaf het stadsbestuur van Bolsward toestemming tot nieuwbouw.

De generatie van thans kan nog steeds het resultaat van deze beslissing in ogenschouw nemen. Op de voor het St. Anthony Gasthuis historisch geworden plek aan de Nieuw- of Koemarkt staat met een breed front, volkomen in laat-achttiende eeuwse trant, het „nieuwe” gebouw, dat voor ons nu al weer een monument van het verleden is geworden¹⁹.

Dit gebouw betekent voor de Bolswarder gemeenschap een belangrijk bezit, het behoort als het ware bij de stad, maar toch is er een groot verschil met enkele andere monumentale huizen in Bolsward, zoals bijv. het in de jaren 1614–1617 opgetrokken raadhuis. Dit laatste immers kon terecht als een „meesterproef van bouwend Bolsward”²⁰ worden aangemerkt, daar het vrijwel geheel werd gewrocht door de samenwerkende burgers van de stad. Het ontwerp werd kennelijk vervaardigd door een ingezetene van Bolsward, naar alle waarschijnlijkheid door Jacob Gysbertsz., die z'n levensavond in het St. Anthony Gasthuis doorbracht; de meester metselaar, de meester timmerman en vele anderen, het waren ingezetenen van de oude Hanzestad²¹.

Dat was bij de bouw van het „nieuwe” St. Anthony Gasthuis wel volkomen anders. Men zou haast kunnen zeggen, dat dit een Leeuwarder aangelegenheid werd. Natuurlijk hadden de voogden van het gasthuis, die de zaak moesten financieren, een belangrijke stem in het kapittel en zullen zij ook zeker zo nu en dan hun speciale wensen met betrekking tot het uiterlijk en de inrichting van het interieur naar voren hebben gebracht, doch de bouwmeester, de beeldhouwer en de decoratieschilder kwamen allen uit de Friese hoofdstad. Hoe de voogden in contact zijn gekomen met de ontwerper Jan Noteboom, is niet bekend, maar

¹⁹ Om deze reden vermeld in de „Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst”, dl. IX (Friesland), 1930, p. 46.

²⁰ Vgl. W. H. Keikes, „Bolsward, Ouderdom met gratie” (Bolsward 1950), pags. 60–71.

²¹ Zie ook: Herma M. van den Berg, Jacob Gijsberts en het patroon van het Bolswarder stadhuis, De Vrije Fries, 1966.

in ieder geval was deze keuze een goede te noemen. Noteboom had als stadsarchitect van Leeuwarden, in welke kwaliteit hij gedurende de periode 1781 tot 1797 wordt vermeld²², een uitstekende naam en van hem kon worden verwacht, dat hij in staat zou zijn een aanvaardbaar ontwerp voor het nieuw te bouwen Bolswarder St. Anthony Gasthuis te maken. Van deze bouwmeester wordt in het „Fries Museum” te Leeuwarden nog een gildepennning van het immermansgilde bewaard.

Het lag voor de hand, dat deze ontwerper bij de keuze van medewerkers ook aan verschillende in Leeuwarden gevestigde vaklieden zou denken, zoals o.a. Hermanus Berkenbijn, die snijwerk leverde. Het is bekend, dat Berkenbijn, behalve in Bolsward, ook werk heeft vervaardigd voor de Ned. Herv. kerken te Zweins en Grouw. Hij was niet onbemiddeld blijkens de door hem gedane aankopen van huizen te Leeuwarden.

Ook het omvangrijke schilderwerk op de „oude” voogdenkamer²³ werd op verdienstelijke wijze door een in Leeuwarden woonachtig artist, Christoffel Frederik Franck, verzorgd. De door zijn vaardige hand aangebrachte zeer uitvoerige allegorische voorstellingen, die aansluiten bij het stucwerk, maken nog steeds de trots van het gasthuis uit en worden gaarne aan stadgenoot en vreemdeling getoond. De decoratieschilder Franck was in mei 1758 te Zwolle geboren, vestigde zich naderhand in Leeuwarden, waar hij op 12 augustus 1785 het burgerrecht verwierf en overleed te Haarlem in het jaar 1818. De meeste tijdgenoten-collega's van Franck beperkten zich tot het leveren van allegorische en bijbelse voorstellingen overeenkomstig de schilderijen in het St. Anthony Gasthuis, doch deze artist kon méér, getuige een tafereel, dat hij vervaardigde van de kaashandel bij de waag te Leeuwarden in 1785. Hij toont „door het schilderen van een onderwerp uit het dagelijksch leven dat de zin voor realisme, zelfs in de decoratiekunst, nog niet totaal is uitgestorven”²⁴.

Juist het snij-, schilder- en stucwerk, speciaal in het voogdenvertrek, heeft voor een apart cachet gezorgd; een bijzondere noot die wij bij het overigens stijlvolle exterieur wel wat missen.

²² Gegevens over Noteboom en Berkenbijn door vriendelijke bemiddeling van de heer A. Corée uit de aantekeningencollectie van de heer J. Penning te Leeuwarden.

²³ De aanduiding „oude” voogdenkamer ter onderscheiding van de thans in gebruik zijnde voogdenkamer.

²⁴ A. Wassenbergh, „De decoratieschilders der achttiende eeuw en het Stadhuis te Leeuwarden” in Gedenkboek Leeuwarden 1435–1935, p. 171.

Als geheel ademt het gasthuis met zijn in klassicistische trant opgetrokken vóór- en achtergevels een rust, die weldadig aan doet en uiteraard uitstekend past bij de bestemming van het gebouw. Het is eerlijk en oprecht, zonder overdaad van tiere-lantijnen, 't typeert sterk de terugkeer naar sobere lijnen en verhoudingen in het laatst van de achttiende eeuw. De karakteristiek: „sljucht en rjucht”, gaarne toegepast op de Bolswarders, mag ongetwijfeld ook gelden voor het gebouw van het St. Anthony Gasthuis. Als oudheidkundig monument voor de stad Bolsward ontleent het z'n grote waarde aan het feit, dat het één der weinige gave voorbeelden van gasthuisbouw uit de tweede helft van de 18e eeuw is. Het is een herinnering aan bejaardenzorg uit een vervlogen tijdperk, dat de drie ondernemende voogden Van Heemstra, Elgersma en Fontein van Reidsma nog steeds tot eer strekt. Het oude St. Anthoon blijft daar in het oude Bolsward binnen de gracht een getuigenis van burgerzin en offervaardigheid van onze voorouders voor bepaalde medeburgers; hún werkzaamheid en daadkracht om te komen tot zo'n kostbaar gebouw — in die tijd al meer dan veertig duizend gulden! — zijn de waardering van het nageslacht ten volle waard. Het zijn over het algemeen de kleine dingen in en rond het gasthuis, die de vereiste sfeer opwekken om de „binding” met het verleden gemakkelijker te doen vasthouden: een paar deftige lantaarns aan de voorgevel, de talloze blauwe tegeltjes van de lambrizeringen in de gangen, de sierlijk gebogen Lodewijk-stoelen en niet te vergeten de fraaie omlijsting van de schouw in de voogdenkamer, waar de gepolychromeerde familiewapens van de aanzienlijke, initiatiefrijke voogden hun namen blijvend onder de aandacht van de bezoekers weten te houden. . . .

Wanneer bij de behandeling van de geschiedenis van het St. Anthony Gasthuis werd gesproken van het gasthuisgebouw, dan werd daarmee dikwijls bedoeld het gebouwen-complex, bestaande uit hoofdgebouw en bijgebouwen voor verschillende doeleinden. Toch vormde dit alles gedurende een zeer lang tijdsbestek één geheel. Een ingrijpende verandering vond in 1867 plaats, toen in de omgeving van het achttiende eeuwse hoofdgebouw het zgn. „Kleine Gasthuis” werd gesticht, dat administratief voort-

aan zou worden aangeduid als de „Tweede afdeling”. Het initiatief tot deze uitbreiding was genomen door de voogden De la Lande Cremer en Lycklama á Nijeholt. Het ontwerp was door de twee heren „lang beraamd en gekoesterd”, hetgeen duidelijk bleek bij de behandeling in de voogdenvergadering van 4 september 1866. Het doel en de praktische uitvoering van hun plan was tot in alle details minutieus uitgewerkt. Om de werkkring van het St. Anthony Gasthuis te vermeerderen door een uitbreiding, zo heette het in de toelichting, zou de aanbouw van een „Tweede afdeling” tot stand moeten komen, speciaal bestemd voor „oude minvermogende weduwen, burgers en burgeressen NIET tot de Armbesturen behorende”, opdat deze tegen een bepaalde som inwoning en een geldelijke toelage zouden mogen genieten. Hieraan werd toegevoegd, dat de stichting van een dergelijke „uitbreiding” in overeenstemming zou moeten worden geacht met het oorspronkelijk doel van het St. Anthony Gasthuis. Het ter tafel gelegde ontwerp voorzag voorlopig in de bouw van een achttal woningen (gesproken werd van „kamers”), „om later bij gunstig slagen van deze nieuwe onderneming daaraan zo nodig meerdere uitbreiding te geven door het aanbouwen van meerdere kamers”. Tijdens de hiervoor reeds vermelde voogdenvergadering²⁵ werd het voorstel van de heren De la Lande Cremer en Lycklama à Nijeholt zonder noemenswaardige tegenwerpingen overgenomen. Als eerst noodzakelijk besluit werd genomen, dat voor een bedrag groot f 2500,— van M. Hidma zou worden aangekocht de tuin met huizinge (de volgorde wijst al aan, dat de grond belangrijker was dan de opstal!) gelegen aan de stadswal en Gasthuishaven tegenover het erf van het St. Anthony Gasthuis. Zo was een begin gemaakt met de vestiging van een geheel nieuw complex woningen onder auspiciën van de voogden van het St. Anthony Gasthuis, dat overeenkomstig de reeds bij eerste bespreking geopperde verwachting, voor uitbreiding vatbaar bleek. Een steen in één der muren memoreert b.v. de Aanbouw-1921. Juist als gevolg van latere groei ontstond het aardige hofje, dat men slechts door een poortje, of beter gezegd een soort „tunneltje”, op de hoek van Laag Bolwerk en Skilwyk kan zien liggen. Het uiterlijk van *dit* hofje is, — hoe kan het ook anders —, geheel verschillend van de in ons land nog vrij talrijke hofjes uit de 17e

²⁵ Notulenboek van het voogdencollege 1865 (januari 10)—1869 (december 28), inv.no.: 3.

en 18e eeuw, doch de typische rust-ademende sfeer is er vrijwel gelijk. Wie zich op het door de huisjes ingesloten friscgroene bleekveld van het „Klein Gasthuis” bevindt, voelt zich al het ware opgenomen in de „bescherming” en beschutting van het grote, bejaarde gebouw, dat maar weinig verder, aan de overzijde van het Gasthuishaventje, is gelegen.

Misschien, dat om diezelfde reden nòg een andere uitbreiding wederom in de onmiddellijke omgeving van het hoofdgebouw — aan de overkant van de Nieuwmarkt (Koemarkt) tot stand kwam. Er bleek in die eeuwenoude instelling onder de naam van het „St. Anthony Gasthuis” nog goed de groeikracht te zitten, zodat de voogden thans, behalve het toezicht op het huis uit de 18e eeuw, ook nog het beheer voeren over zesendertig afzonderlijke woningen.

II

Het gasthuisgezin bij wisselend getij

Eeuwen lang stonden op de hoek van Nieuwmarkt en Skilwyk te Bolsward de gebouwen van het St. Anthony Gasthuis, een onderdeel van de stad met een eigen, interessant stuk geschiedenis.. De van ouderdom getekende stenen van de buitenmuren vertolkten als iets van **dát** verleden, dat niet gekend kan worden zonder te weten van het wel en wee van de gasthuisbewoners, die in opeenvolgende perioden de gebouwen hebben bevolkt. Vogels van zeer uiteenlopende pluimage zochten het vertrouwde onderdak van het St. Anthony Gasthuis, soms maar voor een korte tijd, maar meestal voor meerdere jaren achtereen: het verblijf in het gasthuis was dikwijls sluitstuk van een welbested leven. Zelfs een film zou niet kunnen uitbeelden, wat er zoal binnen en rondom de wanden van de gasthuisgebouwen heeft plaatsgevonden; de werkelijkheid is altijd duizendmaal boeiender dan hetgeen in woord of geschrift tot ons komt. Maar toch laten de oude bescheiden, die lang sluimerden in het archief van het St. Anthony Gasthuis, wel iets los over die gemeenschap in het grote huis. Een groot gezin haast, bij het wisselend getij meer of minder bezwaarlijk; soms een zorg voor

de vele generaties van voogden, die eeuw na eeuw hun krachten wijdden aan bejaarden, die hun levensavond sleten in het gasthuis of aan passanten, die in de eerste eeuwen een veelbegeerd verblijf kregen in de „beyer”.

Om de categorieën van personen, die korter of langer in het St. Anthony Gasthuis hebben gewoond enigszins te onderscheiden, verdient het aanbeveling om hier iets dieper in te gaan op de twee afzonderlijke instellingen, die tezamen het gasthuis uitmaakten.

Daar was allereerst de „beyer”, zoals gezegd een „veelbegeerd verblijf”, geenszins echter vanwege het gerief, dat er werd geboden, want dat was in die dagen uiterst gering. De reiziger of pelgrim, die in de middeleeuwen onderweg was, had evenwel niet te kiezen tussen gezellige logementen, doch moest wel zijn toevlucht nemen tot de voor passanten ingerichte gedeelten van de in de steden meestal aanwezige gasthuizen, bekend onder de naam van „beyer”. Het was gewoonte, dat de gast (men ziet, dat de „beyer” het karakter van een gasthuis eigenlijk het beste typeert) slechts enkele dagen bleef en dan zijn reis vervolgde. Later, dat wil zeggen zo ongeveer in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, toen er particuliere herbergen verzezen en ook meer andere nachtverblijven geleidelijk ter beschikking van doortrekkende personen kwamen, degradeerde de „beyer” tot een weinig hygiënisch onderkomen voor landlopers, zwervers en lijdens aan besmettelijke ziekten. Een onaantrekkelijk allegaartje dus. Het verblijf in de „beyer”, waarin allerlei noodlijdenden pro Deo werden opgenomen, droeg over het algemeen een t i j d e l i j k karakter; het „proveniershuis”, het andere onderdeel van het St. Anthony Gasthuis, verschaft daarentegen aan personen tegen betaling van een bedrag-in-eens levenslange inwoning, had derhalve duidelijk een p e r m a n e n t karakter. De inkoopsom was al van ouds variërend naar de welstand van de gasthuis-gegadigde en bepaalde grotendeels aantal en omvang van verschillende voorrechten. In ruwe trekken was dit de oorspronkelijke opzet van de gasthuissamenleving, doch men heeft zich dikwijls weinig om deze op papier scherpe afbakening bekommerd. Daarvoor hadden de twee instellingen, die toch tezamen één complex uitmaakten, te veel aanrakingspunten. Zonder twijfel zijn er in de „beyer”, bedoeld als tijdelijke verblijfplaats, ook wel armlastige personen blijvend verpleegd, terwijl het „pro-

veniershuis", dat eigenlijk slechts openstond voor hen, die een inkoopsom hadden betaald, soms gratis of tegen sterk verminderde vergoeding onderdak heeft geboden aan te goeder naam en faam bekend staande minvermogenden. Laatstgenoemden hielpen dan doorgaans een handje mee om de overtalrijke bezigheden in de grote huishouding vlot te doen verlopen.

Het zijn meer speciaal de rekeningboeken van het Bolswarder St. Anthony Gasthuis, die ons door de aard van de verrekende bedragen, letterlijk en figuurlijk een kijkje in de gasthuiskeuken gunnen. Tal van functionarissen worden met name genoemd, de samenstelling van het dagelijks menu laat zich door de omschrijving van de diverse posten wel ongeveer raden en bovendien kan men door de afrekeningen van de betaalde inkoopsummen zien, wie er tijdens hun levensavond in het gasthuis hebben gewoond²⁶.

Hoe beknopt en zakelijk de inkomsten- en uitgaafposten in de diverse rekeningboeken ook zijn gehouden, toch geven ze wel iets weer van het bonte geheel, dat zo'n gasthuis vooral in vroeger eeuwen was.

Niemand zal de vele verdienstelijke werkzaamheden van huidige voogdencolleges van gast- en weeshuizen willen bagatelliseren, doch wie kennis heeft kunnen nemen van het gecompliceerd bedrijf, dat eertijds een stichting als het St. Anthony Gasthuis te Bolsward was, voelt zijn respect stijgen wegens de zwaar te dragen verantwoordelijkheid en het vereiste zakelijk inzicht van vroegere beheerders²⁷. Groot moest het overwicht zijn van de heren voogden op de functionarissen en het lager dienstpersoneel, opdat alles vlot verliep volgens de van „hogerhand" gegeven aanwijzingen. Het ging daarbij niet slechts om de directe belangen van de proveniers, doch in eerste instantie om een verantwoord

²⁶ Rekeningboeken van het St. Anthony Gasthuis v.a. 1632, vgl.: inv.nos.: 166–182.

²⁷ Het aantal voogden, belast met het beheer over het gasthuis, varieerde nogal eens: hoewel er meer geweest kunnen zijn, worden in een acte dd. 1482 mei 15 (Arch. Bolsw., 1.st.no.: 21) slechts twee voogden vermeld; in 1598 (Arch. St. A. Gasth., no.: 167) bestond het college uit vier en in het begin van de 17e eeuw (tot 1645) uit drie personen. Later werd het getal weer op vier gebracht, terwijl blijkens de gedenksteen in 1778 slechts drie voogden het bewind voerden.

beheer over de waardevolle onroerende bezittingen en een zo voordelig mogelijke exploitatie van het eigen zuivelbedrijf. De vooraanstaande posities, die de voogden in de stedelijke samenleving innamen, zal ook dikwijls het gasthuis ten goede zijn gekomen. Bijna altijd immers waren de leden van het voogdencollege afkomstig uit de Bolswarder magistraat; hetzij als regerend-, hetzij als oud-burgemeester of schepen. De dagelijkse gang van zaken in het gasthuis en in de „beyer” was grotendeels toevertrouwd aan de „gasthuisfader” en de „beierfader”, terwijl ook ergens wordt gesproken van de „gasthuismoder” of „gasthuismoer”. Ter assistentie was er dan in het gasthuis bovendien een dienstmeid en een knecht. De administrerend voogd had waarschijnlijk in de zeventiende eeuw de beschikking over een klerk of boekhouder; in 1633 wordt een zekere Gerben Gerbens tenminste als „sickretaris van ’t gasthuis” betiteld, waarmee vermoedelijk een dergelijke functionaris is bedoeld.

In hoeverre er samenwerking heeft bestaan tussen de vaders van de „beyer” en die van het gasthuis, valt moeilijk na te gaan. De gegevens over laatstgenoemde instelling zijn minder schaars en daarom is het mogelijk de huishouding van het gasthuis ongeveer uit de beschikbare bronnen af te lezen. Om de talrijke bewoners in beide instellingen dagelijks van voedsel te voorzien, waren aanzienlijke hoeveelheden nodig. De telkens terugkerende posten in de rekeningboeken spreken voornamelijk van mout, bier, erwten en bonen, veel stokvis, kabeljouw, vlees, wortelen en gort. Daarnaast werd vanzelfsprekend veel zuivel geconsumeerd: rode boter en groene kaas.

Men krijgt de indruk, dat de voogden van het gasthuis de benodigde zuivelproducten niet alleen van de verpachte plaatsen betrokken, maar dat men over een eigen veehouderij in de onmiddellijke nabijheid van het gasthuiscomplex beschikte. In ieder geval was er een grote overvloed van deze producten, zodat men zich zelf in ruime mate kon voorzien en tevens flinke partijen op de markt wist te brengen. Een vrij belangrijke inkomstenpost werd dan ook gevormd door de verkoop van zuivelproducten en van koe- en kalfshuiden aan de schoenmaker.

Hadden de voogden dus reeds velerlei zorgen over de uitgebreide bezittingen van hun „Rijcke” Gasthuis en over het te werk gestelde personeel, niet minder groot waren dikwijls de zorgen aangaande de inwonende proveniers, om dan nog maar te zwijgen van de heterogene bevolking in de „beyer”. Over deze laatste

categorie hoort men echter niet veel. Zo er al nu en dan door de bewoners van de „beyer” is gemord, zal men daar betrekkelijk weinig notitie van genomen hebben; in financieel opzicht was deze groep immers nauwelijks van betekenis voor het gasthuis. Zij diende zonder meer tevreden te zijn met het verleende onderdak en met het verschaft maalt.

Anders was het gesteld met de proveniers, die steeds tegen een bepaalde overeenkomst in het gasthuis waren opgenomen. Hoewel veel van dergelijke contracten in de loop der jaren blijkbaar verloren zijn geraakt, kan men uit het aanwezige materiaal wel opmaken, dat er nogal wat variatie in de condities werd gemaakt. Wat voor de één gold, behoefde geenszins voor de ander als regel te worden aangehouden. Dat door het meten met twee maten de goede harmonie tussen de proveniers wel eens danig op de proef werd gesteld, valt licht te raden. De leidinggevende personen hadden soms handen vol werk om het in deze gunstige voedingsbodem gemakkelijk groeiende wantrouwen en onderlinge naijver te beteugelen.

Onder de schaarse „proefbrieven”, die uit de zestiende eeuw bewaard bleven, laat die, waarbij een zekere Homme Jelmers in het gasthuis wordt opgenomen, enkele van de gangbare bepalingen zien²⁸. Men, d.w.z. enerzijds de schepenen Symen Hoeits (of Hoijs) en Dyrck Adams in hun kwaliteit als voogden van het St. Anthony Gasthuis en ter andere zijde de toekomstige provenier, komt overeen, dat Homme levenslang onderdak, kost en kleding in het gasthuis zal genieten in ruil voor de overdracht van vier en een half enkelgulden jaarlijks te ontvangen eeuwige losrente, gaande uit de onder Arum gelegen zate Saxenoerd. Bovendien zal hij zijn arbeidskracht ter beschikking stellen van het gasthuis. Laatstgenoemde clause opende voor de voogden de mogelijkheid om op geschikte wijze een aantal werkkrachten ten behoeve van hun instelling te kunnen inschakelen.

Soms werd reeds een contract opgemaakt nog vóór er een kamer in het huis was vrij gekomen; een bewijs, dat er — althans in bepaalde perioden — wel belangstelling bestond voor opname. Dit moge blijken uit een akte de dato 1553 juli 27²⁹. Hierin verklaren Gerryt Symon z. en Jelte Syricx z. als gasthuisvoogden, dat Sybren Schelte z. in het gasthuis zal worden opgenomen tegen

²⁸ Archieven Bolsward, oud-archief inv.no.: 797; lijst van losse stukken no.: 95.

overdracht van een rentebrief, groot vijf gulden jaarlijkse rente, inlosbaar tegen honderd gulden, benevens één pondemaat land, gelegen te Allingawier (waarschijnlijk in Werpma-State) en na overlijden zijn huisraad; zodra beschikbaar zal hem een eigen kamer worden toegewezen.

Men mag dus aannemen dat Sybren Schelte z. zolang een plaats heeft gekregen op een gemeenschappelijke zaal.

Nog andere variaties waren mogelijk, zoals de overeenkomst met Bauck Reyns dochter, weduwe van wijlen Yde Bennerts z. leert. Eerstgenoemde werd in het gasthuis opgenomen op conditie, dat al de door haar ingebrachte roerende goederen na haar afsterven zouden vervallen aan het St. Anthony Gasthuis.

Hiernevens zou zij onmiddellijk aan de voogden overdragen twee pondematen land te Rytseterp bij Tjerkwerd, waartegenover de voogden weer de verplichting op zich namen om aan Bauck (of haar erven) jaarlijks uit te keren een bedrag ad negen goudgulden, telkens vervallende op Allerheiligen³⁰. Na deze „proefbrieven” uit de zestiende eeuw, vormt het op 23 augustus 1647 opgemaakte contract tussen de voogden van het St. Anthony Gasthuis en de kinderen van Jacob Gysberts, oud-burgemeester van Bolsward, een aardig voorbeeld uit de „gouden eeuw”. Dit stuk is zowel interessant om de inhoud, — die toont, dat wederzijdse rechten en verplichtingen zeer nauwkeurig werden omschreven —, alsook belangrijk wegens de personen, die er bij betrokken zijn, in het bijzonder Jacob Gysberts en diens zoon Gysbert Jacobs (Japiks). Eerstgenoemde was de toekomstige provenier, te wiens behoefte de overeenkomst werd opgemaakt. Deze magistraat-in-ruste geniet vooral vermaardheid wegens de bijzonder fraaie werkstukken, die hij in zijn kwaliteit als meester kistemaker voor het nieuwe interieur van het in de jaren 1614—1617 gebouwde raadhuis vervaardigde. De imposante toegangspoort tot de raadzaal en een sierlijke kolommenkast op de vroedschapskamer (thans: burgemeesterskamer) leggen nog steeds getuigenis af van zijn groot vakmanschap. Naar alle waarschijnlijkheid was hij bovendien de ontwerper of één van de ontwerpers van het renaissance-stadhuis, van welk gebouw hij een in hout uitgevoerd verkleind model vervaardigde, dat als leidraad bij de werkzaamheden diende. Nog groter bekendheid verwierf nader-

²⁹ Archieven Bolsward, oud-archief inv.no.: 799; lijst van losse stukken no.: 104.

³⁰ Archieven Bolsward, oud-archief inv.no.: 800; lijst van losse stukken no.: 112.

hand zijn zoon Gysbert, van beroep schoolmeester. Doch niet als onderwijzer der jeugd, maar als uitnemend dichter in de Friese taal oogstte hij welverdiende roem, die de eeuwen zou trotseren. Zijn handtekening komt met die van zijn broer, de hopman Willem Jacobs en die van zijn zwager Arjen B(o)uwes voor onder het document³¹, waarbij hun vader, respectievelijk schoonvader Jacob Gysberts „syn leven lanck sal hebben ende genieten in voorschr. Convente (= St. Anthony Gasthuis) de inwoning van dien ende benefens dien oock werden onderhouden in cost ende dranck in gelijkheijt andere proeveniers, soo nochtans, dat gedachte hun vader hem nae des Convents articulen sal hebben te comporteren ende dragen” Tevens zou hij, wat zijn kleding betrof, „buijten der Voogden last” blijven. Als inkoopsom moesten de kinderen een bedrag, groot drie honderd Caroligulden betalen, terwijl de door de provenier ingebrachte goederen aan het gasthuis zouden vervallen. Uit de rekeningboeken van het gasthuis blijkt, dat Jacob Gysberts tijdens zijn verblijf later ook nog wel eens begunstigd is geweest met een leverantie van enig houtwerk. Al de hier weergegeven overeenkomsten betreffende de opname van proveniers laten zien, dat het gasthuis dikwijls door de in de „proefbrieven” opgenomen bepalingen werd verrijkt met goederen van uiteenlopende aard. Daar stond tegenover, dat ook de voogden allerlei verplichtingen op zich moesten nemen; vooral de periodieke uitkeringen van op zichzelf over het algemeen vrij kleine bedragen begonnen geleidelijk een groeiend risico op te leveren. Het waren evenwel niet slechts deze periodieke uitkeringen, die de voogden dikwijls hoofdbrekens kostten, doch de totale exploitatie van het gasthuis baarde hun in de eerste helft van de zeventiende eeuw de nodige zorgen. Om de dreigende financiële bezwaren zoveel mogelijk te beperken, besloot men in 1655 een nieuwe regeling met de proveniers te treffen, nadat zulks reeds in een rapport, samengesteld door gecommitteerden uit de magistraat en de gezworen gemeente (de vroedschap) was aanbevolen³². De overeenkomst werd op 30 oktober in het gebouw van het St. Anthony Gasthuis opgemaakt door genoemde gecommitteerden benevens twee vertegenwoordigers uit het voogdencollege aan de ene- en de gezamenlijke proveniers (26 in getal, o.w. acht echtparen) aan de

³¹ Zie Bijlage no.: II.

³² Zie Bijlage no.: III.

andere zijde. Uit de tekst van het contract springt onmiddellijk de opzet van stadsbestuur en voogden in het oog: het afkopen van alle of zo veel mogelijk verplichtingen met betrekking tot de bewoners van het gasthuis, vooral in verband met de leveranties van levensmiddelen, brandstof enz. In ruil voor een jaargeld van vijftiennegentig Caroligulden verbonden de proveniers zich om met ingang van Allerheiligen 1655 zèlf voor alles te gaan zorgen „in cost, dranck, vuer, licht, turff, hout, wasschen ende wringen”. Wel bleef iedere provenier levenslang in het genot van vrije woning en gebruik van washok en bleek.

Zeër belangrijk voor de voogden was de passage in het contract, dat alle in het verleden gesloten overeenkomsten betreffende inkoop enz., die blijkens de gegeven voorbeelden nogal wat uiteenliepen, zouden worden geannuleerd. De bepalingen, dat onroerende goederen, door proveniers bij intrede in het huis meegebracht, na overlijden aan het St. Anthony Gasthuis zouden vervallen, bleven gehandhaafd.

Zeër belangrijk voor de bewoners was de naar aanleiding van hun desbetreffend verzoek door de aanwezige leden van de stedelijke magistraat gedane toezegging, dat zo veel mogelijk de gebruikelijke ontheffingen van het betalen van plaatselijke impositiën zouden worden gecontinueerd.

Om zich nog meer soulaas te verschaffen, besloot het voogden-college verder voorlopig geen nieuwe proveniers in het gasthuis te doen opnemen, zodat ook geen nieuwe geldelijke verplichtingen behoeften te worden aangegaan. Deze maatregel had tot gevolg, dat Bolswards oudste gast- en proveniershuis op een gegeven ogenblik zelfs leeg kwam te staan. . . . Daar het toch ook weer niet de bedoeling van de voogden was, dat de hun toevertrouwde instelling niet meer aan haar bestemming zou beantwoorden, ging men er in 1684 toe over voor de eerste maal een provenier(se) de gelegenheid te bieden een woning in het gasthuisgebouw te betrekken. Het betrof een zekere Zwaantje Jansdochter, weduwe van de Raadsman Wilhelmus Roijer, inwoonster van Bolsward, die tegen belegging van een bedrag ad f 400,— woonruimte en $13\frac{3}{4}\%$ rente kreeg toegewezen. Dit beleggen van kapitaal door gegadigde proveniers bleef ook in het vervolg gebruikelijk, terwijl naderhand, toen de geleidelijk gunstiger wordende financiële positie van het gasthuis stevig was verankerd, ook vele anderen gaarne lijfrenten bij het St. Anthony Gasthuis in Bolsward sloten.

Betreffende alle, sedert de opname van Zwaantje Jansdr., uit-

gegeven lijfrentebrieven is de administratie niet volledig bewaard gebleven; een tweetal lijfrenteboeken over de periode 1786 tot heden leggen slechts gedeeltelijk getuigenis af van deze lucratieve financieringsmethode ten gunste van het gasthuis³³.

Het is thans zo, dat de bewoners van de EERSTE AFDELING van het St. Anthony Gasthuis, d.w.z. acht inwonende dames (weduwen) in het hoofdgebouw en alleenstaanden of echtparen (of b.v. broer en zuster) in de vier „tuinkamers”, één of tweemaal per jaar naar eigen verkiezing uitkering ontvangen van de gehele (respectievelijk halve) rente van de belegde gelden, die als voorwaarde tot intrede zijn voorgeschreven. De bewoners van de TWEEDE AFDELING, d.w.z. achttien echtparen en achttien weduwen (bewoners van het „Klein Gasthuis” en de woningen t.o. het hoofdgebouw aan de Koemarkt), ontvangen wekelijks hun provengeld ad f 2,50 uit handen van de „guardiaan”. De door de bewoners van laatstgenoemde afdeling gestorte bedragen zijn kleiner dan die van de bewoners van de Eerste Afdeling en zijn ook nauwkeurig omschreven. De grootte van de te betalen som is afhankelijk van de leeftijd en bedraagt voor vijfenvijftigjarigen en ouderen bijvoorbeeld driehonderdenvijftig gulden, voor zestigjarigen en ouderen driehond gulden, voor vijfenzestigjarigen en ouderen tweehonderdvijftig gulden en voor zeventigjarigen en ouderen tweehonderd gulden³⁴.

Een belangrijke rol in het grote gasthuisgezin is toebedeeld aan een functionaris, die in het St. Anthony Gasthuis te Bolsward de „guardiaan” wordt genoemd. Men ziet meestal wel even op bij het vernemen van deze plechtige titulatuur, ontleend aan het Latijnse „guardianus” en o.m. nog voortlevend in het Engelse „guardian”. Hoewel tegenwoordig met een guardiaan (of: gardiaan) bijna altijd de overste van een Franciscaner klooster wordt bedoeld, mag men in de guardiaan van het St. Anthony Gasthuis veeleer de opvolger van de middeleeuwse guardianus = bewaker (bewaarder) zien. Immers, zijn taak is er in de eerste plaats op gericht om als bewaker van het huis en zijn bewoners(sters) op

³³ Archief van het St. Anthony Gasthuis, inv.nos.: 316–317.

³⁴ Reglement voor de 2e Afd., art. 17 (1937 juni 22).

te treden alsmede om de orde in de gasthuisgemeenschap te bewaren. In 1838 werd door de voogden een instructie³⁵ voor de gardiaan opgesteld, die behoudens geringe wijzigingen, — bepaalde taken werden naderhand wat beknopter omschreven — tot de huidige tijd het richtsnoer voor deze „rechterhand” van het voogdencollege is gebleven. Volgens de hierin vervatte voorschriften zal de g(u)ardiaan „alle bevelen, hem door Heeren Voogden gegeven, moeten opvolgen, hen alle zoodanige inlichtingen nopens de aangelegenheden van het Huis en van de proveniers geven, als welke hij in staat is te doen en in het bijzonder den Administreerenden Voogd van alle zaken dienaangaande onderregten, die ter zyner kennis zyn gebragt of waartoe hy bevolen wordt aansporingen te doen” (art. 3), en voorts zal de gardiaan belast zijn met het toezicht „over het huis, de gangen, zolders, loodsen, waschhokken, de Voogden- en andere kamers, die niet door de Proveniers worden bewoond”, enz. enz. (art. 4). Kortom, deze dienaar moet „zooveel in zijn vermogen is, zorgvuldig letten, dat *de regten en servituten van het Huis worden bewaard* en toezien, dat anderen zich geene meerdere vryheden veroorloven als betamelijk en met de inrigting en het aanzien van het Gesticht overeenkomstig is” (art. 15). Rekening houdende met de mogelijkheid, dat zelfs in een uiterlijk zo rustige gemeenschap van bejaarde mensen ook plotseling spanningen zouden kunnen optreden, zich ontladende in handtastelijkheden, namen de voogden in de instructie voor hun g(u)ardiaan een bepaling op (art. 12), dat „ingeval hij (dat is dus de g(u)ardiaan) wederspanningheid, kwaden wil en miskenning van gezag mogte ontmoeten, hij daarvan aan den Administreerenden Voogd kennis (zou) geven en indien de vergrijpen onverhoopt verder gaan, zijne toevlugt nemen tot de politie en een gewonen Regter, zoekende alsdan alle wanbedryven met getuigenissen te kunnen staven....” Deze laatste aanbeveling was uiteraard zeer gemakkelijk in de instructie op te nemen, maar de uitvoerbaarheid zou aan de praktijk getoetst moeten worden. In ieder geval leverden de bepalingen soms haar nut op, want het was inderdaad niet altijd pais en vree. Dat ondervond b.v. de gardiaan Van Zandbergen in hoogst eigen persoon. Wij weten te weinig van de personalia betreffende deze gasthuisdienaar, dan dat we in staat

³⁵ Instructie voor de gardiaan d.d. 1838 augustus 7, archief van het St. Anthony Gasthuis inv.nos.: 151-152; vgl. ook instructies d.a. 1921 en 1930.

zouden zijn om te beoordelen of hij over het algemeen een zekere populariteit genoot of dat hij bij de bewoners en bewoonsters een minder geziene figuur was. Eén ding staat vast: er heerste omstreeks het jaar 1838, toen Harmanus van Zandbergen gardiaan was, een sfeer van onrust, achterdocht en kwaadsprekerij in het aloude St. Anthony Gasthuis en de totstandkoming van een duidelijke instructie voor eerstgenoemde functionaris moet dan ook tegen de achtergrond van verschillende onverkwikkelijke gebeurtenissen worden gezien. Van het voorgevallene spreken een paar klachtenbriefjes, simpel gesteld en weinig gedetailleerd³⁶. Daar is o.a. een schrijven, door Van Zandbergen gericht tot de presiderend voogd of boekhouder P. Mulier, die later het concept voor de instructie zou vervaardigen³⁷. De gardiaan vermeldt dan in zijn klacht, dat hij op een avond „op een stoute en wreedaarde wijze” door een zekere Sjoerd Stoker (de naam is wel toepasselijk in dit verband) is uitgescholden. De aanduiding „pluimstriker” is slechts één uit de rijke scheldwoordenschat van Stoker, die volgens de klagende briefschrijver bovendien ongezouten critiek op het beleid van de gasthuisvoogden had uitgeoefend. Van Zandbergen eindigde zijn tirade: „ik beveel mij in U. Ed. beschereming en ben U. Ed. dienaar H. v. Zandbergen”. Of zijn persoonlijke veiligheid inderdaad in gevaar werd gebracht, valt te betwijfelen. In het schrijven is zeker een ondertoon van heimelijke vrees te bespeuren voor mogelijke agressieve bedoelingen van een der gasthuisbewoners. Het is typerend voor de nogal te wensen overlatende orde in het huis, dat uit deze zelfde periode meer klachten bekend zijn betreffende gepleegde onregelmatigheden. Van een vrouwelijk lid van de gasthuisgemeenschap wordt o.m. gezegd³⁸, dat zij op de zolder zulk nat linnengoed laat hangen, dat het water in de ondergelegen kamer druipt; „zy geeft om niemand, staat voor duivel of dood, geeft

³⁶ Archief van het St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 156.

³⁷ Behalve op deze instructie voor de gardiaan, drukte P. Mulier op tal van andere reglementen en besluiten van het voogdencollege zijn persoonlijk stempel; ongetwijfeld was hij één van de sterkste figuren in de voogdenreeks van eeuwen. In 1819 als voogd benoemd, volgde hij in 1822 Livius Regnerus Fockens (overleden in augustus 1821) op als administrerend voogd, een functie, die hij tot 1860 — bij de invoering van het Reglement van 30 September 1859 — waarnam. Sindsdien was hij voorzitter van het voogdencollege tot aan zijn dood op hoge leeftijd. Gedurende zijn ambtsperiode stegen de gasthuisbezittingen in zeer aanzienlijke mate. Hij was ook de leidende figuur, toen van 1855—1859 een proces tegen de Gemeenteraad van Bolsward werd gevoerd, „toen deze (Raad), aangehitst door onedele bedoelingen tegen de Voogden”, „het voornemen had opgevat om het gasthuis alle deszelfs inkomsten te onteigenen”.

³⁸ Archief van het St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 156.

ook niet om de Heeren”(!). . . . Zij heeft „schrabsel” van aangebrand eten op de stenen (waarschijnlijk van de binnenplaats) gegooit en de bloempotten begiet zij zo rijkelijk met water, dat het in stromen bij de gevel langs loopt. En zo verder. Een ander gooit er een schepje bovenop en schetst deze bewoonster „in ’t algemeen brutaal, ongehoorzaam, geeft niet om Zandbergen, noch om de Voogden”. Allerlei klachten kwamen tenslotte de voogden ter ore, die er in een hunner vergaderingen de nodige aandacht aan wijdden. Zij stelden vast, dat er over en weer druk gescholden en gelasterd werd, plagerijtjes werden bedreven, ja, dat er zelfs in de gemeenschappelijke gangen bijna dagelijks handtastelijkheden plaats vonden vergezeld gaande van veel gekrakeel. Om orde en rust te herstellen, besloten de voogden een uitvoerig stuk op te stellen en dit door middel van de guardiaan ter kennis van de bewoners te laten brengen. De inhoud van dit document werd systematisch in een achttal punten onderverdeeld, waarbij allereerst de hartelijke wens van heren voogden naar voren werd gebracht, dat zij (de bewoners(sters)) van het huis voortaan in vrede en eensgezindheid zouden leven en zich vervolgens inschikkelijk te betonen; de gemeenschappelijke gangen zouden door iedereen vrijelijk en ongehinderd betreden en gepasseerd mogen worden; er zou in het vervolg geen linnengoed meer op bomen of heggen te drogen gehangen mogen worden; as en vuilnisputten moesten op de wal worden gereinigd en geen as zou meer in de goten geworpen mogen worden; evenmin zou het worden toegestaan dat vuurpotten met brandende of glimmende kolen in gangen of op straat zouden worden geplaatst. Men zal zich voortaan onderling vriendschappelijk met elkaar moeten verstaan en niet de een tegen de ander opzetten. Tenslotte meenden de voogden er goed aan te doen om twee bewoonsters, die het bijzonder slecht met elkaar konden vinden, te doen verhuizen, zodat er minder aanleiding tot twist zou zijn. Het op 6 december 1836 ondertekende stuk eindigden de heren met de wens, dat krassere maatregelen niet meer nodig zouden zijn.

Of de rust daarmee spoedig is teruggekeerd, laat zich moeilijk raden. Duidelijk demonstren de aangehaalde feiten, dat het grote gasthuisgezin bij tijd en wijle ook zijn interne moeilijkheden en strubbelingen heeft gekend. Dan was aan de „guardiaan” de weinig benijdenswaardige taak toebedeeld om als buffer te fungeren tussen twistende proveniers en voogdencollege. Dat de een tegen dergelijke lastige situaties beter opgewassen bleek dan de

ander, is licht te begrijpen. Gelukkig kon en kan ook thans nog de guardiaan zich op andere wijze verdienstelijk maken: het toezicht op gebouwen, het verzorgen van de tuin, en het rondleiden van vreemdelingen door de bezienswaardige voogdenkamer bieden hem nog vele kansen op ontplooiing van persoonlijke talenten.

III

Eb en vloed van het gasthuisgoed

Welstand van boeren en burgers in en bij Bolsward betekende meestal ook voorspoed voor het St. Anthony Gasthuis, omdat men dan kon rekenen op verhoogde donaties ten gunste van de instelling. Tijden van tegenspoed hadden echter evenzeer een nadelige terugslag op het gasthuisbezit ten gevolge.

Daar perioden van hoogconjunctuur doorgaans regelmatig worden afgewisseld door minder florissante intermezzo's, vertoonden ook de gasthuisgoederen met tijdeloze opeenvolging als van eb en vloed nu eens neiging tot aanwas, dan weer tot „afkalving”. Gelijk het aardwerk van ogenschijnlijk sterke dijken soms door het kolkende en woelende water in een angstwekkend snel tempo wordt afgeknabbeld, zo smolt een enkele maal nieuw verworven gasthuisgoed als sneeuw voor de lenteson weg.

Het blijft een ondankbare en schier hopeloze taak om te trachten de oorsprong van het reeds in de zestiende eeuw aanzienlijke bezit van het St. Anthony Gasthuis op te sporen. Wij zagen immers³⁹, dat over zijn vroegste geschiedenis een ondoordringbare sluier ligt. Hierdoor kunnen wij niet met zekerheid weten of de eerste fondsen ten behoeve van de stichting ter beschikking werden gesteld door één of meer geestelijke broederschappen en/of gilden of door één of meer particuliere personen; misschien waren de voor dit doel benodigde gelden zelfs op nóg andere wijze vrijgemaakt.

Men kan slechts vaststellen, dat omstreeks het jaar 1600 het St. Anthony Gasthuis te Bolsward kon bogen op een waardevol onroerend bezit, bestaande uit landerijen, huizen en eeuwige

³⁹ Vgl. Hoofdstuk I.

renten⁴⁰. Wegens het ontbreken van aankomstitels van vóór de zeventiende eeuw, is van geen dezer goederen evenwel de herkomst of het tijdstip van verwerving bekend. Hoezeer de omvang van de gasthuis-eigendommen reeds tot de verbeelding begon te spreken, moge blijken uit het feit, dat ook toendertijd al in de volksmond van het „Rijcke” gasthuis werd gesproken. Er waren dus bronnen, die de weldadigheid van de gasthuisvoogden konden voeden.

Wij mogen aannemen, dat de (toe)vloed van goederen ten gunste van het gasthuis bij de wisseling van zestiende en zeventiende eeuw ongeveer haar hoogste stand had bereikt. Hoewel men zou verwachten, dat het gasthuisbezit zich ook gedurende de laatstgenoemde eeuw, immers de „gouden eeuw” genoemd, verder zou uitbreiden, liet de werkelijkheid het tegendeel zien. Juist in deze periode, die voor de Lage Landen bij de zee een steeds stijgende welvaart bracht, maakte het St. Anthony Gasthuis te Bolsward een ernstige crisis door. Nadat de voogden er nog in 1648 toe over gingen om een zathe ter grootte van ruim 67 pondematen, gelegen onder het dorp Oudega (Wijmbritseradeel), „Damstrazathe” genaamd, aan te kopen en ogenschijnlijk dus niets wees in de richting van een financiële depressie, bracht het jaar 1655 reeds de eerste duidelijke symptomen van interne moeilijkheden. Bij het nazien van de gasthuisrekeningen waren enkele zorgbarende verschijnselen ten aanzien van de exploitatie van het gesticht aan het licht getreden, zodat magistraat en vroedschap van Bolsward het wenselijk oordeelden om enige gecommiteerden te belasten met een diepgaand onderzoek. Deze heren, Van Velsen, Bruinsma, Remsma, Gellii, Royer en Estvarda, bevestigden in een rapport hetgeen al werd gevreesd: de financiële vooruitzichten van het gasthuis waren verre van rooskleurig te noemen, ten dele het gevolg van periodieke uitkeringen aan proveniers en andere financiële verplichtingen, ten dele misschien ook door de in de periode 1645–1650 plaats gevonden hebbende nieuwbouw. Men deed echter meer dan alleen maar het vaststellen van de kwaal; in een zestal punten werden voorstellen verwerkt, die tot verbetering zouden kunnen leiden. Met het oog

⁴⁰ Zie Bijlage no.: I.

op de talrijke bezwarende en veelal zeer uiteenlopende contracten met bewoners van het gasthuis, adviseerde de commissie van gecommitteerden in de eerste plaats om met de proveniers een geheel nieuwe overeenkomst aan te gaan, hetgeen door magistraat en vroedschap bij resolutie d.d. 25 oktober 1655 werd goedgekeurd⁴¹. Vijf dagen later zetten voogden, gecommitteerden en proveniers hun handtekening onder het ontworpen stuk⁴².

Ook met de volgende punten ging de stedelijke regering gaarne accoord: alle beesten, bij het gasthuis zelf in gebruik, zouden te gelde worden gemaakt; aangehuurde landerijen en andere huren zouden worden overgedragen; uitstaande gelden dienden op korte termijn te worden geïnd; eigen landerijen moesten zomogelijk „tot meeste voordeel” worden verhuurd en tenslotte zou het eigen gasthuis met alle ter beschikking staande middelen in een zodanige staat moeten worden gebracht, dat het „voor meerder last en zwaarigheid wordt geconserveerd”. Gedachtig aan het spreekwoord „zachte heelmeeesters maken stinkende wonden” hebben de genoemde gecommitteerden, daarbij geruggesteund door de gehele stedelijke overheid, radicale maatregelen bepleit en ook ten uitvoer gelegd. Niets wijst er op, dat de voogden van het gasthuis, die zelf ook meestal deel uitmaakten van magistraat of vroedschap of daar vroeger toe hadden behoord, het daarmee niet eens zouden zijn geweest, maar zonder twijfel beleefde dat college bijzonder pijnlijke momenten. De enige weg om de gasthuisboedel uit het dieptepunt op te heffen, bleek uiteindelijk gelegen te zijn in gedeeltelijke verkoop van onroerende goederen. Wel brachten ook de andere beraamde maatregelen reeds enige verlichting, doch niet voldoende. Om de schulden, die waren opgelopen tot een bedrag van twintig duizend gulden, te voldoen, werden in totaal ruim 192 pondematen land benevens enige renten verkocht.

Tot de goederen, die in andere handen overgingen, behoorde o.a. „Werpma-sathe” te Allingawier en „Damstra-zathe” te Oudega. Dit goed werd gevoegd bij de bezittingen van het door Hendrik Nannes z. en Cathrijn Epe dr. gestichtte Armenhuis te Bolsward. Ook het Weeshuis aldaar verwierf bij de decretale verkoping enig los land en een eeuwige rente. Hoe zwaar het de verantwoordelijke personen ook gevallen moet zijn om het mes zo diep

⁴¹ Archieven Bolsward, oud-archief inv.no.: 1.

⁴² Zie bijlage no.: III.

in het zieke lichaam van het bejaarde „St. Anthoon” te moeten zetten, deze op zichzelf toch ook weer riskante ingreep had gelukkig heilzame gevolgen. De geheel ontredderde gasthuiszaken kwamen weer op orde. Een lijst van afgeloste obligaties, betaalde rekeningen en tal van andere stukken, tezamen uitmakende een vrij lijvig dossier betreffende de aflossing van de gasthuisschulden, vormen de neerslag van de jarenlange werkzaamheden, die voogden, gecommitteerden uit magistraat en vroedschap en de stedelijke regering in het belang van het St. Anthony Gasthuis hebben verricht. Deze arbeid werd eerst omstreeks het jaar 1684 tot een voor alle partijen bevredigend einde gebracht⁴³.

Na een gevaarlijke ebstand zou een nieuwe vloed komen; het praedicaat „Rijcke Gasthuis” zou wederom naar waarheid mogen worden gebezigd!

Toen de 17de eeuw ten einde liep, begon voor het oude en wegens de doorstane crisis wat vermoeide St. Anthony Gasthuis een nieuwe lente. Mede door een aanvankelijk extra voorzichtig beleid, maar in hoofdzaak door het voordelig beleggen van kapitaal, dat tegen afgifte van lijfrentebrieven aan de voogden werd toevertrouwd, vermeerderden na 1684 eerst langzaam, daarna steeds sneller de financiën van het gasthuis, zodat omstreeks 1800 de vroegere welstand was herkrege, wellicht zelfs overschreden. In 1822 werd door burgemeesteren van Bolsward openlijk verklaard, dat het St. Anthony Gasthuis zich „in den bloeiendsten staat” bevindt en het behoeft dan ook niet al te veel verwondering te wekken, dat de bezittingen, of beter gezegd de rijkdommen, van deze instelling nog eens aanleiding zouden kunnen worden tot ernstige meningsverschillen, zowel in verband met het beheer als met de bestemming. De zgn. „Armenwet van 1854” (de inhoud hiervan was reeds in 1853 bekend) was de knuppel, die de gemeenteraad van Bolsward met zeker welbehagen in het gasthuishoenderhok wierp. Ongeveer parallel aan de veeljarige strijd, die het weeshuisbestuur tegen het gemeentebestuur van Bolsward heeft moeten voeren⁴⁴, liep het proces tussen de voogden van het St. Anthony Gasthuis en de stedelijke

⁴³ Archieven Bolsward, oud-archief inv.no.: 805.

⁴⁴ Zie Hallema, Vier eeuwen Weeshuisgeschiedenis, a.w., p. 67 vv.

overheid van Bolsward. Uitvoerige dossiers bevatten de overvloedige hoeveelheid documenten, die gedurende enige jaren aan deze zaak zijn gewijd⁴⁵. Tal van juridische puzzles en subtiële verschillen werden tot op de kern ontleed, nochtans zonder dat partijen ook maar een duimbreed tot elkaar naderden. Van de zijde van de gemeente(raad) werd een zeer breedvoerig rapport opgesteld door een speciaal daartoe in het leven geroepen commissie. Tegenover de daarin vervatte conclusie stond de even gedegen als gedetailleerde studie van de hand van de rechtsgeleerde mr. Jongstra⁴⁶. Met grote felheid verweerden de gasthuisvoogden zich tegen wat genoemd werd „het voornemen (van de Raad) om het Gasthuis alle deszelfs inkomsten te onteigenen”. Zover kwam het echter niet. De uiteindelijke beslissing was, dat het St. Anthony Gasthuis geen stichting van weldadigheid in de strikte zin van de Armenwet was, doch meer een inrichting ter voorkoming van armoede. Nadat de storm was geluwd, kwam in 1859 een nieuw „Reglement op het beheer van het St. Anthony Gasthuis van de pers, dat was samengesteld door een gemengde commissie, bestaande voor de gemeente Bolsward uit de heren Jan Brouwer Dirkszoon en Hendricus Michiel Ament, beiden leden van de Raad, en voor het St. Anthony Gasthuis uit de heren Jacobus de la Lande Cremer en Sjoerd Lycklama à Nijeholt, beiden voogden van het gesticht. Aan dit uitermate belangrijke reglement, dat later verschillende kleine wijzigingen onderging, ontleen wij het volgende overeenkomstig de laatste redactie d.a. 1924: „Het Anthony Gasthuis is eene stichting van liefdadigheid, niet vallende in de termen der wet tot regeling van het Armbestuur van 28 Juni 1854 (art. 1). Het omvat twee proveniershuizen, bekend onder de namen van de eerste- en tweede Afdeeling van het St. Anthony Gasthuis te Bolsward (art. 2). Het verstrekt a. uitsluitend aan ingezetenen van de gemeente Bolsward die voldoende in hun levensonderhoud kunnen voorzien en in het St. Anthony Gasthuis wenschen in te wonen, het levenslang genot eener rente met vrije woning in de eerste afdeeling, volgens nader door de Voogden te bepalen tarief. b. Naar daarvoor vastgestelde tarieven aan bejaarde lieden, uit den kleinen burgerstand der gemeente Bolsward, een wekelijksche prove en vrije woning in de tweede afdeeling (art. 3). Het onderhoudt en verzorgt zijn

⁴⁵ Archief St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 159.

⁴⁶ A. F. Jongstra, Het St. Anthony Gasthuis te Bolsward, a.w.

eigen stichtingen, met name de bewaarschool en de naaischool, en verder de zoodanige welke later tot voorkoming van armoede mochten worden opgericht. (Art. 4). Het ondersteunt: a. Het Algemeen Stads-armenhuis, b. Gemeentelijke uitgaven en werken, c. Het Ambachts-teekenonderwijs, d. De Stedelijke werkinrichting, e. De verpleging enz. van arme krankzinnigen⁴⁷. (Art. 5). Het kan daarenboven bijstand verleenen aan Godshuizen, aan kerkelijke en bijzondere instellingen van liefdadigheid, aan de Spijscommissie en aan inrichtingen van openbaar nut in de gemeente. (Art. 6). Het bestuur van het St. Anthony Gasthuis en de administratie der goederen wordt, onder toezicht van Burge-meester en Wethouders als vanouds, gevoerd door vijf Voogden, die aansprakelijk zijn voor het beheer. (Art. 7). De Voogden worden door den gemeenteraad voor den tijd van tien jaren benoemd. Zij kunnen ten alle tijde hun ontslag nemen. (Art. 8). De Penningmeester houdt nauwkeurig boek van de door hem gedane ontvangsten en uitgaven. Hij houdt tevens een register bij van al de bezittingen van het Gesticht. (Art. 23). De ontvangsten en bepaaldelijk de inkomsten van vastigheden geschieden door den Penningmeester, zooveel mogelijk in eene vergadering van Voogden, en worden verantwoord over het dienstjaar waarin zij werkelijk ontvangen zijn. (Art. 27). Geen vastigheden worden verhuurd dan bij openbare mededinging". (Art. 29).

Hoewel nergens gebleken is, dat in een tijdsbestek van vele eeuwen, de voogden van het St. Anthony Gasthuis zich ooit hebben schuldig gemaakt aan onverantwoordelijke handelwijzen of aan machtsmisbruik, waardoor goederen of gelden van de stichting in gevaar werden gebracht, was het ontegenzeggelijk toch een grote stap in de goede richting, dat het hiervoor vermelde en in onderdelen uitvoerig geciteerde reglement op het beheer van de gasthuisgoederen tot stand kwam. De voogden vonden hiermede voor hun veelomvattende taak een uitstekende grondslag, een houvast, dat de somtijds zware verantwoordelijkheid aanmerkelijk kon verlichten. Inderdaad, het bestuur over een aanzienlijk onroerend bezit, ontstaan al in de middeleeuwen, later gedeeltelijk afgebrokkeld o.a. door het verlies in de zeventiende eeuw van „Damstra-zathe" te Oudega (Wijmbr.dl.) en „Werpma-zathe" te Allingawier, maar in de achttiende en negen-

⁴⁷ Vgl. i.v.m. gesubsidieerde instellingen, personen enz. ook hoofdstuk IV.

tiende eeuw ook weer vermeerderd door nieuwe aankopen, was geen sinecure.

Behalve een aantal losse landen, was daar een indrukwekkende reeks van elf boerenplaatsen, gelegen respectievelijk te Allingawier, Arum, Bolsward (twee), Burgwerd, Exmorra (twee), Ferwoude, Kubaard, Pingjum en Tjerkwerd:

1. De zathe „VIERHUIS” te Allingawier ter grootte van zesennegentig pondematen. Blijkens de koopacte d.d. 12 mei 1826 bestond zij toen uit: „een heerlycke zathe en landen met huizinge, schure, hornleger, gedeeltelycke watermolen en karnmolen, hekken, palen, damleggers, pompen en verdere annexen, staande en gelegen onder den dorpe Allingawier, Grietenij Wonseradeel, Vierhuis genaamd”. Deze zathe, die bij aankoop werd getaxeerd op $92\frac{1}{2}$ pondematen, werd door de Voogden van het St. Anthony Gasthuis aangekocht van Vrouwe Grietje Bienema, echtgenote van mr. Nicolaas van Heloma, grietman over Westterschelling.

2. Een zathe te Arum, van welke het vernieuwde woonhuis met een trapgevel goed domineert op de driesprong van wegen naar Harlingen, Achlum en Arum, behoort tot de grootste uit het gasthuisbezit. Bij aankoop in 1761 werd zij getaxeerd op 111 pondematen, thans nog altijd op 106 pondematen. Voor het destijds zeker enorme bedrag van elf duizend één honderd goudgulden (dat was dus 100 goudgulden voor iedere pondemaat), werden de voogden eigenaars van de „heerlycke zathe lands tot Arum”.

3. De zathe „GROOT AEQUARD” onder Bolsward. Deze, ook sedert de vernieuwing van het voorhuis (1918), nog altijd imposante boereplaats — zoals ze daar, gedeeltelijk verscholen tussen hoog opgaand geboomte, zichtbaar van het Hoog Bolwerk af, in de onmiddellijke omgeving van de stad is gelegen — werd in 1705 eigendom van het St. Anthony Gasthuis. Wegens financiële moeilijkheden zag Petronella (A)Equarda, echtgenote van Jacobus Boerboom, zich genoodzaakt dit bezit te verkopen: „Petronella Equarda echte huijsvrouw van Jacobus Boerboom, dog in mijn eijgen saeken agerende, bekenne ende verklare verkogt ende in eijgendom overgedragen te hebben, sulx doende mits desen, aan de Heeren Claas Balk, Burgemeester, Jacob Pijters Algera, Oud-Burgemeester ende Sioerd Ages (in de rekeningboeken staat Epesz (Ippesz)) Siccama, Raadsman, als Voogden

van St. Anthoni Gasthuijs binnen Bolswert, sekere sathe ende landen, met de huijsinge, schuijre, hovinge, bomen ende plantagie cum annexis, sampt watermolen, *Groot Equardt* genaamt, staande ende gelegen onder de clockslag van de stad Bolswert, groot seventig pondematen voor de summa van ses duijsent seven hondert Car. gls. ende tien silveren ducatons tot een vereeringe ofte toehaeke voor de verkoperse Actum den 11en Maij 1705"⁴⁸.

De naam van deze zathe, die zo op het eerste gezicht wat vreemd aandoet en in de reeks notariële acten, berustende in het gasthuisarchief, dan ook steeds foutief (n.l. als „Groot Aegward”) wordt weergegeven, is de oudfriesche afleiding van Eekwerd, de aanduiding voor een zeer oude terp op die plaats. Immers, naar het oordeel van drs. Halbertsma, verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, mag men blijkens bodemvondsten aannemen, dat de plek, waar zich nu de gasthuisplaats bevindt, reeds bewoond werd aleer Bolsward bestond, dat wil zeggen, nog vóór het begin van onze jaartelling. Zoals eveneens uit de hierboven aangehaalde koopbrief blijkt, droeg de „verkoperse” dezelfde naam als de plaats; kennelijk had haar familie reeds geruime tijd relaties met Eekwerd, o.m. door het bezit van de zathe en bijbehorende landen. Ook een zekere Doede Equarda (hij wordt soms genoemd Doedonaeus), naar alle waarschijnlijkheid een broeder van Petronella, die in 1692 gehuwd was met een zuster van Petronella's echtgenoot, genaamd Christina Boerboom⁴⁹, bezat de helft van negen pondemaat land, grenzende aan „Groot Aequard”. De floreenkohieren⁵⁰ van Bolsward, te beginnen met het exemplaar uit het jaar 1700, tonen in beknopte vorm de verschillende eigenaars en gebruikers van „Groot Aequard”, dat volgens deze opgaven werd begrensd door „de Hartwerder vaert ten Zuiden, Frans Johannes en Pijbe Lamring ten Westen, Wijbe Haijes cum soc. ten Noorden, Pytter Foppes ten Noorden, Pijtter Foppes cum soc. ten Oosten. „Blijkens het floreenkohier van 1708 was de eerste pachter van „Groot Equard”,

⁴⁸ Archief St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 292.

⁴⁹ Mededeling van drs. J. Visser, hoofdchartermeeester aan het Rijksarchief te Leeuwarden. Volgens de Burgerboeken van Bolsward, berustende in het Gemeentearchief, betaalde Jacobus Boerboom op 28 dec. 1688 voor de eerste maal zijn burgergeld; Doede Equarda komt in het zelfde register voor op 19 mei 1697. Tenslotte wordt in het Burgerboek nog genoemd een zekere Hendrik Boerbon (kennelijk variant van Boerboom), ingeschreven op 15 juni 1705.

⁵⁰ Archieven Bolsward, oud-archief inv.nos.: 139–149.

nadat deze aan het gasthuis in eigendom was overgegaan, Anne Jelles z. en sedert omstreeks 1718 zijn weduwe. Op het kohier d.a. 1748 komt voor de eerste maal de naam Pijtter Annes z. voor, denkelijk een zoon van de eerstgenoemde pachter. In 1758 wordt Gerrit Douwes z. en sedert circa 1788 Oene Hogenbrug als pachter vermeld; in 1818 vinden we dan Jan Sjoerds Postma en in 1828 Joannes Sjoerds Postma op de plaats. Daar de florenkohieren slechts om de tien jaar zijn opgemaakt, is het wel mogelijk, dat een enkele maal een tussentijdse wijziging in de reeks van elkaar opvolgende huurders niet is weergegeven, zoals misschien het geval is met een zekere Gerrit Westendorp, die elders wordt genoemd als pachter omstreeks 1750⁵¹. Toen in 1882 een stenen voetpad van de zathe naar Bolsward werd aangelegd, kwam „Groot Equard” a.h.w. nog dicht bij de stad te liggen. De pachter J. S. Hoekstra, die zich als rustend boer in Bolsward vestigde, was dank zij deze korte afstand, steeds uitstekend in de gelegenheid het contact met de monumtale plaats, waar zijn zoon boer is, te bewaren. Op „Groot Equard” wordt het bewind van elkaar opvolgende generaties van gasthuisvoogden, ook onder de pachters een familietraditie voortgezet, een treffend bewijs, dat de onderlinge verhoudingen tussen landheren en pachter goed genoemd mogen worden.

4. De zathe „ROHEL”, gelegen ten noordwesten van Bolsward, wordt op de kaart van Wonseradeel met Bolsward in de grote Atlas door Eekhoff c.s. (1854) aangeduid als „de Roode-hel”. Deze „uitnemend vruchtbare zathe en landen genaamd „Roohel”, met ruime boerenhuizinge, schuur en stalling enz.” ter grootte van 97 pondematen, werd 29 november 1923 door het St. Anthony Gasthuis te Bolward verworven en behoort met „Groot Equard” tot de twee, die onder de jurisdictie van de stad zijn gelegen.

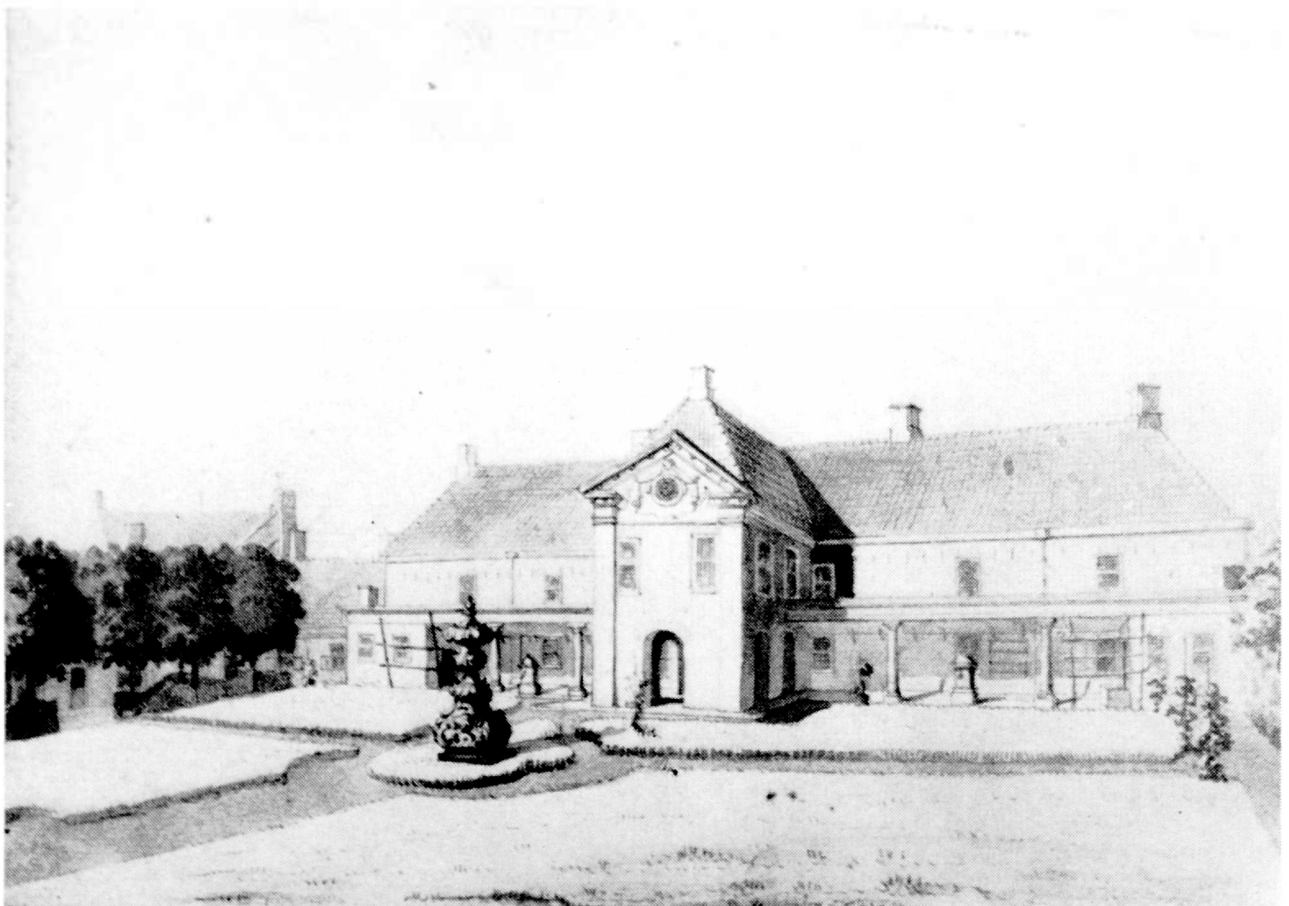
5. De zathe „ANDELAHUIZE” te Paaldijk onder Burgwerd ontleent haar naam aan de buurtschap „Andelahuijsen”. Siebren Ulbes z. Andela, was blijkens een op 24 februari 1848 gedagtekend pachtcontract met de voogden van het St. Anthony Gasthuis, toen al enige jaren als zodanig op de plaats, die de grootste van het Gasthuis is (132 pondematen)⁵².

⁵¹ „Bolswards Nieuwsblad” d.d. 24 november 1953. In het desbetreffend artikel onder de titel „Ouder dan Bolsward en officieel bestaat het niet eens” worden tal van bijzonderheden, vooral uit de latere periode van „Groot Equard” vermeld.

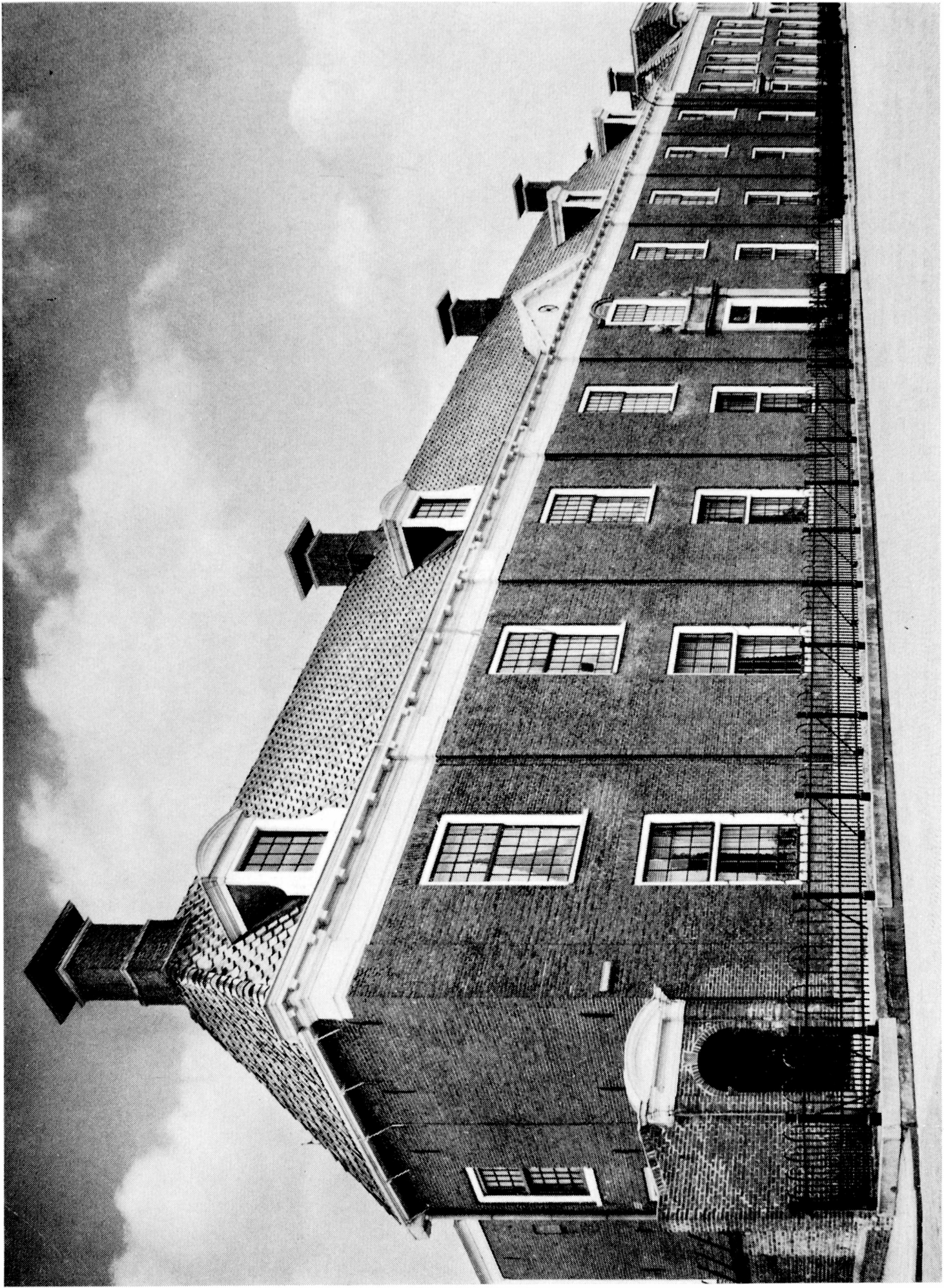
⁵² Blijkens een reg. van huurovereenkomsten (inv.no.: 307) was deze plaats reeds in 1730 eigendom van het St. Anthony Gasthuis.

St. Anthony Gasthuis te Bolsward in de 18de eeuw. Tekening door Gardenier Visscher.
(collectie Fries Genootschap).

St. Anthony Gasthuis te Bolsward in de 18de eeuw; tuinzijde.
Tekening door Gardenier Visscher.
(collectie Fries Genootschap).

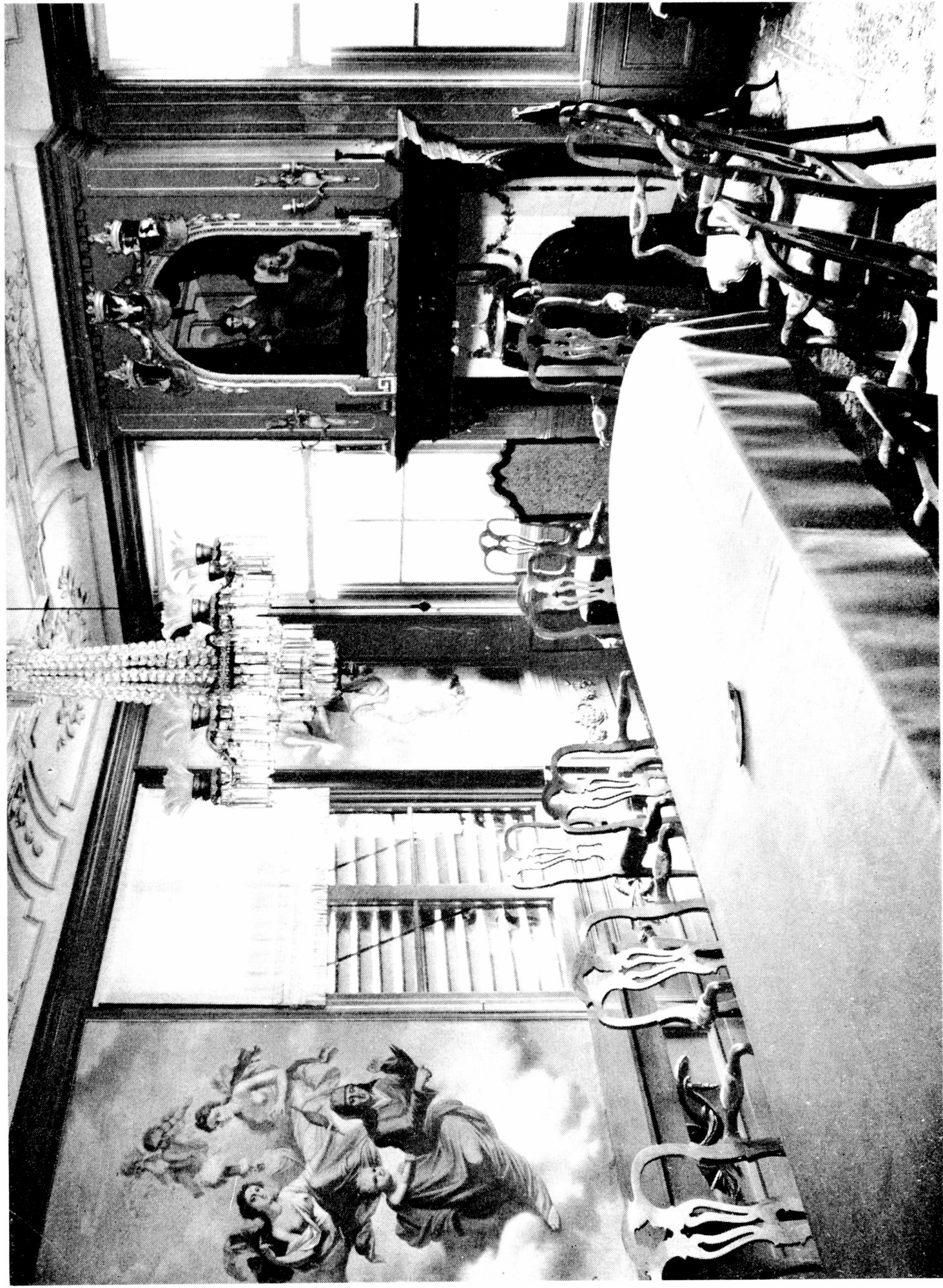
St. Anthony Gasthuis te Bolsward. Voorgevel.

(foto: Frans Popken).

St. Anthony Gasthuis te Bolsward. Tuinzijde.

(foto: Frans Popken).

St. Anthony Gasthuis te Bolsward. Oude Voogdenkamer.

(foto: Frans Popken).

6. De zathe te Exmorra, is in het dorp gelegen en beslaat een oppervlakte van 101 pondematen. Hiertoe behoort een kamp greidland in de bureu van Exmorra, vanouds „de Oede” genaamd.

7. Eveneens te Exmorra, maar meer buiten het dorp aan de Wonjeterperweg gelegen, bevindt zich een zathe en landen ter grootte van zesentachtig pondematen.

8. De zathe te Ferwoude bij Workum, beslaande een oppervlakte van eenenzeventig pondematen, is met die te Wommels het verst af gelegen bezit.

9. De zathe „BERKWERD” te Kubaard. Deze kleine plaats, die bij de aankoop in 1805 door voogden van het St. Anthony Gasthuis en Weeshuis te Bolsward gezamenlijk voor een bedrag van 3507 Caroligulden 10 stuivers, werd getaxeerd op 23 pondematen, beslaat tegenwoordig een oppervlakte van circa 83 pondematen of om precies te zijn 30 ha en 63 a. In 1838 ging deze zathe bij acte van scheiding — nadat loting had plaats gevonden — geheel in eigendom over aan het St. Anthony Gasthuis⁵³.

10. Een zathe, gelegen op „de Blokken” ten noordwesten van het dorp Pingjum. Dit belangrijke goed te grootte van 111 pondematen kochten de gasthuisvoogden in 1884 van R. H. Ploegstra. Een schilderij in het gasthuis geeft de boerderij van het kop-halsromp-type goed weer. De landerijen bestonden gedeeltelijk uit greide en gedeeltelijk uit bouwland, zoals ook uit de omschrijving bij de verkoop blijkt: „eene vruchtbare en buitengewoon gunstig gelegen zathe en landen met goed onderhouden boerenhuis en verdere annexen, zeer gerijfelijk staande en gelegen aan eenen kavel, tussen de dorpen Pingjum en Kimsward”, bestaande uit 41 pondematen best bouwland, de rest greide van goede kwaliteit.

11. Tenslotte een kleine zathe ter grootte van ca. 56 pondematen (20 ha 4 a), gelegen op Baburen onder het dorp Tjerkwerd. Met deze reeks waardevolle zathes en landen is het gasthuisbezit ongetwijfeld goed geconsolideerd; er is, gerekend met nog het bezit aan losse landen, huizen e.a., een zeker evenwicht ingetreden tussen eb en vloed, al is dan ook vorig jaar één der bezittingen afgevoerd.

Misschien hebben de voogden van het St. Anthony Gasthuis, die in 1920 door aankoop van de sociëteithouder Harke Gabes Wiersma eigenaars werd ervan de sociëteit „De Doele” aan de

⁵³ Het Weeshuis te Bolsward kreeg de zathe en landen „de Woudboer” onder Bolsward gelegen.

Nieuwmarkt, het nieuw verworvene wel wat een moeilijk bezit gevonden. Moeilijk, omdat een sociëteit, die later tegelijk theater was, lijkt op een vreemde eend in het gezelschap van boereplaatsen -en landerijen. Men zal aanvankelijk in de aankoop van „De Doele” een mogelijkheid hebben gezien voor expansie van het hoofdgebouw van het St. Anthony Gasthuis, omdat het er vlak naast is gelegen. Hoe dit zij, het voogdencollege heeft er in 1954 toch anders over gedacht. Besloten werd, om de Sociëteit „De Doele”, die al minstens sinds de zestiende eeuw naast het gasthuis was gelegen en in diverse stukken in één adem met het gesticht wordt genoemd, te verkopen aan de laatste pachter. Zo kwam er een einde aan de combinatie gasthuis-theater en zullen de bejaarden van het Grote Huis hun verpozing weer grotendeel in de lusthof achter het gebouw moeten zoeken, waar eens het oude Bolswarder schuttersvendel zich op kleurrijke wijze in de wapenhandel oefende . . .

IV

Gedeeld profijt, dubbel profijt

Wie rijk genoemd wordt, mag zich in de belangstelling van velen „verheugen”, zo leert de praktijk van ontelbare eeuwen her. Met een kleine variant zou men het zelfde kunnen zeggen van instellingen, die als „zeer begoedigd” bekend staan. Dat hebben ook de voogden van het St. Anthony Gasthuis bij herhaling onderhouden en in het bijzonder gedurende perioden die bestonden uit louter „vette” jaren. Hoe dikwijls is er in Bolsward niet een beroep gedaan op de middadigheid van heren gasthuisvoogden, indien men zich het reeds moegepeinsde hoofd niet langer wilde pijnigen met de in alle toonaarden klinkende en steeds opnieuw terugkerende vraag: „hòe komen wij aan de benodigde gelden voor dit of dat verdienstelijke doel?” De stedelijke overheid heeft dit aankloppen bij het voogdencollege wel eens aangemoedigd, getuige haar in 1822 gedane uitspraak, „dat het St. Anthoni Gasthuis zich in den bloeiendsten staat bevindt en zonder eenig bezwaar of vrees voor de toekomst sommen ten algemeenen nutte kan afstaan en besteden”⁵⁴.

⁵⁴ Resolutie van Burgemeesteren van Bolsward d.d. 1822 jan. 14.

In verband met het al dan niet ontvangen van de aangevraagde subsidies of (renteloze) voorschotten was, afgezien van de toereikendheid van de gasthuismiddelen, speciaal de gezindheid van de voogden van betekenis. Voor de stad, de burgerij, instellingen, verenigingen en dergelijke is het daarom van groot gewicht geweest, dat de voogden, ondanks hun prijzenswaardig voorzichtig financieel beheer, noch in het verleden, noch in het heden de hand al te stevig op de hun toevertrouwde beurs hebben gehouden. In het volle besef van hun verantwoordelijkheid hebben zij gesteund, waar dat mogelijk was; hebben zij — gepaard aan geldelijke toezeggingen — loffelijke initiatieven ontwikkeld op sociaal terrein, culturele ondernemingen gestimuleerd, een enkele maal zelfs de restauratie bekostigd van een belangrijk historisch gebouw. Op tal van andere manieren hebben zij van hun groot meeleven doen blijken met de ontwikkeling van Bolsward en de plaatselijke bevolking. Deze gestes van opeenvolgende voogden-colleges hebben niet nagelaten sympathie te wekken en indruk te maken, doch hadden tevens tot gevolg, dat men in „magere” jaren wel eens voor uitermate moeilijke beslissingen kwam te staan. Want aler besturen van instellingen of particuliere personen hun verzoeken om subsidie of geldelijke ondersteuning indienden, gaven zij zich geen rekenschap van de meer of minder gunstige positie van de gasthuisfinanciën. Mogen we het in 1853-1854 opgestelde rapport betreffende de bestemming van de inkomsten van het St. Anthony Gasthuis te Bolsward geloven, dan zijn speciaal van het jaar 1807 af de voogden begonnen om uit de onder hun beheer staande aanzienlijke kapitalen belangrijke sommen af te zonderen ten behoeve van liefdadige instellingen, volksonderwijs, armbestuur, verschillende diaconieën, nuttig geoordeelde stedelijke instellingen en vele andere naar het inzicht van het college daarvoor in aanmerking komende doeleinden. Deze uitgaven beliepen bijv. in het jaar 1853 de somma van achtduizend gulden.

Ondanks de moeilijkheden en zorgen wegens soms een „ongunstig jaar” voor het gasthuis en ondanks de dikwijls scherpe critiek op de bestemming van een deel der gelden, is het beleid van de voogden er bij voortduring op gericht geweest om met de beschikbare middelen zo veel mogelijk te doen, blijkbaar een motto „gedeeld profijt, dubbel profijt” als richtsnoer houdende. Het spreekt van zelf, dat bij het verlenen van bijdragen de belangen van het St. Anthony Gasthuis niet uit het oog verloren

mochten worden en uiteraard voorop moesten worden gesteld. Mag het bewind van de voogden ten aanzien van de subsidieverlening dan toch wel eens aanvechtbaar zijn geweest, de gunstige resultaten van sommige initiatieven, ondernomen of mogelijk gemaakt door het St. Anthony Gasthuis, maken het voor de huidige generatie gemakkelijker om de goede zijden van dit — soms betwist — beleid „ten algemeenen nutte” te onderkennen. . . .

Er zijn gedurende meer dan anderhalve eeuw zovele belangen in Bolsward door de voogdencolleges van het St. Anthony Gasthuis gediend, dat het binnen het bestek van deze historische schets een te omvangrijk onderdeel zou uitmaken. De kleinere initiatieven en ondernemingen, waar de gasthuisvoogden, een enkele maal zelfs volkomen achter de schermen, de hand in hebben gehad, mogen hier dus gevoeglijk onbesproken blijven. Enige plannen van groter gewicht, die ook destijds veelal verdiende belangstelling hebben getrokken, dienen hier achtereenvolgens te worden behandeld. Zij zullen onderstrepen, dat de voogden buiten de besturende taak ten behoeve van het gasthuis, blijk hebben gegeven van sociaal gevoel, culturele belangstelling en goede burgerzin.

Van het eerste getuigde de in het jaar 1882 door de voogden van het St. Anthony Gasthuis verleende medewerking aan een plan, dat eigenlijk aan het brein van de voogden van het Stads Armhuis (later „Hendrik Nannesz. Stichting” (Hof) was ontsproten. Het gold hier een voorstel tot het oprichten van een „Fonds voor Dienstbaren”, opdat in het bijzonder kinderen van ouders, die ondersteuning hadden genoten van het „Armhuis” met behulp van genoemd fonds een bepaalde opleiding voor hun verdere leven zouden kunnen volgen. Het was de bedoeling, dat deze kinderen hetzij zouden worden voorbereid op een dienstbetrekking in het boerenbedrijf, hetzij geschikt zouden worden gemaakt om naar één der Koloniën van Weldadigheid te worden uitgezonden of om te worden opgeleid „tot ander nuttig handwerk, mits buiten de stad” (Bolsward). Bovendien zou in bepaalde gevallen zo mogelijk aan meisjes de gelegenheid worden geboden om een dienstbetrekking (intern) te aanvaarden bij de burgerij in Bolsward of elders. Het St. Anthony Gasthuis zou in het bijzonder de voor de dienstbetrekking benodigde speciale kleding en even-

tuele verdere uitrusting bekostigen. Hoewel blijkens de beschikbare archivalia betreffende dit „Fonds voor Dienstbaren”, die met het jaar 1836 eindigen⁵⁵, de werkzaamheden ten gunste van die „dienstbaren” slechts korte tijd hebben geduurd, spreekt uit de opzet, gezien ook in het licht van die periode, een te waarden medegevoel ten opzichte van een minder met aardse goederen gezegende categorie van de plaatselijke bevolking.

Bepaalde de taak van de gasthuisvoogden zich in bovengenoemd geval slechts tot medewerking, bij de oprichting van de Bewaarschool namen zij zelf zowel het initiatief alsook hielden zij zich bijna een eeuw lang bezig met alle zaken, de school betreffende⁵⁶. Ook hier was wederom aanvankelijk slechts gedacht aan een school „voor kinderen van de behoeftige en arbeidende klasse”. Het was niet geheel toevallig, dat de voogden van het St. Anthony Gasthuis in 1854 definitief het besluit namen tot oprichting van een Bewaarschool, want reeds eerder (in 1851) was deze aangelegenheid aan de orde geweest. De gemeente Bolsward had toen een voorlopig plan ontworpen, doch dit kwam wegens de destijds zorgelijke toestand van de gemeentelijke geldmiddelen en de grootte van het vereiste bedrag, acht duizend gulden was in die tijd nog een heel kapitaal, niet tot uitvoering. Groot is de belangstelling voor deze Bewaarschool van het gasthuis steeds geweest en ongetwijfeld is met deze school, die later „Kleuterschool” werd geheten, aan de gemeenschap-Bolsward een onschatbare dienst bewezen. Enige tijd geleden hebben voogden van het St. Anthony Gasthuis gemeend de bemoeiingen met de Kleuterschool, die toch eigenlijk zo ver van de gasthuistaak verwijderd lagen, om verschillende redenen te moeten beëindigen. Er is voor deze instelling een andere status gevonden; sedert 1 januari 1953 zet zij haar bestaan onder de naam „Protestantse Kleuterschool” voort.

Nog een tweede maal hebben de voogden het nodig geoordeeld om op onderwijsgebied een voorbeeld te geven, nu voor een al wat ouder gedeelte van de Bolswarder jeugd en met name het vrouwelijk deel. Lange jaren legde de „Naai- en breischool” aan de Jongemastraat getuigenis af van de vooruitstrevende denkbeelden, die het voogdencollege destijds koesterde. Op 14 februari

⁵⁵ Archief St. Anthony Gasthuis, Gedep. archieven (Het „Fonds voor Dienstbaren”), inv.nos.: 329—332.

⁵⁶ Archief St. Anthony Gasthuis, Gedep. archieven (De Bewaarschool), inv.nos.: 335—347.

1865 bracht de heer Lycklama à Nijeholt de stukken betreffende deze school in de voogdenvergadering ter tafel; het waren een tekening, bestek en begroting van de hand van de timmerman F. Hamburg. Heren voogden konden zich met de plannen verenigen, zodat reeds op 28 februari d.a.v. het besluit viel om genoemde Hamburg de „Breidschool” bij de Bewaarschool te laten bouwen „met alle schoolmeubelen, banken en kasten”, in het geheel voor een bedrag, groot zevenhonderd en tachtig gulden. Doordat de voogden van het St. Anthony Gasthuis in 1954 op de hoek van de Kerkstraat en van wat nu de Jongemastraat heet, een Bewaarschool lieten bouwen en elf jaar later daarnaast nog een Naai- en Breischool lieten optrekken, lag het voor de hand, dat zij eveneens grote belangstelling hadden voor een achter deze school gelegen tuin, eigendom van de heer Nic. Braunius Oeberius. Deze open ruimte ter grootte van 14 are 38 ca. behoorde tot het terrein, dat eens door het allijke geslacht der Jongema's was bewoond en gebruikt en stond om die reden ook nog steeds bekend onder de naam van „Jongemaerf”. In 1875 deed zich de gelegenheid voor om deze zeer gunstig in het centrum van de gelegen grond tegen de prijs van f 8.000,— over te nemen, waarbij de verkoper Braunius Oeberius, in het volle besef blijkbaar, dat hij afstand ging doen van „historische” grond (hierop of hierbij stond tot in de eerste helft van de negentiende eeuw het Jongema- of Hooghuis), de volgende enigszins merkwaardige clause in het koopcontract⁵⁷ liet opnemen: „Dat de verkoper zich voorbehoud al dat gene wat mogt worden gevonden in den grond van het zoogenaamde Jongemaerf, bij voorbeeld penningen en al wat met het oog op numismatiek of historie als belangrijk in aanmerking komen kan.”

In het sociale vlak lag ook het door de voogden van het St. Anthony Gasthuis gezamenlijk met de voogden van het Weeshuis genomen initiatief om in 1913, ter herinnering aan het eeuwfeest van de Slag bij Waterloo een prachtig plantsoen ter verpozing voor Bolswards burgerij te doen aanleggen bij de Snekerweg. Als recreatieoord is dit Julianapark onmisbaar geworden, niet slechts als lommerrijke gelegenheid om te wandelen, doch bovendien als uitnemend geschikte plaats tot het houden van de in Bolsward traditionele muziekconcoursen en andere festiviteiten in de open lucht.

⁵⁷ Archief St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 347.

Iets minder opvallend, maar even waardevol waren de talrijke subsidieverleningen uit de fondsen van het St. Anthony Gasthuis. Verschillende instanties op het gebied van de armenzorg werkzaam, mochten regelmatig rekenen op geldelijke tegemoetkomingen; in het archief van het Gasthuis berust uitvoerige correspondentie⁵⁸ betreffende subsidiëring van de Diakonie der Ned. Hervormde Gemeente, de Rooms-Katholieke Armvoogdij, het Stads Armenhuis („Hendrik Nannesz. Stichting”), de Armvoogdij der Doopsgezinde Gemeente, de Armenzorg der Israëlieten, de „Spijscommissie” en de Stads Werkinrichting.

Het departement Bolsward van de Mij. tot Nut van ’t Algemeen profiteerde ook van de vrijgevigheid der gasthuisvoogden, die speciaal in het bestaan van de „Nutsbibliotheek” een groot belang zagen. Gezien de eigen initiatieven van het voogdencollege op onderwijsgebied, verwondert het niet tussen de gesubsidieerden ook de plaatselijke Schoolcommissie aan te treffen.

Het is maar goed, dat ook een voogd van het St. Anthony Gasthuis deel ging uitmaken van de voorbereidingscommissie, die aan de plechtige uitreiking van de Provinciale „Gysbert Japiksprijs” en de „Joost Halbertsmaprijs” voor de beste werken op het gebied van litteratuur en geschiedenis, in de raadzaal van het Bolswarder stadhuis telkens zoveel extra luister weet bij te zetten. Want het gasthuisbestuur heeft in een tijd dat er voor de zeventiende eeuwse schoolmeester Gysbert Japiks nog weinig of geen waardering was, reeds blijk gegeven van waarachtig begrip voor Friese culturele waarden. Het moet voor de Leraar der Doopsgezinden ds. Joost Hiddes Halbertsma een krachtige stimulans geweest zijn bij zijn energieke pogingen tot eerherstel van Frieslands grote dichter de voogden van het St. Anthony Gasthuis aan zijn zijde te weten.

Kwam dit, doordat het uit het laatst van de achttiende eeuw daterend Mennistenkerkje, waar ds. Joost iedere zondag de eenvoudige kansel beklom, zo dicht bij het Gasthuis van St. Anthoon lag of was het een gevolg van het feit, dat sommige gasthuisvoogden nauwe relaties onderhielden met het departement Bolsward van „’t Nut”, een cultureel trefpunt, een sociëteit haast, dat zich ook in de warme genegenheid van de begaafde jonge dominé mocht verheugen. Of misschien kwam het ook nog wel, doordat

⁵⁸ Archief St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 319.

men zich vaag wist te herinneren, dat eertijds Gysbert Japiks c.s. hun vader, de oud-burgemeester van Bolsward, een kommervrije verzorging in het St. Anthony Gasthuis hadden aangeboden. Betrekkelijk weinig doet dit alles er trouwens toe; de hoofdzaak voor Halbertsma en de zijnen was, dat er onder het beheer van de gasthuisvoogden een behoorlijk fonds berustte onder de enigszins ongewone naam van het „Separate Fonds”. Dit fonds bestond uit een bedrag, groot 5723 gulden 15 stuivers, dat door diverse schenkingen door de Voogden geleidelijk was gereduceerd en in 1822 was geslonken tot f 1501,90. Laatstgenoemd bedrag nu werd door de voogden ter beschikking gesteld van de „Commissie tot oprichting van een gedenkteken voor Gysbert Japiks”. Dank zij deze spontane bijdrage, die uiteraard een einde maakte aan het bestaan van het zogenaamd „Separate Fonds”⁵⁹ kreeg Bolsward een bescheiden monument ter ere van Gysbert Japiks in de Martinikerk. De eerste opzet was grootser blijkens een niet uitgevoerd ontwerp-in-hout dat destijds door het voogdencollege van het St. Anthony Gasthuis aan het bestuur van de Stichting „Bolswards Historie” ter plaatsing in de Oudheidkamer werd aangeboden. Nadat enige tekening waren vervaardigd, nam de Commissie het besluit om in de noorder zijbeuk van de St. Maartenskerk een marmeren buste te doen aanbrengen. Aan de Amsterdamse, toenmaals bekende en ongetwijfeld bekwame beeldhouwer Gabriël werd opdracht verleend om het portret van de dichter in Cararisch marmer te beitelen. Het hoogtepunt tijdens de uitvoerige onthullingsplechtigheden in de „Grote Kerk” in 1823 leverde ds. Joost Halbertsma met een indrukwekkende herdenkingsrede. Als blijk van erkentelijkheid voor diens onvermoeid streven voor de totstandkoming van het monument alsmede voor zijn bijdrage tot de feestviering vereerden de voogden hem met een fraai geschenk in zilver, dat, getuige de bijzonder hartelijke briefwisseling tussen Halbertsma en de voogden⁶⁰, ten zeerste op prijs is gesteld.

Zonder enige twijfel kan een monument ter gedachtenis aan een verdienstelijk figuur uit het verleden belangrijk zijn; in vele opzichten nog aanmerkelijk waardevoller voor de gemeenschap, i.c. de bevolking van Bolsward, was het historische monument, dat zij in het fraaie zeventiende eeuwse raadhuis bezat. Dit op-

⁵⁹ W. H. Keikes, Het Gysbert Japiksfeest te Bolsward op 7 juli 1823, *It Beaken*, jrg. XIX nr. 4 (okt. 1957), p. 146–153.

⁶⁰ Archief St. Anthony Gasthuis, inv.no.: 326.

merkelijk schone bouwwerk, dat zelfs wel eens als „het Palleijs van onse Stadt” is aangeduid, vertoonde in de tweede helft van de negentiende eeuw ernstige gebreken. In 1884 sloeg het bestuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst groot alarm. Weldra was het aan iedereen duidelijk, dat de waargenomen „teekenen van invretend verval” het rijk geornamenteerde stadhuis, sinds eeuwen de trots van Bolsward, ten zeerste bedreigden, zodat spoedig ingrijpen geboden was. Het bleek evenwel al spoedig, dat het Rijk niet bereid zou zijn een redelijk aandeel te nemen in de geschatte restauratiekosten. Na eindeloos vergaderen en een omvangrijke briefwisseling kwam tenslotte een Rijksbijdrage ter grootte van één duizend gulden los, waaraan bovendien nog verschillende voorwaarden waren verbonden. De gemeenteraad van Bolsward wenste een dergelijke geringe en daardoor eigenlijk nutteloze financiële bijdrage niet te accepteren en bezon zich ernstig op het inslaan van andere wegen . . .

Een oplossing scheen moeilijk te vinden, totdat de voogden ook hier het reddende gebaar maakten: dertig duizend gulden zegden zij de gemeente Bolsward toe uit de fondsen van het gasthuis, opdat de volledige restauratie van het stadhuis, geheel volgens de ontwerpen van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst, mogelijk gemaakt zou kunnen worden. Met recht nam het voogdencollege op 18 september 1895 bij de plechtige ingebruikneming van het herstelde stadhuis in tegenwoordigheid van de Commissaris der Koningin een ereplaats in. Immers, het St. Anthony Gasthuis had zich opgeworpen als de beschermer van een van Bolswards belangrijkste historische monumenten; een kostbare erfenis van eeuwen kon voor het nageslacht veilig worden gesteld.

Enkele jaren eerder hadden de voogden ook reeds blijk gegeven iets voor de historie van Bolsward te voelen. Zij gaven toen een vierentwintigtal fraaie gravures van Bolswarder meesters in bruikleen aan het Gemeentebestuur om deze te doen ophangen in het stadhuis. Deze collectie had vooral betekenis, omdat zij een goed overzicht bood van het werk van de uit Bolsward afkomstige graveurs Schelte en Bote à Bolswert, van Johan van Munnickhuijzen en van Pieter Tanjé.

Toen het „Huis der Gemeente” in de jaren 1940 tot 1943 met een nieuwe vleugel werd uitgebreid, verklaarden de voogden van het St. Anthony Gasthuis en voogden van het Weeshuis zich

bereid om het benodigde meubilair en andere onderdelen tot de „aankleding” van het interieur te bekostigen.

Hoe uiteenlopend de onderwerpen waren, die de voogden bij de behandeling van verschillende subsidieaanvragen kregen voorgelegd, moge onder meer blijken uit enerzijds een aanvraag om geldelijke tegemoetkoming bij de bouw van een nieuwe R.K. kerk in 1843 en anderzijds een verzoek om een klein nadelig saldo als gevolg van gehouden hardrijderijen op de schaats op 14 en 18 januari 1850 te willen aanzuiveren. In het eerste geval meenden voogden doorslaggevende motieven te hebben om het gevraagde te weigeren; daarentegen verleenden zij aan de commissie voor de hardrijderijen een bescheiden bedrag, waardoor het tekort kon worden opgeheven.

Het kwam trouwens meer voor, dat de voogden bij het optreden van kastekorten, moesten bijspringen of beter gezegd, genegen waren om de helpende hand te bieden. Het spreekt vanzelf, dat wanneer dit bij de gemeente Bolsward het geval was, het niet om een paar tientjes was begonnen. In de correspondentie van het St. Anthony Gasthuis treffen we dan ook enkele malen een „smeeschrift” van Burgemeester en Wethouders aan, waarin aan de voogden vriendelijk werd verzocht om een bestaand tekort op de gemeentebegroting mee te helpen „wegwerken”. Er dient naar aanleiding van deze gevallen te worden opgemerkt dat het dagelijks bestuur der gemeente nimmer een vergeefs beroep heeft gedaan op de goede gezindheid van de gasthuisvoogden, al ging de subsidieverlening de ene keer wel meer van harte dan de andere keer.

In de reeks van de vele en gewichtige diensten, voor en na door de voogden van het St. Anthony Gasthuis aan Bolsward bewezen, mag het aandeel, dat genoemd college heeft gehad bij de vestiging (en later het behoud) van de Zuivelschool zeker worden gememoreerd. Vervuld van grote zorg ten aanzien van de zuivelbereiding, waren enkele leden van de „Friesche Maatschappij van Landbouw”⁶¹ in het begin van 1885, toen het landbouwonderwijs ter sprake kwam, geneigd om het onderwijs in de zuivelbereiding te laten vóór gaan. Aanvankelijk hadden de pogingen om een eenvoudige zuivelschool in het leven te roepen, nog geen succes, maar in 1886 kwam D. van Konijnenburg (1841–1905)

⁶¹ Zie: J. J. Spahr van der Hoek (m.m.v. dr O. Postma), „Geschiedenis van de Friese Landbouw”, uitg. „Friesche Maatschappij van Landbouw” 1952, dl. II, p. 247–252.

geheel op eigen initiatief met een uitgewerkt plan voor een dergelijke school ter tafel. Dit plan kon de goedkeuring van de „Friesche Maatschappij van Landbouw” wegdragen, zodat een commissie opdracht ontving om een en ander nader te onderzoeken en eventueel de vestiging van een Zuivelschool voor te bereiden. Met verschillende gemeentebesturen werd voorzichtig contact opgenomen in verband met mogelijke subsidieverlening, indien de school binnen hun gemeente zou worden gevestigd. Hier zag Bolsward de kans schoon! Het gemeentebestuur, daartoe krachtig door de voogden van het St. Anthony Gasthuis aangemoedigd met woord en daad (toezegging van geldelijke bijdragen), overtrof andere gemeenten door een jaarlijkse subsidie ad f 500,— in het vooruitzicht te stellen alsmede een dergelijk bedrag als bijdrage ineens ten behoeve van eventuele bouw. Door dit gebaar, waaraan de gasthuisvoogden dus niet vreemd waren, verdiende Bolsward uiteindelijk de Rijks Middelbare Zuivelschool. Zover was het toen echter nog niet. Nadat de zaak financieel aardig gezond leek, besloot het hoofdbestuur van de Fr. Mij v. Landbouw in overleg met de Voorbereidingscommissie om van de zuivelschool een zelfstandige inrichting te maken, los van de Mij. „Op 16 December 1887 stelde men de statuten vast van een Vereeniging voor Vakonderwijs in de Zuivelbereiding in Friesland. Volgens artikel 8 zou het bestuur der vereniging bestaan uit een lid van het hoofdbestuur en een gewoon lid van de Fr. Mij v. Landbouw, een lid van het gemeentebestuur van Bolsward, *een lid van het bestuur van het St. Anthony Gasthuis te Bolsward* en tenslotte drie leden van de vereniging zelf.” De school werd 1 december 1889 geopend. Het begin was zeer bescheiden: iedere cursus duurde maar drie maanden en men had kennelijk nog niet de intentie om de leerlingen een opleiding te laten volgen voor fabrieksbeheerder.

Wie zou menen, dat na 1894, toen voor de eerste maal een Rijkssubsidie afkwam, en na 1904, toen de *Rijkszuivelschool* haar voorgangster opvolgde, alles wat betreft deze instelling te Bolsward, in kannen en kruiken was, vergist zich deerlijk. Het is hier niet de plaats om de geschiedenis van de Rijkszuivelschool verder op de voet te volgen; genoeg zij te vermelden, dat er tijdens de jaren van haar bestaan verschillende malen voor de stad Bolsward donkere wolken aan de kim verschenen. Niet haar bestaan werd bedreigd, doch telkens weer gingen er — dan hier dan daar — stemmen op om de Zuivelschool naar de Friese hoofdstad te ver-

plaatsen. Maar bij iedere aanval stonden gemeentebestuur van Bolsward en voogdencollege van St. Anthoon pal. Weliswaar ten koste van aanzienlijke geldelijke offers slaagden zij er bij herhaling in om deze belangrijke onderwijsinstelling voor Bolsward te redden.

Ook nog in 1955 kon het stadsbestuur van Bolsward zich gelukkig prijzen met de aanwezigheid van het „rijcke” gasthuis. De voogdencolleges van St. Anthony Gasthuis en Weeshuis zetten toen extra luister bij aan de festiviteiten ter gelegenheid van de herdenking „Vijf eeuwen Stadrecht Bolsward 1455—1955” door niet minder dan een carillon voor de stadhuistoren aan te bieden!

Een enkele maal leidde een waardevol initiatief niet tot succes, zoals in 1877, toen het gemeentebestuur van Bolsward, zeer krachtig gesteund door de gasthuisvoogden, pogingen ondernam om de geprojecteerde spoorweg Leeuwarden—Staveren over Bolsward te krijgen⁶².

⁶² Archief van het Spoorwegcomité te Bolsward (1877), Archieven Bolsward, gedep. nieuw archief no. 894.

BIJLAGEN

Bijlage I

Lijst van onroerende goederen, in eigendom toebehorende aan het St. Anthony Gasthuis te Bolsward, opgemaakt in 1609/10 en mede gebaseerd op een „Inventarium ofte register” d.a. 1598.

Staet van de goeden behorende aen S:Antonis Gasthuijs vant Jaere Sestien hondert 9 ende 10.

1598 Inuentarium ofte register van den landen, euighe renten ende steepachten, toebehorende het Rijck Gasthuijs ofte S: Antonis Gasthuijs binnen der stede Bolswart ten angeuen van Paule Frans z. Ens, Pieter Geerrijt z., Pieter Sipcke z. ende Schelte Ighe z. burgers der voorss. stede ende voeghden ende regenten van het Conuent voorss., bij mij Tiaerdt Claes z. Siccama secretaris der seluer stede in desen boeke geregistreert ende den 29 Nouembris Anno 1598 met den oude registers gecollationeert.

Doch bij welcke acte sedert voorss. tijt van 1598 veranderinghe is geschiedt ende wat meer angecoft is hebben de voeghden sulck geaddeert ende gecorrigeert zoo ende als hier naer verhaelt staet:

In den eersten sewen koegangh lants leggende in Imswolderahem nu gebruickt wordende bij Hessel Hijlcke z. gecomen zijnde in Auke Foockles plaets ende geeft te huier seuen ende twintich gouden guldens, facit 37 £ 16 st- 0

Nihil Vier koegangh landes leggende bij Imswolderalaen gebruickt werdende bij het Gasthuijs selffs.

Twee koegangh in Imswoldere hem ende leggende in ses koegangh, die nu gehuierdt zijn bij Jan van Marsum ende geeft te huire volgenst accordt int iaer 1610 gemaect voor voorss. 2 koegangh negen gouden guldens, facit . . 12 £ 12 st- 0

Drie koeganck in Imswolderahem leggende in vier koegangh die nu ter tijt gebruickt werden bij het Gasthuijs selffs.

Nihil Vijff pondemate mieden leggende in Imswolderahem gebruickt wordende bij 't Gasthuijs selffs.

Vijftehalwe pondematen mieden leggende in Imswolderahem nu gebruickt wordende bij Ipcke Hoiyte z. ende geeft te huire den summa van dartien gouden guldens, facit . . . 18 £ 4 st.

Waer van de drie pondemate lants bij titule van cope vercregen zijn van Foppe Pieter z., ende leggende aen dese restante anderhalue pondemate het Gasthuijs mede toebehorende.

Drie koegangh leggende buijten Sneeker poort in de Hoghe fenne -noch in voorss. Hoghe fenne nae angecoft vijff koegangh tzamen also acht koegangh- welcke 8 koegangh nu gebruijct werden bij Abbe Frans z. ende geeft te huiere een summa van tweeende-dartich gouden guldens, facit 44 £ 16 st.

Twee koegangh in Baijtse fenne buijten Snecker poort aen de Leghe fenne, gebruijct werdende nu bij Pieter Swerds z. ende geeft te huiere voor de koegangh vijftehalve gouden guldens vrij gelt tzamen negen gouden guldens int iaer 1610 alsoo geaccordeert, facit 12 £ 12 st.

Nihil Vijff pondematen landis leggende inden Maerningh bij de Marnezijl, de Geleijen genaempt ende worden bij 't Gasthuijs selffs gebruijct.

Nihil Een halwe pondemate landes leggende inde Maerningh in ses pondematen bij 't Gasthuijs selffs gebruijct wordende.

Nihil Sewen pondematen landis leggende onder den jurisdictie van voorss. stede bij Longie op de veerts wall, mede bij het Gasthuijse gebruijct werdende.

Nihil Drie pondematen leggende te Longie voorss. neffens den voorss. seuen pondemaeten ouer opt Suijd van de vaert, die bij 't Gasthuise selff gebruijct worden.

Nihil Acht koegangh landes leggende bij Pellens, die oock bij het Gasthuijs gebruijct werden.

Vier pondematen landes leggende tusken de stadt Bolswardt ende Hichtum, gebruijct werdende nu bij Pier Ippes, leggende in acht pondemate, welcke andere viere den stadt toebehoren ende geeft voor voorss. acht pondematen te huiere achtiën gouden gulden, facit 25 £ 4 st.

Ende wort bij 't Gasthuijs aen de stadt voldæen
voor den 4 te huiër 6 gg.

Drie pondematen landes leggende te Merwert in Hichtum die nu gebruijct worden bij Hercke Claes z. ende geeft te huiere ses gouden guldens, facit 8 £ 8 st.

Thien pondematen landts leggende inden dorpe Tijallehuijs in Rienck Doijems saete, gebruijct werdende bij Cornelis Douwes ende geeft te huiere vijftien gouden gul:, facit . . . 21 £

Thien pondematen landes leggende inden dorpe Niulandt, gebruijct werdende bij Jencke Taeke z. ende geeft te huiere veertiën gouden guldens ende veertiën stuiers, facit . . 20 £ 6 st.

verkocht aent Weeshuys tot
Elliff pondemaeten landes leggende inden dorpe Niulandt voorss.,
die gebruiet werden bij Wouter Simcke z. ende betaelt te huiere
sestien gouden guldens ende veertien stuiuers, facit 23 £ 2 st.

Bolswert
Twaliff pondemaeten landes leggende inden dorpe Pingum, ge-
bruiet werdende bij Tijete Jacob z. ende geeft van voorss. tualiff
pondematen te huiere den summa als jaers tot vier ende tuintich
gouden guldens, facit 33 £ 12 st.

Drie pondemaeten landes leggende inden dorpe Wolsum ende
nu gebruiet werdende bij Holcke Heres eerffgenamen ende geuen
te huiere den summa van drie gouden guldens ende veertien
stuiuers, facit 4 £ 18 st.

Ses pondematen landes leggende inden dorpe Achlum, gebruiet
werdende by Frans Jacobs eerffgenamen ende gewen te huiere
den summa van acht gouden guldens, facit . . xi £ 4 st.

nu 3
Twee pondemaeten landes leggende inden dorpe Tzerckwart,
gebruiet wordende bij Tiets meijnerts wedue.
Noch een pondemate int iaer 1605 angecoft, tzamen alsoo drie
pondematen, geeft nu te huiere den summa van vier gouden
guldens, facit 5 £ 12 st.

Een pondemate landes leggende inden dorpe Allingawier in
Werpma zaete, nu gebruiet werdende bij Inne Douwe z. ende
geeft te huiere een gouden gulden ende veertien stuiuers,
facit 2 £ 2 st.

Item een saete landes leggende te Andelehuijsen inden dorpe
Burgwart, groot zijnde een ende veertich pondematen, gebruiet
werdende bij Idsert Benedix z. ende geeft te huiere vrij gelt
den summa van vijftich gouden guldens, facit 70 £

Een saete landes leggende inden dorpe Winsum, groot naer naem
ende faem dartich pondematen, den welcken gebruiet wert bij
Pals Gerloffs wedue. Ende is nu voor enige jaeren bij Conings
ende gemenen Landts roede groot bevonden ende gemeten tot
35 pondematen eijnsen ende geeft te huiere twee ende
veertich gouden guldens, facit 58 £ 16 st.

Item ende alsoo het voorss. Gasthuijs van den Heeren Staten van
Vrieslandt in huieringe vercregen heeft zekere acht ende tuintich
pondematen landes leggende te Keppens voor de summa van
vijftich Carolus guldens van 20 st. het stuck, soo hebben de
voochden van het voorss. Gasthuijs deselue landen weder-
omme verhuiert aen Agge Wpcke z. dier daer voor te huiere
geeft, doch nu bij Pieter Agge z. gebruiet werdende ende
geeft te huiere den summa van tzeuentich gouden guldens,
facit 98 £

Item een huijs met zijn toebehoren staende binnen deser stede op den Niuwen merct, die Stads doele ten Oosten naest gehuijst ende gelt nu te huiere den summa van veertien gouden guldens, facit 19 £ 12 st

Vijff pondematen landts leggende buijten Sneeker poort int iaer 1607 angecoft, gebruikt werdende nu bij Eelcke Liuwe z. ende geeft te huiere den summa van sestien gouden guldens, facit 22 £ 8 st

(met andere hand:)

Voer memorie vat landen heft het gasthuijs seder aengecoft bij mijn tijdt:

Tijnne Edtsen plaes in Oudega, groet ses en sestig pondemaet acht eynsen, doet te huijer een hondert goldt gulden . . 140

Johan Pie(rc ?)es (?) plaes, groet welligen(?) 28 pondimaet, doet te huijer acht ende nechtige(!) Garols gulden 98 0

(„Contraboeck ofte tegenbericht van den Ordonaris als Extra ordonaris ontfangh van S:Antonis Gasthuijs” 1609/10, 1665—1683; Inventaris van het Archief van het St. Anthony Gasthuis te Bolsward, no.: 167).

Bijlage II

„Proefbrief” ten behoeve van Jacob Gijsberts, oud-burgemeester van Bolsward, opgemaakt tussen de Voogden van het St. Anthony Gasthuis ter eenre- en de kinderen van eerstgenoemde ter andere zijde. 1647 augustus 23.

Acte van overeenkomst tussen de Heeren Voogden van het St. Anthonygasthuis te Bolsward en de kinderen van den oud-Burgemeester Jacob Gijsberts aldaar.

Op huijden den 23 Augustus 1647 sijn de Heeren Gasthuisvoogden binnen Bolsward ter eenre, -ende Gijsbert ende Willem Jacobs, sampt Arien Buwes, Gemeensman binnen voorsz. stede, ende deselfde als man ende voogt van Jancke Jacobs sijn wijff, tsamen kinderen van olde Burgemeester Jacob Gijsberts, hun vader, uijte neame van de selve ende hun tsamen, elxx besonder voor gemelte hun vader sterck makende in dier qlt., ter andere sijden,- geaccordeert ende overeen gecomen, dat voornoemde Jacob Gijsbert, hun vader ende schoonvader respectievelijck, van hun voortaan sijn leven lanck sal hebben ende genieten in voorschr. Convente de inwoning van dien, ende benefens dien oock werden onderhouden in coft ende dranck in gelijkheijt andere proeveniers, soo nochtans, dat gedachte hun vader hem nae des Convents articulen sal hebben te compor-teren ende dragen, oock in cledinge behoorlijcken buijten der Voogden last

soo onderhouden te worden met expresse conditie, dat al 'tgene op ende bij hem, Jacobs Gijsberts in voorsz. convent wert ingebracht, na zijn overlijden aldaer sal moeten verblijven,- ende nemen sij, Gijsbert, Willem ende Arrien Buwes in hun qlt. aen ten profijte van de heeren Voogden eens voor all te betalen de somma van drie hondert Car. gls. van twintich stuijvers tstuck, waeraff gereet bij 't inkomen van hun vader voldaan sal worden één hondert Car. gls. ende dan voorts alle jaeren nae dato deses tsestich gelijcke Car. gls. tot volle betalinge toe, met dier reductie, dat eenig termijn onbetaelt blijvende, hen Voogden geoirlovet, hun vader van tafel te onthouden, 't welck alles hier voren verhaelt bij ons wedersijts geaccepteert sijnde, hebben aengenomen dese onverbreeckelich nae te comen ende onderhouden onder hypotheecq onser wedersijts eigen, doch wij Voogden in qlst. goederen, actien ende gerechticheden, met submissie van onse personen onder den Hove van Frieslandt ende allen anderen gerechten, sampt renunciatie in forma; - 'torconde ons contrahants vertekeninge benefens de selve van Johan Boelema postulant ende scriba in den convente door contumatie desen 26 Augusti anno voorss.

(w.g.) Gijsbert Jacobs
1647

Willem Jacobs
1647

Arian Bouwes
1647

Ighe Meijes Algra
1647

Anne Heerckes
1647

Sijbbe Doeckes
1647

Jan Gerbens
1647

(Archief St. Anthony Gasthuis Bolsward, inv.no.: 167.)

Bijlage III

Overeenkomst tussen de voogden ener- en de proveniers van het Sint Anthony Gasthuis te Bolsward anderzijds inzake de status van laatstgenoemden, 1655.

Den 25 octob. 1655. Het rapport van de ses Committeerden voor de Achtb. Magistraet en de sworn Gemeente nopens 't gebesoigneerde vant Gasthuijs binnen deser stede gedaen wesende ende wijders nadere commissie bij ampliatio op die heeren Bruijsma ende Remsma uijten Rade ende D: Gellij ende Aastwarda uijten Vroetschappe verleent sijnde, ten einde om metten proveniers van voorschr. Convente, indien doenlijck, voor een jaerlijxe somma of penningh te accorderen ende aff te comen: Ist, dat wij gecommiteerden voorn. met advijs van de Voogden ofte twee gelastichden uijt het midden van haer, ons in gevolge van voorschr. commissie op den 30 Octob. voorschr. wederomme hebben vervoeght int voorschr. Gasthuijs ende sijn

aldaer als requiranten ter eenre metten Proeveniers van Ste. Anthoni Gasthuijs met namen

Jacob Pijtters ende Jantien Jans	, echteluden
Jan Folckerts ende Repperich Heres	, echteluden
Haije Jans	
Pijtter Reijns ende Rins Pijtters	, echteluden
Sijbe Gerbens ende Jeltie Anes	, echtel(uden)
Wopcke Harmens ende Trijn Romckes	, echtel(uden)
Joannes de Cerff ende Maria Keuers	, echtel(uden)
Jan Willems Snits(?) ende Juduucke(?) Gildemans,	echt(uden)
Tiete Tiercks ende Trijntie Buues	, echtel(uden)

Albaert Jacobs d Boer
 Elbert Pijtters van Weesp
 Jan Hendrix van Worcum
 Jacob Douues
 Hendrick van Laer
 Tomas Tomas
 Albart Martens
 Fettie Hiddes dr ende
 Trijntie Sijtses dr

respectieue requireerden ter andere sijden, onderlinge verenicht, geaccordeert ende verdragen nae veele ende verscheidene inductionen, redenen ende wederredenen, soo mette gelastichde als enige particulieren uijttten Proeveniers gedaen ende gehouden in voegen:

dat wij Proeveniers voorn. gehouden sullen wesen, gelijk wij in ofte door crachte deses aennemen om van den eersten Novemb(er) off Allerheijligendach 1655 aff ons seluen te sullen?....., alimenteren ende onderhouden in cost, dranck, vuer, licht, turff ende hout, wasschen ende wringen ende andersints wes daeraen wijders mach dependeren, sonder de Voogden enichsints verder als om naegeschr. geaccordeerde sommen lastich ofte moeilijck te vallen, da nde Voogden a dato als vooren daeraff belouende te releueren ende bevrijden, mits conditie nochtans, dat wij Proeveniers ijder voor ons hoeft in recompens ende verlyckinge van sulx jaerlijx sullen genieten vijff ende tnegentich Caroli guldens, 't stuck xx stuuers doende, te betalen op termijnen, als een maent gereet op de handt bij de bevestinge deses ende voorts alle volgende maenden telckens op den eerste dach van dien, tegen twaleff int jaer te rekenen; mede een twalefte part van voorschr. 95 gulden ende dat ad vitam ende gedurende ons Proeveniers leuen lanck, sonder langer, welverstaende, dat wij ijder ons woningen ofte camers gedurende ons leuen vrij sullen bewonen ende het waschhuijs om te wasschen ende de bleeck om te bleken gebruijcken sonder enich huer te betalen off oock wijders ter contrarie iets te pretenderen, waarmede alle onse?..... particuliere acten ende contracten van incopen vóór desen mette Voogden gemaect, door desen dan neffens voorverhaelde poincten werden verstanden, gemortificeert ende gederoyeert te sijn. Edoch aengaende de andere conditien ende restrictien vande goederen ende huijsraden, die bij affliuigheijt bedongen sijn int Gasthuijs ten proffijtte vanden selue te verblijuen, die

selue bliuen ende worden gelaten in 't geheel al waer sulcx plaetse heeft ende bij de incopen is bedongen.

Des is bij de Proeueniers versocht, dat sij door hunne Voogden, door wien t Convent werdt geadministreert, bij haere priuilegien ende vrijeheijt van impositien mogen worden geconserueert, waertoe de E. Magistraet voor soo veele in hen is, belooft hebben haer ende 't Gasthuijs te maintineren ende de handt te bieden, tot welcken einde de Proeueniers wel ernstelijck vermaent sijn de selue priuilegien ende gerechticheden niet te misbruijcken, opdat de enen noch de andere dienaengaende geen preiuditie geschiede. Ende dit contract den Achtb. Magistraet ende Vroetschappe op heden door haer E. gecommiteerden gerapporteert sijnde, hebben 't selue niet allene geapprobeert, maer oock sincere versocht, dat daer aff op 't spoedichsten acte te boecke gebracht ende vertekent mochte werden, tot welcken einde wij contrahenten desen ratificerende ende approberende, aengenomen ende belooft hebben ons hinc inde hier nae strictelijck ende poinctelijck te reguleren, onder verbant onser Proeueniers eigen ende s Voogden qlts goederen ende opcomsten met submissie der seluer neffens onse personen onder den Hove van Frieslandt, desen ende allen anderen Gerechten ter eerster instantie justiciabel, alles oprecht in kennisse ons contrahentens gewone subscription benefens de handen van de commiteerden voorschr. Actum in 't Convent van Ste Antoni Gasthuijs desen laesten Octob. 1655.

(w.g. met de handtekening van gecommiteerden, voogden en proveniers)

(Inventaris van het archief van het Sint Anthony Gasthuis te Bolsward, no.: 167.)

Bijlage IV

Rapport betreffende de toestand van het oudste gasthuisgebouw in 1683.

Anne Tialckes Haexma mr Timmerman ende Andries Hansen mr Metselaer beide burgers in Bolswart, olt d'eerste 54 ende de tweede int 47ste jaar, verclaren, certificeren ende betuijgen voorde oprechte waarheijt, dat wij ons op heeden dato ondergescreven, ten versoecke ende ter instantie vande Achtbare Heeren commiteerden gestelt over de Gasthuijsaacken binnen voorss. steede soo uijt de magistraat ende vroetschap aldaar, hebben getransporteert int oudts(t) gebouw van voorss. gasthuijs op het Oost vande haven staande, waar van all een gedeelte inde selve haven is gevallen ende bij oculaire inspectie bevonden, dat het selve oldste gebouw vant Gasthuijs door outheijt sodanich is vervallen dat het met repareren niet wederom can worden gerestaureert, maar verclaren onder solemnelen eede in handen vande Achtbare magistraat gepresteert, dat soo het selve oudste ende vervallen gebouw wederomme solde werden herbout ende in voorige stant gebracht, dat het alsdan tot de gront toe moeste worden gedomolieert ende bij nieuwe herbouwinge soo uijt het water als anders wel solde costen duijsent Car. glns ofte daar boven, twelcke bij dese conjuncture van tijden het Gasthuijs onmogelijck is te doen; alsoo wij getuijgen dan met waarheijt verclaren

dat het veel profijttelijcker is om voorts het vervallene aff te breecken dan op te maken, terwijlen int Gasthuijs door de nieuwe aanbouvinge doorde voorgaande voochden gedaan, noch genoegsame woningen zijn voor dese tegenwoordige ende noch aan te nemene proveniers, sulcx dan de waarheijt conform sijnde, hebben hun eede daarop gedaan ende desen met haar eigen handen bevesticht, beneffens de subscriptie van mij geëdigde ende jr clerq Ens abs secret(ari)o.

Actum desen 8en Maij 1683,

(w.g.) Anne Tialckes Haecxma

(w.g.) Menelaus Ens

dit is

Andries
eijgen

Hansen
alhier gesteld

merck

Op huijden den 8en Maij 1683 de magistraat ende vroetschap door aancundinge vande praesiderende Burgemr Burenstins met de stadsbooden gedaan alhier op de Raadcamer vergadert ende gehoort en gesien hebbende bovenstaande acte van verclaringe van meesteren Timmerman ende metseelaar, hebben eenpaarlijck geresolveert ende resolveren mits desen om redenen ende oorsaken aldaar in voorss. acte int brede geëxprimeert dat tot meeste profijt het oudste gebouw vant Gasthuijs sall worden gedemolieert ende affgebroocken hoe eerder hoe beeter ten langsten eerde te ondernemen haven slattinge aldaar neffens het oud gebouw vant Gasthuijs voorss. sall worden ondernomen ende int werck gestelt; ende waeraff oock dese acte in het resolutie boeck sall worden geregistreert om allesints naar te connen strecken naar behooren. Actum op den Raadcamer voorss. desen 8en Maij 1683.

Ter ordonnantie van magistraat ende vroetschap bij mij secretaris.

(Inventaris der Archieven van Bolsward, Gedep. oude archieven en archivalia III, no.: 809).

OVER DE FRIESE PLATTELANDSVROUWENKLEDING IN DE 17e EEUW

S. J. VAN DER MOLEN

Over Friese kleding (wil men: klederdracht) in het verleden is niet zo erg veel geschreven. Het lijstje in J. J. Kalma's *Reper-torium Uit Frieslands Verleden* is maar klein en bestaat bovendien voor een deel uit 19de eeuwse literatuur, die weinig zoden aan de dijk zet. Als wij ons bepalen tot de 20ste eeuw, dan zijn het eigenlijk alleen N. Ottema en dr. A. Wassenbergh, die zich met dit onderwerp hebben beziggehouden en beiden hebben wel gepoogd een ontwikkeling in de in Friesland gedragen kleding aan te geven — waarbij wij voor Ottema denken aan zijn bijdrage in het verzamelwerk *Friesland, toen, nu en straks* (1952) — maar bij gebrek aan detailonderzoek kon slechts een globale schets worden getekend. Dr. Wassenbergh heeft verder in zijn dissertatie *L'art du portrait en Frise au seizième siècle* zich uitvoerig beziggehouden met de kleding van de op schilderijen uit die tijd afgebeelde Friezen en Friezinnen en publiceerde — overigens op een weinig opvallende plaats: het *130ste verslag van het Fries Genootschap* (1958) — een korte, maar belangrijke verhandeling over de ontwikkeling van de Duitse muts, zoals die uit schilderijen valt af te leiden. Bij deze en andere bijdragen valt het op, dat wel aandacht is geschonken aan hetgeen afbeeldingen van personen die (nu eens meer, dan weer minder duidelijk) in hun kleding zijn weergegeven, voor de kostuumkunde blijkt op te leveren, maar dat een zeer belangrijke bron, te weten de archivalia, vrijwel aan de aandacht is ontsnapt. Alleen dr. O. Postma, die heel wat inventarissen, weesboeken, boedelpapieren e.d. doorlas, liet naast huis en schuur en hun inventaris ook de kleding niet buiten beschouwing, zoals blijkt uit korte hoofdstukjes in zijn boekjes *De Fryske boerkerij en it boerelibben yn 'e 16e en 17e ieu* (1937) en *Oer it Fryske libben fan troch'en dei yn 16e en 17e ieu* (1955). Maar deze onderzoeker verzuimde weer — wat Wassenbergh wél deed, en met vrucht — de literatuur over de kleding in Nederland in de betreffende tijdperken te raadplegen. Eén voorbeeldje (1955): in een inventaris van een boerin in Kollum in 1650 wordt onder meer gesproken van *een sulveren pottefraes*, wat Postma doet zeggen: „Hwat „pottefraes” is wit ik net (porte-frase of fraise?)”. Eén blik in een bekend werk als *Das Kostüm der Blütezeit Hollands 1600—1660*, van Frithjof van Thienen (1930), had kunnen doen zien dat het hier gaat om een

zowel door mannen als vrouwen gedragen „onderstel” waarop bef of kraag rustte. Van Thienen geeft ook enkele voorbeelden uit archivalia (*een bef op een portefraes, een silvre portefraes*, 1622). Trouwens, voor de kennis van de kleding in Friesland in de 16de en 17de eeuw — maar ook nog wel uit latere tijd — zijn de werken van Van Thienen, jkvr. dr. C. H. de Jonge en J. H. Der Kinderen—Besier niet zonder betekenis, daar, zoals zal blijken, in ons gewest (ook wel) kledingstukken werden gedragen, die elders in de Nederlanden of zelfs ook in het buitenland tot de mode- of volksdracht behoorden. En natuurlijk verdient het aanbeveling ook de meer volkskundig getinte publikaties van J. Duyvetter, uit onze tijd, en Th. Molkenboer, voor een iets vroegere periode, te raadplegen.

Het is nog te vroeg een uitvoerige studie aan de Friese kleding in de loop der eeuwen te wijden. Mijn boekje *De Fryske klaijinge* (Bûnte Liuwen nr 16, 1965) is dan ook niet meer dan een voorlopige schets, waarbij bovendien de beperkte ruimte zijn grenzen stelde. Niettemin zal de lezer één ding duidelijk zijn geworden: de betekenis van archiefonderzoek voor de kennis van het Fries kostuum in het verleden, met name uit de tijd, waaruit ons geen kledingstukken zijn overgeleverd. Deze bijdrage berust daarom op gegevens uit inventarissen, weesboeken e.d., al ontbrak de tijd om meer dan steekproeven (zij het dan systematische) te doen. Reeds nu echter kan worden verklaard, dat een stelselmatig en breed onderzoek van de Friese archivalia verrassende resultaten zou opleveren, zoals ons gebleken is bij de behandeling van de Hindelooper wooncultuur en kleding in de 17de en 18de eeuw, waaromtrent de Fryske Akademy een publikatie van onze hand voorbereidt. Het is eigenlijk ietwat verwonderlijk, dat, afgezien van Postma — die de kleding echter meer in het voorbijgaan aansneet — het materiaal uit de archieven vrijwel buiten beschouwing is gelaten. Zo is een overigens zo gedegen werk als dat van Sixma baron van Heemstra, *De klederdracht van Hindeloopen* (1950), tot stand gekomen zonder dat ook maar één blik is geslagen in de destijds reeds door mr. P. C. J. A. Boeles in *Het huis oud en nieuw* (1906) aanbevolen Hindelooper inventarissen en boedelbeschrijvingen; met alle gevolgen vandien.

Voor wij nu enkele resultaten van onze exkursies in de tijd van Gysbert Japicx zullen meedelen, is het nodig te wijzen op de beperkingen die wij ons hebben moeten opleggen. In de eerste plaats hebben wij welbewust de Friese steden (op een enkele

toevallige uitzondering na) niet in het onderzoek betrokken. Er mocht immers verwacht worden — en steekproeven wezen dat ook uit — dat de kleding aldaar veel sterker onder de invloed van de mode stond dan op het platteland. Dat is op zichzelf niet oninteressant (en een onderzoek zal dan ook zeker nog eens moeten plaatsvinden), maar ons interesseerde meer de vraag, hoe de Friese plattelanders gekleed gingen en of daarbij ook elementen vielen aan te wijzen, die als aanzetten van een eigen klederdracht — al dan niet verwant met volksdrachten in naburige gebieden — mochten worden beschouwd. Mogen wij voor de tijd omstreeks 1500 aannemen, dat er, afgezien van materiaal en opschik, ten plattelande nog slechts weinig verschil bestond tussen de kleding van de gewone man en die van de sociale bovenlaag (men raadplege voor argumenten in deze onze „Bûnte Liuw”), bij Wassenbergh kan men reeds een ontwikkeling waarnemen, die zou leiden tot duidelijke verschillen. En in de 17de eeuw blijken ook in de dorpen vertegenwoordigers van sociale groeperingen die zich boven het gewone agrarische milieu verhieven, duidelijk de stedelijke modestromingen te volgen, al gebeurde dit misschien wat later dan elders en hield men er langer aan bepaalde elementen vast. Voorts hebben wij vooral het oosten van Friesland onder de loep genomen, een gebied waarvan bekend is, dat het in taal en volkskultuur lange jaren bijzonder vasthoudend is geweest en, kennelijk ook als gevolg van economische omstandigheden, in menig opzicht de ontwikkelingen elders op een, soms verre, afstand placht te volgen. Daarbij speelde ook een rol de veronderstelling, dat in een grensgebied als van Kollumerland, Achtkarspelen en Smallingerland eventuele „Fries-eigen” elementen in de dracht zich in een mogelijke tegenstelling tot bijvoorbeeld Groningen duidelijker zouden aftekenen dan in een streek als Westergo, waar invloeden van over de grenzen immers moeilijker zouden zijn vast te stellen. Niettemin is over een aantal jaren ook Franekeradeel bestudeerd, terwijl verder het achterland van Hindeloopen vergelijkingsmateriaal opleverde. Tenslotte: alleen aan de vrouwenkleding is hier aandacht geschonken. Al spoedig bleek namelijk, dat de Friese mannen op het platteland gekleed gingen op een wijze, die maar weinig afweek van die in de Hollanden, en bovendien, dat deze mannendracht slechts weinig ontwikkeling en variatie vertoonde; het doornemen van opgaven inzake „vaders cleederen” was dan ook veel minder boeiend dan van de opsommingen van „moeders cleederen”. Dat in

het algemeen weinig aan vergelijkend onderzoek kon worden gedaan, zal duidelijk zijn. Bovendien zou eerst op goede gronden een poging tot karakterisering en plaatsbepaling van de Friese kleding kunnen worden gewaagd, indien wij voor de aangrenzende gebieden en de streken langs de Zuiderzee over voldoende archivalisch materiaal konden beschikken. Dat in enkele boeken over het oude Nederlandse kostuum wel — in zeer beperkte mate overigens — aan gegevens uit inventarissen aandacht is geschonken, is prettig, maar niet genoeg. Doch wat voor Friesland geldt, gaat ook op voor andere gewesten: men kan nog steeds allerlei bespiegelingen lezen over de drachten van bijvoorbeeld Marken, Schokland en Waterland in het verleden, maar van enig onderzoek in archieven blijkt niets.

Wij hebben ons even afgevraagd, of en in welke volgorde wij de kleding van de vrouw zouden moeten behandelen, maar ofschoon er verschillende mogelijkheden zijn, voldeden deze ons toch niet. Is het niet beter enkele willekeurige garderobes af te drukken en vandaar uit verder te werken? zo vroegen wij ons af. Daarom volgen hier enkele opgaven van de kleding, die telkens aan één vrouw heeft behoord, waarbij wij voor de overzichtelijkheid de onderlinge volgorde der stukken enigszins hebben gewijzigd.

Moeders clederen:

een swardt laeckens bouwen
 een groff greijnen keurs
 noch twee Kuerssen
 drie vrouwen cragen
 een vrouuen hoeijcke
 seven mutsen
 vijff hemden
 drije halsdoecken
 een paar swart laekens mouwen
 een paer fluewielen mouuen
 een paer rode mouen
 een roodt borstrock sonder mouwen
 een blaue schorteldoek
 een bratten schorteldoek

(Franekeradeel, 1620)

Moeders clederen:

een bouwen
 drie coersen

 drie cragen
 een hoijcke
 vyfthien vrouwen mutsen
 elf hemden
 twintich halsdoecken
 een paer laeckens mouwen

 acht schorteldoeken

 een linnen schort
 een wollen schort
 een dages rock
 een dages hemdtrock

(Kollumerland, 1618)

Een vergelijking leert, dat in beide opgaven een aantal kledingstukken voorkomen, die met dezelfde naam worden aangeduid en soms zelfs in een zelfde kwantiteit aanwezig blijken te zijn: bouwen, keurs, kraag, huik, hemd, halsdoek, mouwen, schorteldoek, muts, terwijl de borstrok links mogelijk zijn tegenhanger vindt in de hemdrok rechts. Maar links ontbreken weer de daagse rok en de beide schorten. Deze opgaven bieden niettemin een goede aanleiding om de onderscheidene stukken voor zover dat mogelijk is nader te beschouwen.

Bouwen

Al vóór 1600 blijkt dit kledingstuk aanwezig: in 1595 wordt in Kollumerland *een swarte laeckens bouwen* vermeld. Het komt voor tot omstreeks het midden van de 17de eeuw, waarna de naam verdwijnt. Doorgaans is er maar één bouwen in een inventaris, die in 18 gevallen waar een kleur was aangegeven, 17 maal zwart was tegen 1 maal blauw. In 24 gevallen waar de stof vermeld was, bestond deze 18 maal uit laken, 4 maal was hij *groffgreynen* (waarvan tweemaal *rissel groffgreynen*: ongetwijfeld naar de stad Rijssel), 1 maal *karsay* en 1 maal *verlet*. Het woord bouwen is kennelijk (met het stuk zelf?) zonder meer uit het Hollands overgenomen. Voor de Nederlanden in die tijd geldt de mededeling van Van Thienen: „Der Ueberrock bezeichnet man durchweg als Bouwen” (1930, blz. 43), terwijl dezelfde auteur in zijn pocket *Acht eeuwen Westeuropees costuum* (1960) voor de periode 1600–1640, wijzend op het grotere overwicht van horizontale en vertikale elementen in de vrouwenkleding, voor wat het eerste betreft herinnert aan „de dikwijls opgenomen bovenrok (bouwen)” (blz. 68).

Dat in Friesland de bouwen ook wel één geheel uitmaakte met een lijf(je), kunnen opgaven als deze leren: *een laeckens bouwen zonder overlyff* (Franekeradeel, 1620); *een swart lakens bouwen zonder ouerlyff* (Achtkar spelen, 1625). Het feit, dat deze bijzonderheid slechts enkele keren vermeld wordt, zou het vermoeden kunnen wettigen, dat deze twee-eenheid blijkbaar regel was. Misschien is Postma aldus tot de mening gekomen, dat „oer it lyfke hinne noch wol bouwen (of huyck)” gedragen werd, als een soort overkleed dus.

In de inventaris uit 1620 geeft de bouwen geen enkele moeilijkheid, maar met die uit 1618 staat het anders. Immers, daar komen

naast de bouwen nog twee schorten voor en dat dit geen boezelaars waren, bewijst de aanwezigheid van acht schorteldoeken. De schort nu ontmoeten wij nog in het *Fries Woordenboek* van Waling Dijkstra, waar *skoart* verklaard wordt als: vrouwen-overrok, dikwijls van fraaie kostbare stof. Als een bouwen precies hetzelfde was als een schort, zouden beide stukken niet naast elkaar in één inventaris voorkomen. Misschien zat het verschil hierin, dat een bouwen gemakkelijk kon worden opgenomen en een schort niet.

Keurs

Tegenwoordig denkt men bij keurs vaak aan keurslijf, maar Van Thienen licht toe (en hij is niet de enige): „Den Unterrock pflegt man als keurs zu bezeichnen” (1930, blz. 4). Hierbij moet worden opgemerkt, dat de aanduiding keurs in Friesland zich tot de eerste helft van de 17de eeuw beperkt en na 1630 snel verdwijnt, om plaats te maken voor de aanduiding rok, al moeten wij voorzichtig zijn, daar hieronder ook wel hemdrok of borstrok werd verstaan, en moet er op worden gewezen, dat in dezelfde tijd dat het woord keurs algemeen was, ook rok wel in dezelfde betekenis schijnt te zijn voorgekomen. Wij komen op die rok nog terug.

De keurs behoort reeds tot de 16de eeuw: *een paersch koers* (Kollumerland, 1595). Paars was nogal in trek en ook al vroeg: *een olde paerse keurs* (Achtkarspelen, 1620). Over het algemeen valt de grote kleurigheid op: van 20 keursen waarvan de kleuren vermeld werden, waren er paars 4, blauw 4, violet 3, purper 3, karmozijn 3, zwart 2 en rood 1. De stoffen verschilden: *grof greynen, laken, merlitten, worpen*, maar ze worden slechts zelden opgegeven. De spelling varieert: *keurs, kuers, koers, coers*. De kleurigheid kan wellicht verklaard worden door het al genoemde feit, dat de bouwen, zoals wij op schilderijen in die tijd ook zien, vaak opgeslagen werd, zodat met het zwart daarvan de paarsen en de roden van de keurs een pittig en pikturaal contrast vormden.

Schort

De „schort” treffen wij de hele 17de eeuw door aan, niet zelden twee stuks in één inventaris. Er is dan evenzeer verschil in stof als in kleur, waarvan enkele voorbeelden:

een groffgreinen schort

een voerlakens schort

(Achtkarspelen, 1619)

een swart heresaien schort

een saien schort

(Harlingen, inv. Tsjerk Hiddes de Vries, 1667)

een swart voerlakens schort

een swart bommesynen schort

(Kortehemmen, 1665)

een violetten schort

een swart schort

(Goëngahuizen, 1676)

Waarschijnlijk hebben we te doen met een daagse en met een zondagse bovenrok, al komen in enkele inventarissen ook wel meer exemplaren voor (3, 6, 8, 12 stuks), maar toch soms ook slechts één exemplaar. Van 20 stuks waarbij de kleur was aangegeven, overheerste zwart met 14 stuks; daarna kwam blauw met 4, terwijl grijs en violet elk eenmaal vertegenwoordigd waren. De stof was uitermate gevarieerd: *groffgreynen, voerlakens, sayen, heresaien, spaen saeijen, beeltsaeien, linnen, wollen, houtschoten, rassen, fyfschaft, zarsedammen, bommesyn, fylemorten*. Zilveren schorthaken waren niet zeldzaam en soms waren er ook banden en kettingen van edel metaal: *een schort met drie silveren banden met twee kettens daerby* (Achtkarspelen, 1619). In de Friese literatuur wordt de schort ook al vroeg genoemd, namelijk wanneer in het gesprek tussen Ansck (de moeder) en Houck (de dochter) deze laatste zegt: *Ick woe myn nye Pels* (soort rok) *wol ynne Lommirt sette of joon Grougreynen Schort* (blz. 23), terwijl later Houck verklaart: *Ick jou jo mijn aad Schort (dir to mijn nye kraege)*” (blz. 27). De samenspraak *Ansck in Houck* dateert uit 1639.

Schorteldoek

Van de schort naar de schorteldoek is geen grote stap. Naast de aanduiding schorteldoek vinden wij ook *skerteldoek, schorl-doek, scheldoek, schortdoek*. Reeds op het nog te bespreken schilderij „La dame au tablier” (afbeelding XXXII bij Wassenbergh), uit 1567, draagt een door Van Cronenburg geschilderde

jongevrouw een schorteldoek met keurig-ingestroken vouwen. In 1583 vermaakt een Leeuwarder weduwe haar dienstbode onder meer *een groffgreijnen schorteldoek*. Kostuumkundige literatuur wijst er op, dat deze boezelaar niet alleen voor het werk werd gedragen, maar bij het volledige vrouwenkostuum behoorde. Wij vinden daar iets van terug bij Starter, die een jongmeisje dat wordt uitgenodigd om uit te gaan, laat zeggen:

.... *ic ben toch niet gekleed?*
Ik heb geen kraech, geen schorteldoek, geen huyl noch
niet een beet;
En sagen dat de Meisjes, zij souwen met mij gecken.

Sixma van Heemstra die in zijn proefschrift deze vaak aangehaalde passage uit *Kluchtig 't Samenzang van drij personagiën* (1621) bespreekt, merkt op, dat inderdaad de schorteldoek niet gemist kon worden: niet om de bovenrok te bewaren voor vuilworden of vlekken, maar vooral om het zich aan de voorzijde bevindende roksplit te bedekken. In Hindeloopen stond dit split bekend als *moskegat* en op Marken bevindt het roksplit zich thans nóg aan de voorzijde. De schorteldoek was dan ook zeer algemeen en kwam al vroeg in vrij grote aantallen voor (8, 12, 14 stuks), al werden nergens zulke hoge cijfers gehaald als in Hindeloopen, waar in 1728 iemand 76 *schortdoecken* naliet! In 21 gevallen, tussen 1615 en 1692, bleken ons bij telling 92 stuks aanwezig of gemiddeld bijna 4,5. Bij de kleuren waren blauw en zwart erg in trek: van 93 exemplaren bleken er 45 blauw, 20 zwart, 11 wit, 10 grijs, 6 rood en 1 carmoen.

Evenals bij de schorten werd er voor de schorteldoeken van verschillende stoffen gebruik gemaakt: *linnen*, *borat*, (*grof*)-*greynen*, *dopjes* en nogal vaak *zijde*, kennelijk voor de zondagse versie. De schorteldoek (*skelk*) heeft het tot in de 19de eeuw als onderdeel van de traditionele Friese vrouwendracht uitgehouden. Duyvetter heeft hem eens, met de tipdoek, tot de karakteristieke elementen in deze dracht gerekend.

Mouwen

Een vast onderdeel van de vrouwenkleding in het hier behandelde tijdvak waren de (paren) mouwen. Ze kwamen in allerlei variaties voor: *mouwen*, *losse mouwen*, *overmouwen*, *onder-*

mouwen, voormouwen, halve mouwen, kragemouwen, al overheerst de simpele aanduiding *mouwen*. Reeds „La dame au tablier” bezit duidelijk losse mouwen: tussen de bovenrand daarvan en het schouderjakje valt een weinig van het overlijf of rijglijf te zien. De aanduiding *losse mouwen* wijst uit, dat er ook mouwen waren, die aan een ander kledingstuk bevestigd waren, welk kledingstuk vaak de nog te bespreken kraag zal zijn geweest: *drie p. mouwen doch een sonder craegh* (Smallingerland, 1688); *een p. fluwelen mouwen sonder craegh* (alsvoren, 1680); *een swarte craech met roode mouwen* (alsvoren, 1681); *twee p. witte kraagmouwen* (Harlingen, inv. Tsjerk Hiddes, 1667). Kleuren zowel als gebruikte stoffen vertonen bij de mouwen (zonder meer) een grote verscheidenheid. Van 29 paren mouwen waarvan de kleur was aangegeven, waren er 14 paar zwart, 9 rood, 3 wit en telkens 1 blauw, groen of „coleurd”. Bij 42 paren, waarvan de stof vermeld werd, vormde laken bijna de helft (18), waarna fluweel 8, borat 4, grofgreinen 3 (2 *turks*, 1 *rissels*), greinen 2, en baai, ras, beeldsaai, herensaai, scharlaken (als stof), zijde en gebloemd trijp telkens één paar.

De term *halve* of *halfmouwen* levert geen moeilijkheden op, want hij geeft aan, dat de arm maar voor de helft met een losse mouw bedekt was. Als regel zal dat de onderarm zijn geweest en wij vinden dan ook enkele keren het woord *voormouwen*. Overmouwen en ondermouwen zullen wij met elkaar in verband moeten zien: de overmouwen hadden dan de funktie van „morsmouwen” en dienden om de ondermouwen schoon te houden. Die ondermouwen hoefden niet beslist de hele arm te bedekken, getuige *een paer halve ondermouwen* (Achtcarspelen, 1630).

Maar het waren niet alleen de kragen waaraan wel mouwen waren bevestigd, ook overlijven (waarover straks) en daarmee te vergelijken kledingstukken kenden mouwen: *een roodt borstrock sonder mouwen* (Franekeradeel, 1620: zie hiervoor); *een borstlijf sonder mouwen* (Kollumerland, 1641); *een rood overlijf met mouwen* (Workum, 1682); *een vrouwen lijffke met mouwen* (Hemelumer Oldeferd e. N., 1625). In de 18de eeuw gingen de losse mouwen er meer en meer uit, al handhaafden zij zich in de klederdracht van Hindeloopen en zijn achterland, zoals in onze tijd de Marker vrouwendracht de losse (en eenmaal in de Nederlanden algemeen gedragen) mouwen bewaard heeft.

Kraag

Een kraag — vaak meer dan één in één inventaris — werd zowel door de vrouw als door de man gedragen, reden waarom in „twijfelgevallen” (mannen- en vrouwenkleren door elkaar opgesomd) wel het geslacht werd aangegeven. Het kledingstuk was ook al een erfenis uit de 16de eeuw (voorbeelden uit 1583 te Leeuwarden, uit 1595 in Kollumerland). Over het algemeen zal de betekenis van de aanduiding kraag wel voor de hand liggen, zoals enkele opgaven aantonen: *drie craegen of halsdoecken* (Achtkarspelen, 1650); *een paer losse laeckens craegen* (Smallingerland, 1679); *een lakens crage met twee coorden* (Achtkarspelen, 1630); *een bosschien cragen* (Smallingerland, 1680); *achtthien naijde cragen* (alsvoren, 1679). Stof en kleur worden beide vermeld, maar de stof helaas veel vaker dan de kleur. Kragen werden bij voorkeur van laken vervaardigd: van 59 stuks waarvan de stof werd opgegeven, waren er 42 van laken, 12 van wol, 4 van linnen en 1 van fluweel. De enkele malen, dat wij van een kleur horen, overweegt zwart, terwijl rood slechts zelden wordt opgegeven. Wij zouden, denkende aan schilderijen uit de 17de eeuw, wit verwachten, maar blijkbaar moeten wij — zoals ook de opsomming uit Kollumerland (1618) doet — de kraag duidelijk onderscheiden van de halsdoek, hoewel dus hiervoor sprake was van kragen of halsdoeken. Daar staat weer tegenover de opgave: *veerthien craghen en halsdoecken; noch enige die bij de styffster sijn* (Smallingerland, 1652). En: *een craage en ses vrouwen halsdoeken* (Achtkarspelen, 1605). Hoewel de opgaven niet uitmunten door duidelijkheid, moeten wij waarschijnlijk bij kraag niet denken aan de ronde, witte kragen die op oud-Nederlandse schilderijen door deftige burgeressen worden gedragen — en zeker niet aan de befaamde molensteenkragen —, doch aan de op 16de eeuwse afbeeldingen (bijvoorbeeld: J. de Beuckelaar, „De verloren zoon”, 1563, aanwezig in het Kon. Museum te Antwerpen, gereproduceerd onder meer in Der Kinderen-Besier, *Modemetamorphosen*, afb. 93) al weergegeven schouderkraag van zwarte stof, gevoerd met neteldoek. Hij werd rond gesneden en lag plat over de schouders. Aan de achterzijde, om de hals, werd de bovenkant omgeslagen, zodat de binnenste ronde rand tegen de nek op kwam te staan en de fijne witte voering het gezicht als het ware in een lijstje plaatste. In de literatuur staat deze schouderkraag bekend als *collet* of *kletje*, al dient er op gewezen

te worden, dat, blijkens de afbeeldingen, Der Kinderen-Besier en Van Thienen onder kletje niet hetzelfde kledingstuk verstaan. Der Kinderen-Besier baseert zich op de „Burgeres”, van de meester van Alkmaar (Rijksmuseum), en spreekt van een kort, meestal zwart jakje zonder mouwen, van laken, fluweel of zijnde, dat borst, schouders en rug bedekte, en dat er op de afbeelding inderdaad veel meer gesloten uitziert en meer aan het schouderjakje van de „Dame au tablier” herinnert dan aan de kraag bij de vrouw van De Beuckelaer en de eveneens door Van Thienen (*Volk van Nederland*, 1937, blz. 134) als pentekening weergegeven afbeelding van een Dame met kletje, van P. Pourbus (1551). In zijn toelichting wijst Van Thienen er op, dat deze schouderkraag in de modedracht in de tweede helft van de 16de eeuw geleidelijk in onbruik raakte; „de boerendracht heeft dit stuk (echter) trouw bewaard. Soms werd het zelfs met korte mouwtjes voorzien” (blz. 133)¹.

Deze laatste opmerking is belangrijk. Immers, aan een „normale” kraag kunnen moeilijk mouwen bevestigd worden. En bovendien is het opmerkelijk hoe vaak bij ons de combinatie kraag met mouwen voorkomt. Wij gaven hiervoor al enkele voorbeelden, maar willen er nog een paar laten volgen: *een lakens kraag ende mouwen* (Achtcarspelen, 1615); *een craag met twee mouwen* (alsvoren, 1621); *een paer swarte craech en mouwen* (Smallingerland, 1681); *drie cragen met een paar bratten mouwen* (Franekeradeel, 1620). In het laatste geval zou men naast drie kragen drie paar mouwen verwachten, maar vermoedelijk moeten wij lezen, dat er drie kragen waren, waarvan één mouwen had. Wellicht kan verder archiefonderzoek nog tot oplossing leiden van de vraag, of het elders voorkomende *kletje*, welke aanduiding wij in Friese archivalia (behalve in Hindeloopen en omgeving, maar dan veel later en in een geheel andere betekenis) nergens aantreffen en welk onderdeel er toch wel geweest zal zijn

¹ Later schijnt Van Thienen zijn opvatting gewijzigd te hebben. In *Klederdrachten (De schoonheid van ons land*, dl XVIII, 1962) constateert hij ten aanzien van het kletje: „Er bestonden verschillende variaties in de vorm, maar dat is een kwestie van details” (blz. 15). Uit de afbeeldingen (Meester van Alkmaar, 1504; M. van Heemskerck, ca. 1530) blijkt, dat hij deze gesloten „schouderkraag” (zoals hij het noemt) nu niet meer onderscheidt van de losse kraag, zoals die bij De Beuckelaer (1563) voorkomt en die Van Thienen in *Volk van Nederland* nog als voorbeeld van een „kletje” aanhaalde. Ja, een op dit kledingstuk sterk gelijkende losse schouderkraag met aan de achterzijde een opstaande en bewerkte rand, voorkomend op een schilderij van een boerenmeid in het Rijksmuseum (De Beuckelaer, 1560), wordt in *Klederdrachten* (afb. XVIII) in het onderschrift *halsdoeck* genoemd. In de tekst wordt dit onderdeel evenwel niet besproken.

(zal moeten zijn!) hier mogelijk schuil ging onder de voor dit „schouderstuk” inderdaad wel typerende naam *kraag*.

Halsdoek en neusdoek

In de als voorbeeld aangehaalde inventarissen worden ook halsdoeken genoemd. Ze komen de hele 17de eeuw door voor en vaak in flinke aantallen: in 20 gevallen tezamen 225, of gemiddeld ruim 11 stuks per inventaris. De eerste opgave, uit 1600, betreft al dadelijk 15 stuks (Kollumerland) en een dergelijk aantal is niet zeldzaam. Het grootste aantal vond ik in 1679 in Smallingerland: 30 stuks. Zij werden daar heel merkwaardig *halsneusdoeken* genoemd en dit woord laat uitkomen, hoe de neusdoek (zakdoek) via een om de hals gedragen sierzakdoek tot halsdoek kon worden. Zulke sierzakdoeken worden bijvoorbeeld in 1654 in Achtkarspelen genoemd: *13 noosdoecken met canten soo doppies als linnen*. De overgang tot halsdoek wordt in 1688 in Smallingerland gedemonstreerd: *14 neusdoecken om de hals*. Neusdoeken ontlopen in aantal de halsdoeken niet veel: in 12 gevallen telde ik 168 stuks of 14 per inventaris. Maar er kwamen wel uitschieters voor: 29 stuks (Smallingerland, 1680), 38 (alsvoren, 1678), 40 (Kollumerland, 1622). Van hals- en neusdoeken wordt in ons tijdvak nimmer de kleur opgegeven. Toch mogen wij veronderstellen — gezien oude afbeeldingen — dat de hals(neus)doek de voorloper van de latere tipdoek was.

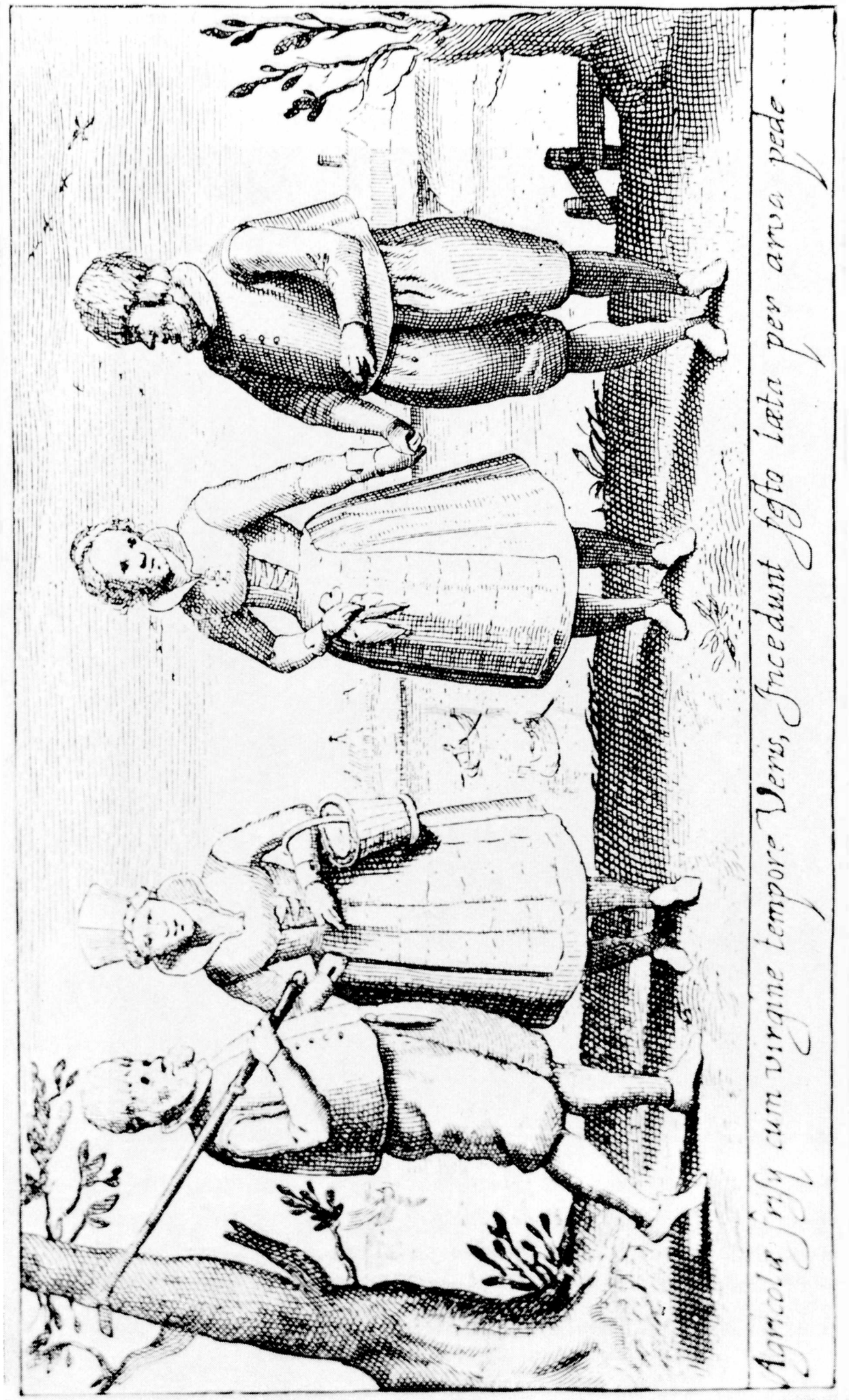
Huik

In elk der beide „voorbeeldinventarissen” wordt een huik genoemd. Het woord komt in velerlei spellingen voor: *heuick*, *hoick*, *hoijck*, *hoijck*, *huik*, *huicke*, en het kledingstuk zelf moet twee en een halve eeuw lang algemeen in zwang zijn geweest. In de genoemde „Bûnte Liuw” heb ik materiaal meegedeeld, waaruit blijkt, dat de *hoytia* (oud-Friese vorm) al in 1490 in gebruik was². De laatste, mij bekende vermelding is in 1744 te Lutjepost: *een swart lakens huike*. Gedurende de gehele 17de eeuw ontbrak de huik praktisch in geen Fries huisgezin. Wat

² Hierdoor wordt aan de veronderstelling van Van Thienen (*Acht eeuwen Westeuropees kostuum*, 1960, blz. 54), dat de oorsprong van de Nederlandse huik zou zijn gelegen in de grote, het gehele lichaam omhullende capa (manto) der Spaanse vrouwen uit de burgerij in de jaren 1550–1600, de grond ontnomen: onze huik was er eerder.

„La dame au tablier”, schilderij van Adriaen van Cronenburg, uit 1567, aanwezig in het Prado te Madrid (cliché dr. A. Wassenbergh). De blijkens de vlechten kennelijk ongehuwde vrouw draagt een overlijf (geregen lijf met veters), een schouderjakje of -kraag, losse mouwen en schorteldoek, terwijl aan de polsen en om de hals de boordjes van hemd of hemdrok te zien komen. Naast haar ligt een hoed met pluim.

Friese boeren en hoerinnen in „feestdracht” (in: *Deliciae batavicae*, 1618), waarbij de overeenkomst met „La dame au tablier” opvalt. De (gehuwde) vrouw links draagt een hoofddeksel, dat in de 17de eeuwse Friese inventarissen als tromp of trompmuts voorkomt en dat enerzijds herinnert aan de „foarflechter” van Hindeloopen, anderzijds aan het „tonnetje”, dat de vrouwen op Schokland blijkens afbeeldingen in de 18de en 19de eeuw droegen.

Vriesen.

**Verlies van vryheid is, by d'achtenswaardigen Fries,
Een onbeseftbaar groot verlies.**

„Vriesen”, een 17de eeuwse houtsnede, die naar een gravure uit die tijd is vervaardigd en in de 19de eeuw als prent in de handel werd gebracht. Bij de Friese trompmuts valt de spinnekop op, zoals in Hindeloopen het opengewerkt middendeel van de „strûpmûtse” werd genoemd. De muts is ook hier stervormig ingenomen. Verder: overlijf (op de rug gezien), schouderjakje of -kraag, losse mouwen en in plaats van een schort mogelijkerwijze de van voren ingenomen bouwen, al is de afbeelding wat dit betreft niet duidelijk.

Boerin uit de omgeving van Dokkum, op de Schotanuskaart van Dantumadeel (1718), naar verluidt van de hand van Johannes Hilarides. Voor zover valt na te gaan draagt de vrouw een Friese trompmuts, schouderjakje, overlijf, losse mouwen.

Ter vergelijking: echtpaar van Schokland, een houtgravure van R. J. van Arum (naar Maaskamp), afgedrukt in Nederlands Magazijn (1839). Opvallend is de „trompmuts” of het tonnetje dat het hoofd van de vrouw dekt.

de stad betreft, zowel in de nalatenschap van Gysbert Japicx (1666: *twee hoijcken*) als in die van Tsjerk Hiddes (1667: *een swart lakens hoick*) wordt dit onderdeel vermeld.

Hoewel een huik door vrouwen als een grote omslagmantel werd gedragen, schijnen ook mannen zich er wel mee te hebben getooid: in 1495 werd een inwoner van Sneek beboet „om datter pyba douwa zin wta halss hat schwrde ende bynaem hem syn *houythia*”. In Franekeradeel vond ik enkele keren uitdrukkelijk gewag gemaakt van een *vrouwen hoeijck* (1620, 1620, 1622). In ons tijdvak was de huik, voorzover de kleur wordt opgegeven, zwart en doorgaans vervaardigd van laken; slechts enkele malen komt ook wol of linnen voor. Dat hij wijd was, weten wij van (Nederlandse) schilderijen uit die tijd. Deze leren ons, dat het een wijde mantel was, soms van een kap of kapje (zelfs met een soort handvat) voorzien, welke kap over het hoofd kon worden geslagen. Op deze wijze kon er ook plaats zijn voor *een swart lapke onder de huijck*, zoals dat in 1682 in Smalingerland werd opgegeven. In 1618 stootte ik in Kollumerland op *een hoeycke parse*, zoals Sannes in 1643 bij een boerin op het Bildt ook *een hoykpars* ontdekte. Er zullen er wel meer zijn geweest en de dienst ervan wordt duidelijk, als wij bij Winsemius (*Chronique*, 1622) over de oude Friese vrouwenkleding lezen: „Haer hoijcken waren van een wonderlijke forme / somtijts lange ende *vol cleyne voudekens*” (enz.). Die kleine vouwtjes zullen stellig in de stof zijn geperst. De huik maakte dan ook tot omstreeks 1650 in de Nederlanden deel uit van een modedracht. Dat dit opvallende stuk te onzent bijna honderd jaar later nog in inventarissen genoemd werd, is een voorbeeld van het „traagheids-effekt” dat de plattelandsdracht steeds kenmerkte.

Rokken in soorten

De beide inventarissen hiervóór brengen ons in kennis met drie soorten rokken: een (daagse) rok, een (daagse) hemdrok en een borstrok, waarvan de rok zonder meer ons niet al te veel moeilijkheden oplevert. In het algemeen immers zullen wij er een vrouwenrok onder moeten verstaan in de tegenwoordig nog gebruikte betekenis van het woord. Dit kledingstuk komt, tenminste sedert 1615, de hele 17de eeuw door algemeen in de inventarissen voor en wel zozeer, dat, net als bij de schorteldoek, om praktische redenen het tellen en rubriceren sterk beperkt

moest worden. Wij hebben in het geheel 70 rokken in 34 inventarissen — het gemiddelde bedroeg dus twee, maar ook aantallen als 3, 4 en 5 in één inboedel, vooral blijkbaar van gegoede lieden, kwamen voor — bekeken. Daarbij viel allereerst de grote kleurigheid op: rood 13 stuks, blauw 11, zwart 10, karmozijn 5, purper 3, violet 3, scharlaken 2, „cleurd” 1. Vooral de roden waren dus in trek: in het geheel 23 van de 48 stuks, waarvan de kleur was opgegeven. Gaan wij de stof na, dan zien wij achtereenvolgens: *lakens* 13, *sangen* 3, *grofgreinen* 2, *heresaien* 2, *stametten* 2, *rassen* 1, *baaien* 1. Baai komt nogal eens voor als voering of boord: *een carmazijnen rock met swart baeij gefoert* (1622); *een rock met twee satijnen coorden met roodt carmosijn baij gevoert* (1654); *een rock met twee spigilien met swart bay geboort* (1654). Het woord *spigilien* betekent kantwerk.

In het algemeen zal de rok, zoals wij het eenmaal aangeduid vonden, een *hueprock* zijn geweest, maar een combinatie met een lijf(je) kwam ook voor, zoals wij die trouwens ook al bij de bouwen aantreffen. Enkele voorbeelden: *twee rocken sunder ouerlyven* (Kollumerland, 1623); *een blauwe rock met een ouerlieff er op* (alsvoren, 1637); *een roode rock met overlieff* (Menaldumadeel, 1692).

Naast de rok-zonder-meer treffen wij de veel moeilijker te identificeren borstrok en hemdrok aan. Hoewel in de voorbeeldinventaris uit Kollumerland een hemdrok wordt genoemd, is het aantal gevallen dat duidelijke gegevens oplevert, klein. Soms is het niet uit te maken, of het een kledingstuk van een man dan wel van een vrouw betreft; dan weer wordt volstaan met de hemdrok slechts te noemen. Op grond van een en ander moeten wij dan ook voorzichtig zijn met konklusies. Wel staat vast, dat de hemdrok omstreeks 1600 al in gebruik was, gezien de opgave: *een olde rode hemdrock*, in 1620 (Achtkarspelen). Men kende een daagse en dus ook een voor de zondag: *een dages hemdtrock* (Kollumerland, 1618). Er kwamen gevoerde zowel als ongevoerde exemplaren voor, zoals de inventaris van de vrouw van Tsjerk Hiddes leert: *een ongevoerde rootschaerlakens hemdtrock* (Harlingen, 1667). In het algemeen was de hemdrok een zelfstandig kledingstuk, maar er kwamen ook combinaties voor, getuige: *een vrouwen hemdtrock sunder ouerlyff* (Kollumerland, 1623). Als er — sporadisch — een kleur wordt genoemd, blijkt die rood of blauw. De stof is nogal eens laken of scharlaken (en dan dus weer rood). Verwarring van hemdrok met borstrok is niet mogelijk,

daar beide stukken soms in één inventaris naast elkaar worden vermeld: *een rode hemdrok, een rood stametten borstrock* (Kollumerland, 1637); *drie rocken, een hembtrock, een borstrock* (alsvoren, 1641).

Bij de man was de hemdrok een zichtbaar gedragen en in de 17de eeuw van sierknopen voorzien onderdeel van de kleding, waarvan (uit vele) één voorbeeld uit een bekende inventaris, namelijk van Gysbert Japicx: *een rood rassen hemdrock met 15 silveren cnopen*. Bij de vrouw zal het niet anders zijn geweest; vanwaar anders het onderscheid tussen daags en 's zondags (dat bij onderkleding immers weinig zin heeft?) en waarom een combinatie met een overlijf, welk nog te bespreken onderdeel doorgaans ook in het zicht werd gedragen? In elk geval zou het, indien de hemdrok toch tot de onderkleding behoorde, een kledingstuk moeten zijn, waarvan althans een deel te zien kwam. De borstrok was stellig een overkleed. Dit kledingstuk wordt de gehele 17de eeuw in de inventarissen genoemd, zij het niet geregeld. Ons onderzoek had betrekking op 39 stuks in 33 inventarissen, zodat er per garderobe ruim één exemplaar aanwezig was. Bij 23 stuks was de kleur rood, bij 4 zwart, bij 4 wit. De stoffen die genoemd werden, zijn: *laken* (5), *scharlaken* (5) en *stamet* (2). De opgave *een daags rode borstrock* (Kollumerland, 1620) bewijst, dat er ook een dracht voor de zondag bestond, terwijl de vermelding *een roodt borstrock sonder mouwen* (Franekeradeel, 1626) aantoont, dat de borstrok als regel mouwen bezat. Bij een overkleed ligt dat ook wel voor de hand.

Borstlap

Niet veelvuldig, maar toch vrij geregeld wordt melding gemaakt van een stellig weinig omvangrijk onderdeel, dat genoemd wordt *borstlap, borstlappe, borstlaep, borstflappe* enz. Het stuk komt over geheel Friesland voor, bij boeren evenzeer als bij burgers: *een roode borstlap* (inventaris vrouw van Tsjerk Hiddes, 1667). In 24 inventarissen waren in het geheel 38 stuks vermeld of ruim 1,5 per garderobe. Doorgaans is er maar één, maar soms komen er ook twee of drie en zelfs vijf stuks tegelijk voor. Opmerkelijk is de grote voorliefde voor rood: van 15 stuks waren er 14 van deze kleur tegen één zwart. De stof wordt slechts zelden opgegeven, zodat onze cijfers weinig zeggen: *fluweel* 3, *stamet* 3, *zijde* 1, *buffels* (= duffel) 1. Ook waar er meer dan één stuks

aanwezig is, blijkt rood favoriet: *een borstlap rood buffels, een rood borstlap* (Kollumerland, 1642); *twee roode borstlappen* (Achtkarspelen, 1666).

Hoewel men geneigd is borstlap gelijk te stellen met krop- of kraplap (een bij gewestelijke klederdrachten nòg bekend onderdeel), moeten beide blijkbaar goed onderscheiden worden, gezien bijvoorbeeld een opgave als: *3 borstlappen, 4 kroplappen* (Smaltingerland, 1691). De naam borstlap doet denken aan een losse borstbekleding, waarbij een opening of een gedeelte van de onderkleding aan het oog onttrokken wordt en waarbij toch wel niet zo heel veel verschil zal hebben bestaan met de door Van Thienen (*Klederdrachten*, blz. 21) voor de 17de eeuw beschreven kroplap, die hij bijvoorbeeld herkende op het bekende doek van Jan Steen, Het St. Nicolaasfeest, waarop een meisje over het rode „onderzieltje” een dergelijke lap in optima forma draagt, met een wit bandje om het lichaam vastgestrikt³.

Lijf, overlijf, borstlijf

Een kledingstuk, dat, zodra de bronnen beginnen te vloeien, genoemd wordt en de gehele 17de eeuw algemeen in de inventarissen voorkomt — zij het toevallig niet in de beide hiervóór afgedrukte — is het overlijf, ook kortweg lijf(je) en minder vaak borstlijf genoemd. Pas vrij laat (1680) duikt de aanduiding *rijlijf* op, welke in de 18de eeuw buiten Hindeloopen en zijn achterland de algemene zal worden. Rijlijf moet worden gelezen als rijglijf en zo treffen wij het dan ook bijvoorbeeld in Workum aan: *een swartgreynen ryglyff* (1680), *een rieff lijff* (1682). Het is niet duidelijk, waarom het karakter van *geregen* lijf eerst zo laat in de aanduiding naar voren komt. De ene mogelijkheid is, dat er in die tijd een andere sluiting opkwam, waarbij het lijf niet (meer) dichtgeregen werd; de andere is, dat onder invloed van de mode het traditionele geregen overlijf een min of meer korsetachtig uiterlijk kreeg. Ik denk hierbij aan hetgeen Van Thienen opmerkt: „Het „onderzieltje” (bedoeld wordt het *overlijf* of *oerlof*, zoals het in Hindeloopen heette) heeft zich door kruising met het steeds keurslijf ontwikkeld tot een eveneens zichtbaar gedragen „rijglijf”, dat aan de voorzijde en soms ook achter diep was uit-

³ Borstlap noemt men op Marken de vierkante lap van rode baai of laken, ongeveer 22 bij 27 cm groot, die van voren over de buste en het rijglijf (soort vest) wordt gedragen.

gesneden en steeds aan de voorzijde werd toegeregen" (*Volk van Nederland*, 1937, blz. 137). Hoe dit zij, het lijf, overlijf of borstlijf was een geregen lijf, getuige de duidelijke aanwijzingen die de vaak genoemde rijgpijp en rijgveters opleveren: *twie silueren feters pijpen* (Kollumerland, 1607); *een silveren piep daer haer naem op staet* (Achtcarspelen, 1615); *een siluer pijpke aen een rijfeter behorende* (alsvoren, 1621); *een silueren vrouwenpijp* (Kollumerland, 1623); *een silueren rieg piep* (Achtcarspelen, 1660); *een zilveren rijffveters pijp* (Smallingerland, 1680). Ook de veters worden afzonderlijk vermeld, zoals de volgende winkel-inventarissen leren: *21 rode zijden feters, een brief met lange en corte feters* (Kollumerland, 1623); *6 dozyn lange couleurd rijfffeeters, 6 dozyn lange leeren rijfffeters* (alsvoren, 1639); *9 leeren rijveters, een bos rij veeters, 21 bonte rij veters* (Smallingerland, 1691).

Uiteraard is het doorgaans het overlijf in combinatie waarmee een rijgpijp wordt genoemd: *een los versetten ouerlyff, een silueren frouwen pijp* (Kollumerland, 1623); *een lijffke, een silueren pijp* (alsvoren, 1625); *een rood overlijff, een silver veterspijp* (Smallingerland, 1679). Maar ook waar een overlijf of lijf ontbreekt, is er soms toch wel een rijgpijp, gezien voorbeelden als: *twie borstrocken, een lange silueren pijp* (Kollumerland, 1617); *een rode borstrock, een silueren rieff piep* (alsvoren, 1633). Men krijgt op deze wijze de indruk, dat, indien er naast de borstrok geen overlijf wordt genoemd, die borstrok dezelfde dienst doet als een overlijf, althans ook door rijgen gesloten wordt. Overigens moeten beide onderdelen voldoende van elkaar hebben verschild om ze duidelijk te onderscheiden: *twie losse ouerlyuen, een rood borstrock* (Kollumerland, 1642); *een rood scharlaken borstrock, een old lakens ouerlyff* (Staveren, 1657); *een rood-laeckens borstrock, een swartgreynen ryglyff* (Workum, 1680).

Zowel bij lijf, overlijf als borstlijf vinden wij combinaties, in de eerste plaats met mouwen: *een vrouwen lijffke met mouwen* (Achtcarspelen, 1625); *een lijffke sonder mouwen* (Smallingerland, 1680); *een swart zijden ouerlyff met mouwen* (Staveren, 1656); *een los overlijff met een paer mouwen er aan* (Achtcarspelen, 1632); *twie overlijven sonder mouwen* (Smallingerland, 1680); *een borstlyff sonder mouwen* (Kollumerland, 1641). Een opgave omtrent een borstlijf met mouwen is niet gevonden, maar de aanduiding borstlijf is ook veel minder algemeen. De omschrijving *een los ouerlijff met een paer mouwen aen* (hierboven) bewijst,

dat het „losse” niet betrekking had op de afwezigheid van een combinatie met mouwen, doch kennelijk op die van een verbinding met een rok, waarvan inderdaad voorbeelden te vinden zijn: *een bouwens lijff* (Kollumerland, 1623); *twee rocken sunder ouerlyven* (alsvoren, 1623); *een swarte rock met een overlyff* (alsvoren, 1634); *een blauwe rock met overlieff er op* (alsvoren, 1637); *een roode rock met overlyff* (Menaldumadeel, 1692). Maar ook werd het overlijf wel met een „schouderstuk” gekombineerd: *een lakens lyffke met een wollen kraag* (Kollumerland, 1631). De vraag doet zich voor, of wij bij een combinatie van overlijf en rok niet aan een kledingstuk mogen denken, dat wij zonder bezwaar een borstrok zouden kunnen noemen, waardoor dan de vetersluiting bij enkele borstrokken, hiervoor genoemd, eveneens opgehelderd is.

Het overlijf toont verschillende kleuren, maar rood en zwart overwogen, terwijl de stoffen nogal uiteenlopen: *laken* (vrij vaak), *zijde*, *greynen*, *bultsaeien*, *rassen*, *heresaeien*, *vyfschaft*, *vildt*, *linnen*, *stemetten*, *syden*, *michaeijen*. Bij het borstlijf blijkt fluweel (zwart en gebloemd) nogal populair. Behalve een overlijf kende men ook een onderlijf, waarvan enkele voorbeelden: *twee vrouwen borstlijven en een onderlijf* (Smallingerland, 1641); *twee lyffkes, een onderlyff* (Smallingerland, 1678); *een duister blau onderlyff* (Leeuwarderadeel, 1666). De verklaring hiervoor is niet zo moeilijk, als wij er aan herinneren, dat Hindeloopen naast een *oerlof* een *ûnderst oerlof* kende. Volgens Sixma van Heemstra werd dit onderst overlijf (een kort „getailleerd jasje met losse mouwen, die er met enkele losse steken aan vast genaaid werden”) ’s zomers gedragen en wel onder het „oerlof” („een keurslijf zonder mouwen”). Waarschijnlijk mogen wij voor geheel Friesland, met uitzondering van de grote steden en de aanzienlijken ten plattelande, een dergelijke dracht aannemen. Nader onderzoek zal hiervoor echter nodig zijn. Trouwens, een bezwaar van de gegevens uit de inventarissen is uiteraard, dat er vaak niet bij staat wat wij onder een bepaald kledingstuk moeten verstaan, zodat wij al vergelijkende, kombinerende en deducerende moeten trachten te komen tot een determinatie.

Hoofdtooi

Dit bezwaar geldt wel in het bijzonder voor de hoofdtooi. Het ontbreekt ons allerminst aan gegevens, maar wel aan zulke, die

een verantwoorde interpretatie mogelijk maken. In *De Fryske klaijinge* hebben wij aannemelijk trachten te maken, dat in de 16de eeuw de getrouwde Friezinnen witte doeken op of om het hoofd droegen, die verschillende vormen konden vertonen. Winssemius (1622) onderscheidde voor een iets vroegere tijd dan de zijne twee hoofdvormen: „Die Hoofdoecken der ghehuwde vrouwen waren tweederleye / beyde selsaem van fatsoen / d'eene om't hooft dicht t' samen ghebonden / ende den anderen met drie spelden gaer gelecht waer / door sy besonders van andere natien afgescheyden ende onderkent wierden, welcke ghebruycken des habijts noch voor eenighe jaren ghewoon zijn geweest ...” (f. 150).

Als wij in de inventarissen dan ook hoofddoeken aantreffen (en ze zijn zeer algemeen), zouden wij geneigd zijn aan de hoofdtooi te denken die in oud-Friese stukken *haeddoek* heette en herhaaldelijk op de 16de eeuwse portretten van Friese hoofdelingenvrouwen is afgebeeld. In de 17de eeuw komen hoofddoeken (enkele keren — 1657, 1665 — *holdoeck* genoemd) in soms grote aantallen voor: 24 inventarissen leverden 246 stuks op, of gemiddeld 10 per inventaris. Het kleinste aantal bedroeg 3, het grootste 20. In het laatst van ons tijdvak komen omschrijvingen voor als *vier doecken omt hooft* (Smallingerland, 1691), die in de 18de eeuw algemener worden en waarbij wij waarschijnlijk moeten denken aan de toen opkomende *zondoeck*, die kort na 1700 in Smallingerland als *sindoeck* vermeld wordt en waaraan de *sendoak* in Hindeloopen de herinnering bewaart. In de eerste helft van de 17de eeuw zullen wij daar echter nog niet aan mogen denken. Het feit, dat tezamen met de hoofddoeken ook mutsen worden genoemd, bewijst, dat het bij de hoofddoek blijkbaar een dracht betrof die naast de muts in gebruik was, bijvoorbeeld bij het werk. Zeker, een opgave als *6 friesche hooffdoecken* (Kollumerland, 1635) zou verband kunnen doen leggen met de 16de eeuwse *haeddoek* van de schilderijen, maar in dezelfde garderobe is ook sprake van *20 mutsen en 3 flippen*. Of zouden wij ons een combinatie van muts en hoofddoek mogen voorstellen?

Al spoedig wordt een specifiek Fries mutstype onderscheiden, welke onderscheiding zich de gehele eeuw handhaaft en omstreeks 1720 in de Wouden voor het laatst voorkomt. Enkele voorbeelden hiervan: *acht vriessche mutzen* (Achtkarspelen, 1615); *negen vriske mutsen* (alsvoren, 1633); *15 vriesche mutsen* (Kollumerland, 1650); *een bondel Friesche mutsen* (Smallingerland,

1678). Deze Friese mutsen werden niet alleen in de oostelijke grietenijen gedragen, maar ook elders, getuige opgaven als: 2 *vriesse mutsen* (Britsum, 1689); 8 *Frysse* (mutsen) (Hindeloopen, 1659); 2 *lakens mutsen friese* (alsvoren, 1662); 4 *streepmûtsen met een stiefdoeck*⁴ en *vryse mûts* (Workum, 1682). De benaming Friese muts doet een onderscheiding vermoeden. Blijkbaar gold het een tegenstelling met de Groninger muts, die in de oostelijke grietenijen van Friesland bekend was en ook wel gedragen werd. Ik heb dan ook de indruk, dat in oostelijk Friesland het eerst van Friese mutsen gesproken is. Daar komt namelijk de Groninger muts al vroeg voor: 16 *vrouwen mutsen soo vriesche als groninger* (Kollumerland, 1628); 9 *vriske*, 2 *groninger mutsen* (Achtkar spelen, 1633); 6 *linnen gronger mutsen* (Kollumerland, 1628); 15 *Friessche*, 4 *gronger linnen mutsen* (alsvoren, 1653); 15 *vriesche*, 6 *groninger ondermutsen* (alsvoren, 164). Na het midden van de eeuw verdwijnt de benaming Groninger muts.

Het wordt niet duidelijk waardoor beide typen zich van elkaar onderscheidden. Het feit, dat weldra de term Friese muts ook in het uiterste westen voorkomt, kan verklaard worden door te wijzen op de opkomst van een ander uitheems type, namelijk de Duitse muts, waarover straks nader. Deze Duitse muts burgerde zich in de 18de eeuw dermate in, dat de bronnen uit die tijd hem tenslotte als een typisch-Friese dracht beschouwden: Knoop (1763) spreekt al van „goude ooryzers en Friesche Mutzen” en Maaskant (1804) gewaagt van „de groote Friesche muts” (namelijk de volledig uitgegroeide Duitse muts), waaruit men kan zien hoe betrekkelijk dergelijke aanduidingen kunnen zijn.

Maar wij moeten terug naar de Friese muts en eens nagaan wat er uit het materiaal nog valt af te leiden. In de eerste plaats blijkt er naast de (boven)muts ook een Friese ondermuts te zijn geweest: 18 *friesche mutsen*, 2 *friesche ondermutsen* (Achtkar spelen, 1654); 2 *mutsen Friesche*, (tweemaal) 3 *vriessche ondermutsen* (Smallingerland, 1681). De kleur was wit of rood en de stof vaak linnen, maar ook wel laken, zoals deze opgaven leren: *twee linnen friesche mutsen* (Achtkar spelen, 1655); *eenige doecken friesche mutsen* (Smallingerland, 1694); *twee lakens mutsen friesse* (Hindeloopen, 1662); *een witte vriesse muts* (Smallingerland, 1687); *een roode friese muts* (Achtkar spelen, 1657).

⁴ Het is verleidelijk hierbij te denken aan de gesteven zondok in Hindeloopen en omgeving, die vooral in de 18de eeuw optreedt.

Maar ook hier munten de gegevens niet uit door duidelijkheid. Waarom bijvoorbeeld maakt men onderscheid tussen Friese mutsen en rode mutsen, zoals: 9 *frieske mutsen*, 3 *roode mutsen* (Smallingerland, 1654)? Dit klemte te meer, omdat wij rood doorgaans ontmoeten bij een onderdeel van de Friese muts (beter uitgedrukt waarschijnlijk: hoofdtooi), zoals de volgende voorbeelden aantonen: *een rood mutse tromp* (Smallingerland, 1691, 1692); *een rode ondermutse* (Kollumerland, 1618); *een ondermuts met rood leer betrocken* (alsvoren, 1628); *een rood lakens ondermuts* (Achtkaarspelen, 1633); *twee rode ondermutsen* (alsvoren, 1667).

Dat over de ondermuts een bovenmuts gedragen werd, wordt ten overvloede bevestigd door opgaven als: *twee mutsen over de ondermutse getrocken* (Franekeradeel, 1624); *twee ondermutsen met twee linnen mutsen* (Smallingerland, 1657). De al genoemde „tromp” wordt herhaaldelijk vermeld, zij het pas in het derde kwart van de eeuw. Het aantal variaties blijkt groot: *twee Friesche mutsen met een tromp* (Smallingerland, 1676); *een tromp met een vriesse muts* (alsvoren, 1679); *twee Friesche trompmutsen* (alsvoren, 1680); *een trompmuts met Friesche toebehoorende* (alsvoren, 1680); *een Friesche muts Tromp* (alsvoren, 1680); *drie trompen off Friesche mutsen* (alsvoren, 1681); *een tromp van een Friesche muts* (alsvoren, 1694).

Hier valt niet veel anders uit af te leiden dan dat onder de Friese bovenmuts een (rode) trommelvormige ondermuts of steunsel werd gedragen. De ingewikkeldheid van de gehele hoofdtooi zal aanleiding zijn geweest tot minder duidelijke omschrijvingen, waarbij de tromp soms met de muts gelijkgesteld werd (zie het voorbeeld uit 1681) of, zoals in een voorbeeld als *vier mutsen behoren over de vriesche muts* (Smallingerland, 1678), kennelijk voor muts moet worden gelezen tromp. De puzzle wordt nog vergroot doordat er ook nog sprake is van mutsen met strepen, streepmutsen en struipmutsen: 7 *linnen friesche mutsen met streepen* (Achtkaarspelen, 1654), 4 *streepmutsen* (Smallingerland, 1687), 7 *struipmutsen* (alsvoren, 1688). In het eerste geval zouden wij nog kunnen denken aan mutsen die strepen vertoonden — en op afbeeldingen uit Noordholland uit de 17de eeuw komen inderdaad witte vrouwenmutsen met enkele parallel lopende strepen of banden onder om de rand voor — maar het woord struipmuts doet vermoeden, dat streepmuts een onjuiste vernederlandsing is van *strûpmûtse*. En die muts kennen wij heel

goed. Hij vormde namelijk een onderdeel van de hoofdtooi der Hindelooper vrouwen, waarbij wij trouwens ook de tromp ontmoeten⁵:

„Het (....) kapsel werd geborgen in de *foarflechter*, een iets naar voren geplaatst open cylindervormig kokertje, van voren ongeveer tien centimeter en van achteren enige malen langer (...) De *foarflechter* werd vervaardigd van een dubbele laag presenning linnen en geheel, van binnen en van buiten, overtrokken met op het presenning gestikte *rode* baai (....) Over de *foarflechter* werd geheel een fijn batisten doekje gespannen, de *strûpmûtse*, die de rode baai er van liet doorschemeren.”

Aldus Sixma van Heemstra (blz. 44). Aardig is in dit verband, dat het *Kabinet van Mode en Smaak* (eind 18de eeuw) bij de „foarflechter” een *trommel* (tromp) noemt, terwijl ook Jacobus Scheltema dit woord gebruikt (zie Sixma van Heemstra, blz. 62, 64). Blijkbaar moeten wij onder de Friese trompmuts een dracht verstaan die op de Hindelooper „foarflechter” geleek, al moet er wel verschil zijn geweest, gezien de speciale vermelding van Friese mutsen in Hindelooper inventarissen in 1662.

Dat Friese vrouwen in die tijd een soort tonnetje of cylinder op het hoofd droegen, wordt door enkele afbeeldingen bewezen, het laatst door een prentje op de rand van de kaart van Dantumadeel in de Schotanus-atlas (1718), waarin de voor klederdracht geïnteresseerde Johannes Hilarides en zijn modieuze dochter de hand moeten hebben gehad. Men zie hiervoor *Estrik XXXVII* (Groningen, 1965), waar onder meer J. H. Halbertsma geciteerd wordt, die in dit verband van „elendige figuren” spreekt, met als enige verdiensten, „dat zij ons de kleding van het boerenfolk in die dagen aldaar voorstellen”. Uit het midden van de 17de eeuw zal een houtsnede dateren (naar een gravure, waarvan een exemplaar aanwezig is in het prentenkabinet van het Fries Museum) die een paar „Vriesen” weergeeft en waarbij de vrouw een soort cylindervormig hoofddeksel draagt, dat in het midden, evenals de *spinnekop* bij de Hindelooper *strûpmûtse* en de *blinker* bij de Marker vrouwenmuts, stervormig is ingenomen. Het vroegst is een afbeelding in *Deliciae batavae* (1618) van Friese boeren en boerinnen, waarbij de getrouwde vrouw (links) met een soort tonnetje getooid is, dat naar boven wat breder uitloopt. Het geregen overlief, het schouderstuk (kraag of kletje), de schortel-

⁵ In Hindeloopen zelf schijnt de klerk ook moeite te hebben gehad met de vertaling, gezien de vorm *striipmuts* (1725) naast *struipmuts* (1728).

doek met vouwen en de vrij korte rokken zijn in overeenstemming met het beeld, dat op grond van de archivalia verwacht mocht worden. Een dergelijke „trommel” dragen ook de vrouwen op de gravure (van Reinier Vinkeles) *Kleding van mannen en vrouwen op Emmeloort* (1787), waarvan een reproductie te vinden is in de katalogus van de herdenkingstentoonstelling *Schokland 1859–1959*, Zuiderzeemuseum Enkhuizen (blz. 23). En onwillekeurig gaan de gedachten ook naar de tonvormige vrouwenmuts van het oude Marken.

Bij de Hindelooper dracht behoorde ook de *flip*, zijnde bij het *wivehaed* een driehoekig wit linnen of katoenen doekje, waarvan de punt naar binnen werd geslagen en dat het kapsel bedekte (Sixma van Heemstra, blz. 43). Het zal wel weinig tegenspraak ontmoeten, als wij de in onze inventarissen voorkomende flippen hiermee in verband brengen. Dat de flip in relatie stond tot de (Friese) muts, zou kunnen blijken uit de soms opmerkelijke overeenstemming in aantal: *11 flippen, 11 fryske mutsen* (Achtkaarspelen, 1663); *13 flippen, 13 mutsen* (Het Bildt, 1701). Dat een flip bij de hoofdtooi behoorde, bewijst de vermelding *vier vlippen om't hoofd* (Smallingerland, 1694). En is in dit verband ook niet opmerkelijk: *17 doeckies in de muts* (Achtkaarspelen, 1662); *een cleyne lapke op 't hooft* (Smallingerland, 1680)? Eenmaal vond ik *twee schenne flippen* (Smallingerland, 1680), waarbij „schenne” kennelijk voor „skeane” (schuine) staat, een aanduiding die uitstekend past bij de driehoekige vorm van de flip in Hindeloopen. In Staveren (1657) noteerde ik de vorm „flep”: *vyf fleppen, daeronder twee doecken* (van stof dus).

Met de flippen zijn wij er intussen nog niet. In de inventarissen worden nog andere mutsen genoemd: *plasmuts*, *huifmuts* en *Duitse muts*. Over de plasmuts hoeven wij het hoofd niet te breken, daar het *Fries Woordenboek* van Waling Dijkstra onder *plasmûtse* verstaat: kindermutsje voor jonggeboren meisjes. En in deze bijdrage moeten wij de kinderkleding buiten beschouwing laten. Anders staat het met de huifmuts. Deze vonden wij voor het eerst genoemd in Kollumerland, maar al gauw ook in Achtkaarspelen en Smallingerland: *10 friese mutsen, 5 huyffmutsen* (Kollumerland, 1619); *4 huijffmutsen* (alsvoren, 1634); *11 huijven* (Achtkaarspelen, 1651). Deze laatste aanduiding treffen wij ook in Kollumerland (1641) aan in de opgave: *huijven ende mutsen*. De vermelding geeft aanleiding verband te zoeken met de ook in de Nederlandse literatuur beschreven huif, waarvan dr. O. Postma

zegt: „De „huiven” sille wol meast linnense of sidene ûndermûtskes west hawwe, dy’t lykwols foar in diel sichtber wiene; hja wiene wol mei goudtrie forsierd. In „golden huyve” (van 1582) sil wol sa’n ien west hawwe. As wy lykwols lêze fan in „gebreyden zyden huyff voor met een vergulden voorbandt” binne wy al ticht by it earizer (ek 1582, to Ljouwert)” (1937, blz. 40). In 1585 trof deze onderzoeker in Leeuwarden nog een „sylveren vergulden plettede huyve” aan (1955, blz. 18). In elk geval was de huifmuts geen Friese, maar ook geen Duitse muts, getuige opgaven als: *4 friesche mutsen*, *4 huijefmutsen* (Kollumerland, 1641); *15 huijffmutsen*, *3 duijtse mutsen* (alsvoren, 1640).

Over de Duitse muts kunnen wij verder kort zijn, daar Wassenbergh er reeds over gepubliceerd heeft. Het is echter wel van belang op te merken, dat deze importdracht (wat betekent de naam eigenlijk?) veel vroeger voorkwam dan deze auteur bekend was. Onze vroegste opgave is de hierboven vermelde uit 1640 (Kollumerland), wat invoer van over de oostgrens doet veronderstellen. Omstreeks 1650 had de Duitse muts zich ook in Achtkarspelen ingeburgerd, al zijn de aantallen eerst nog klein (1651: *vyff duitse mutsen*; 1655: *twee duitse mutsen*) en komen ze vaak voor samen met huifmutsen of Friese mutsen: *7 friesche mutsen*, *2 duitse mutsen* (Achtkarspelen, 1655). In de tweede helft van de eeuw nemen de aantallen snel toe, waarbij in Smallerland aantallen van 26 (1686), 34 (1681), en zelfs 41 (1680) stuks in één garderobe voorkomen⁶. Aan de hand van de inventarissen laat zich ook duidelijk aflezen hoe de „strijd” tussen Friese en Duitse muts tenslotte beslecht werd in het nadeel van de eerste. Dat is echter in de 18de eeuw het geval en de Duitse muts heeft dan ook een heel wat opvallender „klepje” of strookje dan op de door Wassenbergh ontdekte en besproken schilderijen van omstreeks 1663.

Tenslotte — voor wij de balans opmaken — moet nog iets worden gezegd over het oorijzer. Postma vond zijn eerste voorbeeld op het Friese platteland in 1635, maar hij veronderstelde, dat ze er in de steden wel iets vroeger zullen zijn geweest: „to Grins wie der ien yn 1631” (1955, blz. 18). Het eerste *gouden* oorijzer noteerde hij bij een adellijke dame in Jelsum, in 1659. Nu is het weer opmerkelijk, dat ik juist in Kollumerland-Achtkarspelen (dus het aan Groningen grenzende deel van Friesland)

⁶ De inventaris van Gysbert Japicx (1666) bevatte er trouwens ook 24 stuks!

enkele vroege oorijzers genoemd vond: een zilveren te Burum (Kollumerland, 1630); een zilveren bij een boerin op Schalkedam (bij Gerkesklooster) in 1635; twee (zilveren?) oorijzers te Phaasma Busch onder Kollum (1643), maar onder Gerkesklooster ook al (in 1654): *een oorijser met sijne paerlen*. De inventarissen van het aangrenzende deel van Groningen zouden, evenals die van de Friese steden, eens moeten worden bestudeerd om uit te maken hoe de richting van de verspreiding is geweest: van de steden naar het platteland of van Groningen via de oostelijke grietenijen in westelijke richting en op die manier ook naar de Friese steden, waar Postma tussen twee haakjes in 1598 in Leeuwarden al *een mesken oeryser* aantrof.

Met de hiervoor genoemde kledingstukken zijn wij niet geheel volledig geweest. Wij hebben niet gesproken over kousen en schoeisel (heel vaak *clickers*, soms van *tryp* en *geboordt met rode coorde*), over de *hul* of *nachtmuts* (met *canten* en *voorbanden*) als onderdeel van de nachtkleding, over zeldzaam voorkomende modieuze details als de *flieger* („De meer aanzienlijke burgeressen hebben, 1600–1640, als kenmerkend stuk de vlieger, voortgekomen uit de Spaanse ropa”, Van Thienen, 1960, blz. 65) en de *wrongh* (heupkussen), over niet zulke duidelijke onderdelen als de *caeppe* (soms met witte of zwarte *capsloijers*) en niet zulke karakteristieke als de *vrouwenhoed*, die aan het eind van de 16de eeuw al voorkomt en waarbij men onwillekeurig denkt aan de bepluimde hoed die naast „La dame au tablier” op de tafel ligt. Stellig zou een onderzoek van de stedelijke garderobes en die van de aanzienlijken ten plattelande leren, dat meer dan bij de boer en de ambachtsman, de visser en de arbeider in stedelijk en aanzienlijk milieu de Hollandse mode (die overigens vaak weer een vertraagde navolging van de buitenlandse was) gevolgd werd.

Wij willen tenslotte nog in het kort nagaan, of er in de hier beschreven vrouwenkledij elementen schuilen, die kunnen wijzen op relaties met wat in de volkskundige kostuumliteratuur van Van Thienen en Duyvetter, maar ook van N. Ottema (*Over de Westfriesche boerendracht*, in: *Westfriesch Jaarboek*, 1941), wel gezien wordt als de oude boerinnenkledij uit het Zuiderzeegebied en mogelijk ook uit verder zuidelijk gelegen streken. Uit de vele vermeldingen van deze dracht nemen wij iets over van wat Van Thienen in *Volk van Nederland* (1937) schreef. Hij meende toen nog, dat eind 16de, eerste helft 17de eeuw „vrijwel overal in Nederland” een kledij werd gedragen, bestaande uit een korte

rok, een van voren dichtgeregen „korset”, soms de kroplap van witte stof (die de bovenhelft van hals en rug bedekte), een zeer kort schoudermanteltje dat de armen onbedekt liet, bij de beste exemplaren van fluweel. „De halsopening was omgeven door een hoge, van voren openstaande kraag uit dezelfde stof, de mouwen van het onderkleed (de borstrok) werden zichtbaar gedragen. Daaroverheen droeg men losse overmouwen, die soms slechts de onderarm bedekten. Bij deze kleding behoorde altijd een schort, waarvan in veel gevallen de vouwen zeer duidelijk ingestreken waren.” De ongehuwde vrouwen droegen een of meer vlechten, boven op het hoofd samengerold, de gehuwde een hoofddoek, „in de 17de eeuw wel tot een soort muts geworden met twee punten ...” De schrijver merkt op, dat „in heel Holland” ook in de 17de eeuw de boerinnen aldus gekleed waren, vooral in het gebied beginnende ten noorden van Leiden en zo tot in Westfriesland. „Maar wij vinden toch ook voorbeelden in Brabant en zelfs in Friesland” (blz. 131—132). In *Klederdrachten* (1962) vulde Van Thienen aan, dat het tot voor kort gedragen Marker bruidskostuum overeenkwam met de aldus beschreven oude boerinnendracht en dat men het in de 18de eeuw nog in Waterland kende, getuige de Waterlandse min in het poppenhuis uit 1743 in het Gemeentemuseum te Den Haag, terwijl hij er in een noot op wijst, dat zowel „La dame au tablier” als de vrouwen op een reeks in de oorlog verdwenen 16de eeuwse portretten in het Openluchtmuseum te Arnhem allen „hetzelfde kostuum (droegen), waarvan alleen details verschilden; ook hoofddoeken en kapsels waren verschillend. Opschriften verduidelijkten, dat hier lokale klederdrachten waren afgebeeld, meest uit Noord-Holland. Enigszins afwijkend, maar toch duidelijk verwant was in deze reeks ook de „Goeree-Maecht” (...). Verwante elementen van kleding vinden wij op diverse keukenstukken van Joachim de Beuckelaer en Pieter Aertsen” (blz. 14—15).

Het wil ons voorkomen, dat in ons opstel — mede door de afbeeldingen — aannemelijk is gemaakt, dat Friesland inderdaad aan dit „interregionaal” vrouwenkostuum meedeed, zij het dan wat de hoofddracht na 1600 betreft met een eigen inbreng, al was die naar het schijnt ook weer niet zonder relaties met bijvoorbeeld Marken en Schokland. Nader en vooral uitvoerig archivalisch onderzoek is evenwel nodig om tot een duidelijker en nauwkeuriger omlijning te komen.

JACOB GIJSBERTS EN HET PATROON VAN HET BOLSWARDER STADHUIS

HERMA M. VAN DEN BERG

In een herdenkingsnummer voor de dichter Gijsbert Jacobs past een studie van het bouwkundig beeld in de decennia van zijn jeugd, te meer wanneer van zijn vader bekend is, dat deze aan de vorming daarvan deelgenomen heeft. De geboorteplaats van de dichter immers werd in zijn jonge jaren gesierd met een nieuw raadhuis en daar de vader als kistemaker aan de totstandkoming daarvan heeft medegewerkt, valt te verwachten dat de activiteit rond het werk, grote indruk gemaakt heeft op het opgroeiend kind.

De toeschrijving van het ontwerp van het raadhuis aan Jacob Gijsberts was reeds in 1897 door Van der Meulen gepubliceerd¹ naar gegevens in het stedelijk archief gevonden door D. Bartstra, die de rekeningen in 1909 nogmaals beschreef voor een wat ruimere kring dan het gelegenheidsboekje van Van der Meulen kon bereiken². Toch repten de handboeken over de Nederlandse bouwkunst nog lang slechts over Amsterdamse of Noord-Hollandse invloed. Doordat in de vijftiger jaren van onze eeuw opnieuw een restauratie, thans voornamelijk van het interieur noodzakelijk was geworden, is een belangrijk gegeven aan het licht gekomen³, terwijl ook verder in Friesland door naarstig speurwerk het beeld van de bouwactiviteit meer relief heeft gekregen. Een samenvatting van de stand van onze kennis kan wellicht verhelderend werken; stellig kan met meer vergelijkingsmateriaal op den duur het beeld van de Friese bouwkunst in het begin van de 17e eeuw nog duidelijker worden.

Wanneer men de beschikbare archivalia (zie bijlage) onbevooroordeeld doorleest, vindt men naast de vermelding dat het patroon door kistemaker Jacob Gijsberts is geleverd en dat Haring Wijties daar draaiwerk aan verrichtte, belangrijke posten ten name van Meester Hendrik, die door een commissie bestaande uit burgemeester Haring, de Stadssecretaris Dr. Siccama en Heercke Heerckes, uit Zwolle gehaald wordt. Ook aan de burgemeester Goris van Zwolle wordt een groot bedrag uitgekeerd.

¹ M. E. van der Meulen, Het raadhuis te Bolsward 1614—1896. Bolsward 1896.

² D. Bartstra, Het Stadhuis te Bolsward, Huis Oud en Nieuw 1909, blz. 97.

³ J. J. M. Vegter, Over de restauratie-1955 van het Stadhuis te Bolsward, It Beaken 1955, blz. 120: „Jacob Gysbers heeft dit Kistemaekerswerk gemaect en t Stehuys geinventeerd”.

De nog bestaande rekeningen verantwoorden echter slechts de tweede helft van de uitgaven, lopende tot en met de laatste snipperposten betreffende een klokleer, een slot, en gelegenheids-onkosten zoals drinkgeld bij het plaatsen van de meiboom en vergoedingen aan de musicus Stroomburg, wellicht voor een muziekstuk bij de opening van het nieuwe Raadhuis.

In het algemeen werd in de 17e eeuw ten aanzien van plannen voor een nieuw groot bouwwerk uitvoerig gedelibereerd en werd hier en daar raad ingewonnen; soms ook ging men naar naburige steden om soortgelijke bouwwerken te bekijken. Voor de Friese stad Bolsward zou wellicht het raadhuis van Franeker uit 1591 en dat van Dokkum uit 1601 in aanmerking gekomen zijn om te gaan bezichtigen. De Hanzestad Bolsward blijkt echter meer op Zwolle georiënteerd te zijn, van waar tenslotte de enige als meester aangeduide ambachtsman gehaald zal worden.

Naar middeleeuwse gewoonte zou men in Mr. Hendrik de architect van het werk willen zien. De bouwmeesters zijn dan meer reizend en men trekt een meester aan van een grote bouwloods. Sedert de 16e eeuw echter heeft een stad van enige betekenis zijn eigen bouw- en timmermeester en bij ontstentenis daarvan laat men iemand uit een naburige stad komen.

Zo ging het te Leiden waar „die van den Gerechte” in 1597 de meester-steenhouwer van Haarlem Lieven de Key en enige anderen laten komen om het bestaande stadhuis te bezichtigen „ende elcx van hen seekere patronen te laten maecken”. Zij autoriseren vervolgens burgemeesteren „tot makinge van een patroon uyte twee overgeleverde (= ingeleverde) bestecken bij de meester van Haerlem gemaect”. Isaak van Swanenburg maakt daarna nog een andere trap aan het patroon. Luder van Bentheim tenslotte gaat een contract aan om het hardsteenwerk te maken „als de Patroon uthwiset”, zodat hier het patroon ook werktekening kan betekenen. Later komt Lieven de Key zelf nog om met de meester van Bremen te spreken en de voortgang van het werk „volgende Uwer gemaecte patroon” te bevorderen⁴.

In Hoorn liet men in 1578 de Amsterdamse meester Joost Jansz. Bilhamer een patroon voor de Oostpoort maken. Zo ook hebben burgemeesteren van Franeker „verscheydene Patronen doen ontwerpen” die ze het Landschapsbestuur tonen om er een subsidie

⁴ E. H. ter Kuile, Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597, Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1964, kol. 89 e.v.

bij de bouw op te vragen, waarbij ze de keuze mede aan de Landschap over laten⁵.

In de Universiteitsstad Franeker was een van de burgemeesters tevens belast met wat men in Holland het fabrieksambt zou gaan noemen. De decoratie is uitgevoerd door steenhouwer Claes Jelles wiens stijl mede bekend is uit bewaard gebleven zerken en die de stamvader is gebleken van een steenhouwersgeslacht dat te Leeuwarden werkzaam is geweest⁶. Hier wordt dus uitsluitend met eigen mensen gewerkt. Zij zijn de voortzetters van een traditie die in het midden van de 16e eeuw te Franeker werd gesticht door de groep B.G. en Vincent Lucas c.a. tussen wie eveneens een familieband bleek te bestaan. Zij nemen voor het midden van de 16e eeuw de nieuwste stromingen van de Renaissance in hun decoratietrant op.

Bij de in wezen nog gotische opzet van het raadhuis te Franeker dat behoudens de tweede topgevel boven de ingang te vergelijken is met een raadhuis als te Culemborg in 1534 door Rombout Keldermans werd gebouwd en de middeleeuwse traditie van een raadhuis te Gouda nog volgt, is de decoratie een toegevoegd element. De friezen hebben dan ook onderling geen verband; het eerste is door triglyphen in vakken gedeeld waarin maskers en rozetten staan; het tweede draagt jachtscènes en wapenschilden, het derde beslagwerk waartussen maskers staan en het vierde van elkaar onafhankelijke compartimenten met ranken, putti en vogels. De ingang die aan de lange zijde staat, is behoudens het accent dat de topgevel erboven geeft nog onopvallend en als een zerk versierd met flankerende hermen en aedricula waarin de verschillende wapens opgenomen zijn.

De raad en gezworenen van Dokkum moeten, wanneer zij in 1601 een nieuw raadhuis willen bouwen een beroep doen op een meester van buiten de stad. Zij gaan een contract aan met Jacob Lous meester-metselaar te Harlingen, het raadhuis te bouwen „volgende den patroon daarvan”⁷ en krijgen volgens de bewaarde afbeelding op een tekening van Pronk een heel wat moderner

⁵ A. Hallema, De bouw en afwerking van het nieuwe Raadhuis te Franeker gedurende de jaren 1591–1594, *Historia* 4e jaargang nr. 12, jan. 1939, blz. 364 en 5e jaargang, februari 1939, blz. 16 (bijlage ontbreekt).

⁶ R. Ligtenberg, Grafzerken der XVIe eeuw in Friesland, *De Vrije Fries* 1915, blz. 156; W. Dolk, Van Hardhouwers, Antieksniijders en Advocaten, *Genealogysk Jierboekje* 1957, blz. 25; W. Dolk, Zestiende eeuwse zerkhouwers in Friesland, *De Vrije Fries*, 1964, blz. 205.

⁷ W. H. Keikes, Een bijdrage tot de bouwgeschiedenis van het Stadhuis te Dokkum, *De Vrije Fries*, 1964, blz. 5.

gebouw dan mr. Ens z te Franeker tien jaar tevoren ontworpen had. De ingang van het rechthoekige gebouw is in een breed middenrisaliet aan de lange zijde gevat, dat bekroond wordt door een zwierige topgevel in de trant van de Vredeman de Vries-toppen met accoladevormige en vrij uitrollende voluten; langs de voet van het schilddak loopt een balustrade, op de hoeken met hoge obeliskens versierd. In het midden van het dak verrees een open klokkespits. De nog wel kleine ingang schijnt in een nogmaals vooruitspringend gedeelte gevat te zijn dat door een balcon bekroond wordt. De gekoppelde bogen boven de doorgang naar het balcon doen denken aan de open galerij in de topgevel van het Haagse raadhuis en aan de lichtopeningen in de topgevel van het Antwerpse.

Ook aan het Bolswarder raadhuis is de ingangspartij het belangrijkste accent geworden van de lange gevel van het rechthoekige gebouw, dat evenals te Dokkum door een schilddak gedeckt is met omgaande balustrade aan de voet. Wellicht doordat men vasthield aan de oude dispositie van het 15e eeuwse raadhuis, bleef de vierschaar langs een hoog bordes toegankelijk boven een kelderverdieping. De ongelijke verdiepinghoogte van de raadzaal boven de Waag ter linker- en de overige vertrekken ter rechterzijde geeft een gedurfd en daardoor minder Hollands karakter aan het bouwwerk, waartoe de vrijstaande zuilen voor de hoofdverdieping meewerken. Geen ander voorbeeld is uit deze periode bekend⁸ aan nog bestaande of afgebeelde gebouwen waarin dit motief voorkomt, dat door uitholling van het muurwerk achter de zuilen zulk een merkwaardig schilderachtig effect aan het gebouw geeft. In vergelijking met door zijn strakheid sterk met de Hollandse smaak verwante gevel van het stadhuis van Dokkum, is in Bolsward iemand aan het woord, die boven alles op het schilderachtig effect belust was en soortgelijke motieven placht te kiezen als Hendrik de Keyser uit het arsenaal van decoraties als de prenten van Vredeman geven. Voor zover te zien op de oude afbeeldingen zoekt men te Dokkum tevergeefs naar de grillige omlijstingen, zware consoles en gebosseedde banden die in Bolsward overal het oog boeien.

Waar wij reeds in de andere Friese steden zagen dat de keuze van ontwerpers voor een gebouw niet zo groot was, en wanneer

⁸ Wel kent de 16de eeuwse Renaissance driekwart vrijstaande kolommen zoals aan de gevel van het huis Cardinaal te Groningen.

wij bovendien in overweging nemen dat men zelfs in Holland zelden een meester van ver liet komen, lijkt het ook zonder nadere gegevens zeer wel mogelijk dat de in de stad voorhanden kistemaker de opdracht tot een ontwerp kreeg.

Ook te Haarlem is vermeld dat de stadstimmerman de opdracht tot het maken van een ontwerp krijgt⁹. Zelfs lijkt ons het sterk in relief ziend oog van de meubelmaker niet vreemd aan de beschreven uitzonderlijke schilderachtigheid van de gevel. Sterk beeldend vermogen was voorts een eigenschap van het schrijvend talent van de zoon, een eigenschap die in het dagelijks werk in het ouderlijk huis ontwikkeld kan zijn.

Veel van de technische uitwerking zal Jacob Gijsberts aan metselaar Dominici overgelaten hebben en aan de timmermeester Abraham Jacobs, die zich dan ook meester van het werk noemde¹⁰. Voor het steenhouwerswerk werd mr. Hendrik van Zwolle gehaald. Hij werkte waarschijnlijk aan de friezen van de gevels, die goed gehakt zijn en bij de restauratie van 1896 in 't geheel niet aangetast of vernieuwd werden. De ornamentlijsten maken hier een logisch onderdeel van het ontwerp uit en vertonen een vrij zwaar, vlezig ornament bestaande uit ranken, die van maskers uitgaan en granaatappels flankeren; zij zijn nauwkeurig symmetrisch ingedeeld van het midden van elk vak uit, dit in tegenstelling met de decoratie van het vijf en twintig jaar oudere raadhuis van Franeker.

In de raadzaal waren gebeeldhouwde consoles toegepast, waarvan het dragend gedeelte eveneens uit acanthusornament bestaat; de figuratieve voorstellingen zijn uit een oogpunt van beeldhouwkunst niet zeer sterk, doch geven in de symbolische weergave van deugden een inzicht in de ontwikkeling van mensen als Jacob Gijsberts en Sibrand Siccama; wellicht heeft ook de in de rekeningen genoemde geleerde man uit Groningerland daarin geadviseerd. De zeven belangrijkste deugden ziet men afgebeeld met hun respectievelijke attributen t.w. Geloof met een kruis, Hoop met een anker, Liefde als Moeder, Rechtvaardigheid met de weegschaal, Voorzichtigheid met de spiegel, Matigheid als een vrouw die vocht van een vat in een ander schenkt en dus maat kent, Sterkte een zware kolom torsend. Als sluitstukken zijn twee minder voor de hand liggende voorstellingen weerge-

⁹ E. H. ter Kuile, *Duizend Jaar bouwen II*, blz. 109.

¹⁰ Bartstra, blz. 105.

geven: aan de voorgevelzijde Wijsheid, die met kennis uit boeken de Domheid, die het boek gesloten houdt en een masker voor heeft, verslaat; aan de achterwand Standvastige Vooruitziendheid gesymboliseerd door een kolom en een kat.

De evolutie van ontwerper van meubelen tot ontwerper van gebouwen, die b.v. bij Hendrick de Keyser in de loop van twee geslachten plaats had, lijkt in het geval van Jacob Gijsberts in één figuur tot stand te zijn gekomen. De combinatie kistemaker-bouwmeester was trouwens ook te Zwolle bekend, waar „Jan Berentz kistemaecker”, betaald wordt „voir het maecken van verscheiden patroenen vant wachthuis, vleishuis en andere wercken voirts osshoofden ende anders te houwen”¹¹. Wij zien hier dus zelfs de uitzonderlijke combinatie van kistemaker-ontwerper en steenhouwer in één figuur verenigd. Het lijkt n.l. niet wel aannemelijk dat Berentz alleen het model moest maken. Het kwam in de 16e eeuw een enkele maal voor dat een plaatselijke meester een model maakte van een schets, die een beroemd en tijdelijk ter plaatse aanwezig meester gemaakt had¹². In de meeste gevallen zal de ontwerper echter zelf het model gemaakt hebben. Belangrijk in deze zijn de rekeningposten die bewaard zijn over het bouwen van de nieuwe Wittevrouwepoort te Utrecht, waarvan het houten model in het Centraal Museum bewaard wordt¹³. Hendrik Struys wordt daar eerst betaald voor de tekeningen en men besluit ten spoedigste een houten model van de opbouw te laten maken, waarvoor Struys in 1648/'49 betaald wordt; de antycksnijder wordt apart betaald voor de wapens, potten, cartouches e.d. aan het model, zoals te Bolsward Haring Wijties het draaiwerk verrichtte.

¹¹ Prof. E. H. ter Kuile was zo vriendelijk mij hierop te wijzen; Hoefer, *Bijdragen en Meded. Ov. Regt en Geschiedenis* 1911, blz. 77.

¹² F. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, II, blz. 186 noot 2. Uitvoeriger over ontwerptekeningen R. Meischke, *Het architectonische ontwerp in de Nederlanden*, *Bulletin Kon. Oudheidk. Bond* 1952, kol. 166.

¹³ Centraal Museum Utrecht. *Catalogus van het Historisch Museum der stad*, 1928, nr. 306.

* Gaarne betuig ik mijn bijzondere dank aan Mejuffr. M. H. A. Gussenhoven, die zo vriendelijk was de transcriptie te maken. Ook dank ik de heer W. H. Keikes die voor de fotocopie zorgde en drs. J. Fox te Den Haag die de onduidelijke plaatsen aan een herlezing onderwierp.

Stadhuis Bolsward. Detail muurwerk.

Gebeeldhouwde friezen aan de voorgevel.

Consoles in de raadzaal van het stadhuis te Bolsward.

Politieboeken der Stad Bolsward, 1614 *

Noch andere uitgaeff van verscheydene materialen, arbeytsloonen, voor dese jaere tot opbouwinge van't nyew (en int) Raadthuys gedaan ende geimploieert.

Fonger Ockes, houtcoper, in drie ordonnantien van geleverde holt bet(ae)lt 1110 lb. 9 s. Luyt d'selve III ord(onnan)tien nr. 80 gequoteert
1110 — 9 — 0

Otto Stijpel in II ordonnantien hier vertoont ter causa van holt, met nr. 81 gequoteert
44 — 0 — 0

Uulbe Verades bet(aelt) 88 lb. ende Jonijt Syverdts 18 lb. 10 s. t'samen 106 lb. 10 s. Luyt II ordonnantien met nr. 82 gequot(eert)
106 — 10 — 0

Rinnert Eelckes bet(ae)lt 34 lb. 4 s. Fonger Haerings 36 lb. 16 s. 't samen 71 lb. Luyt II ord(onnan)tien met 83 quot(eert)
71 — 0 — 0

Douwe Harmens bet(ae)lt 117 lb. ter causa van eycken ribben ende pruyse delien, volgens II ordonnan(tien) met 84 quoteert
117 — 0 — 0

S. Siersma bet(ae)lt 165 lb. 6 s. ter causa van geleverde stien. Luyt ordon-
nantie met 85 gequoteert
165 — 6 — 0

D'wed(uw)e van Wybe Tyaerdtzen bet(ae)lt 308 lb. ter causa van geleverde stien. Luyt ordonnantie met nr. 86 gequot(eert)
308 — 0 — 0

Tymen Jacob(soen) bet(ae)lt 17 lb. 15 s., Tyaerdt Wybes 8 lb. 5 s. t'samen 26 lb. Volgens II ordonnan(tien) hier met nr. 87 genoteert
26 — 0 — 0

Compt hier op mijn persoon ter causa van geexpendeerde strijkkpenn(ingen) op Binnert Douwes vercoste huysinge ende andersins 49 lb. 5 s., volgens ordonnantie met nr. 88 gequoteert
49 — 5 — 0

Binnert Douwes Bet(ae)lt 393 lb. 5 s. ter causa van de kope van 't eerste termijn van sijn huys met IIII ggl. van ontruyminge daeronder gereeckent. Luyt ord(onnan)tie met 89 gequoteert
393 — 5 — 0

Binnert Douwes bet(ae)lt 67 lb. voor II heerdijsers ende 50 boecken blatgolt volgens II ord(onnan)tien met nr. 90 gequoteert
67 — 0 — 0

Binnert Douwes voor II hondert Blauve stien bet(ae)lt 68 lb. met 6 lb. voor fracht, t'samen 74 lb. Luyt ord(onnan)tie met nr. 91 quot(eert)
74 — 0 — 0

Louvrens Pyters voor blauve stien bet(ae)lt 45 lb. 15 s. Luyt ord(onnan)tie met nr. 92 quot(eert)
45 — 15 — 0

Burgem(eeste)r Reymer Haringss(oon) bet(ae)lt 293 lb. 5 s. ter causa van calck ende sant, volgens II ord(onnan)tien met nr. 93 quoteert
293 — 5 — 0

Haye Seerpss(oon) in II ord(onnan)tien bet(ae)lt 191 lb. ter causa als boven. Luyt d'selve hier met 94 quot(eert)
191 — 0 — 0

D'Calcklastker bet(ae)lt 30 lb. 8 s. Ewert Ewertss(oon) voor 5 schuyten sant 30 lb. 16 s. t'samen 66 lb. 4 s. Luyt 2 ordonnan(tien) met nr. 95 quoteert
66 — 4 — 0

Gosse Agges 13 lb. 4 s., Haye Pouvels 7 lb. 4 s. van sant ende stien fracht, volgens II ordonnantien met nr. 96 genoteert, t'samen 20 — 8 — 0

Louvrens Uulckes met zijn Broeder voor schilsandt bet(ae)lt XI lb. XV st(uyve)rs volgens II ord(onnan)tien met nr. 97 quot(eert)
11 — 15 — 0

Marten Dominicus bet(ae)lt 676 lb. 18 st(uyve)rs van gedaene metselen, volgens II ord(onnan)tien met nr. 98 quot(eert)
676 — 18 — 0

Marten Dominicus in II ord(onnan)tien betaelt d'eene 170 lb., d'ander 103 lb. 2 s. t'samen luyt d'selve met 99 gequoteert
273 — 2 — 0

Marten Dominicus in II ord(onnan)tien bet(ae)lt 63 lb. 12 s. 4 pe(nningen) van gelijcke oorsaecke. Luyt d'selve met 100 gequot(eert)
63 — 12 — 4

Marten Dominicus voors(eit) noch bet(ae)lt deur drie ord(onnan)tien 82 lb. 11 s.. D'eene 33 lb. 10 s. d'ander 26 lb. 15 s., d'ander 22 lb. 6 s. t'samen als vooren. Luyt d'selve met nr. 101 gequot(eert)
82 — 11 — 0

Abraham Jacobs voor timmerloon voor hem ende zijn knechten bet(ae)lt deur II ord(onnan)tien D'eene 63 lb. 16 s. 4 pen(ningen) d'ander 77 lb. 14 s. 8 pen(ningen), t'samen 141 lb. 10 s. 12 pen(ningen). Luyt ordonnantie met no. 102 gequoteert
141 — 10 — 12

Abraham voors(eit) bet(ae)lt deur II ordonnantien, d'eene 78 lb. 9 s. 12 pen(ningen) ende d'ander 65 lb. 8 s. van gelijcke oorsaecke. 143 lb. 17 s. 12 pen(ningen) volgens ordonnantien voors(eit) met no. 103 quot(eert)
143 — 17 — 12

Abraham voors(eit) bet(ae)lt deur II ord(onnan)tien d'eene 34 lb. 12 s. 4 pen(ningen) d'ander 24 lb. 18 s. 8 pen(ningen) t'samen 59 lb. 10 s. 12 penn(ingen). Luyt d'selve hier met no. 104 quoteert
59 — 10 — 12

Abraham deur II ord(onnan)tien d'eene van 137 lb. 15 s. 4 pen(ningen) d'ander 86 lb. 12 s. t'samen 224 lb. 7 s. 4 pen(ningen). Luyt d'selve II ordonnantien met no. 105 quoteert
224 — 7 — 4

Abraham voors(eit) voors(eit) in II ord(onnan)ten met no. 106 quoteert
186 lb. 10 s. 12 penn(ingen), d'eene 107 lb. 13 s. 8 penn(ingen) d'ander
78 lb. 16 s. 8 penn(ingen) 186 — 10 — 12

Abraham Jacobs voors(eit) noch van gelijcke oorsaecke bet(ae)lt 71 lb. 7 s.
8 pen(ningen). Luyt ord(onnan)tie met no. 107 71 — 7 — 8

Rompcke Annes voor ijserwerck bet(ae)lt 238 lb. 15 s. 8 pen(ningen). Luyt
ordonnantie met no. 108 quoteert 238 — 15 — 8

Rompcke noch van gelijcke oorsaecke 87 lb. 19 s. Luyt ord(onnan)tie met
no. 109 quoteert 87 — 19 — 0

Rompcke voors(eit) noch van gelijcke oorsaecke 226 lb. 6 st(uyve)rs 8 pen-
n(ingen). Luyt ordonnantie met no. 110 quoteert 226 — 6 — 8

Rompcke Annes noch bet(ae)lt 239 lb. 10 st(uyve)rs van geleverd ijserwerck.
Luyt ordonnantie met no. 111 239 — 10 — 0

Chiliaen de Neve betaelt een een ordonnantie 230 lb. voor een nyewe
Eewenaer ende 36 lb. voor nye gewichten. Luyt II ord(onnan)ten t'samen
226 lb. met no. 112 quoteert 266 — 0 — 0

D' Burgem(eeste)r Jan Goris van Swoll betaelt 370 lb. 10 s. 8 penn(ingen).
In een ord(onnan)tie 316 lb. d'andere ord(onnan)tie 54 lb. 10 s. 8 pen-
(ningen). Luyt II ord(onnan)ten met 113 quoteert 370 — 10 — 8

Jacob Hoytes met zijn maet van houtsagen be(tae)lt 21 lb. 2 s. Luyt
II ord(onnan)ten met 114 quoteert 21 — 2 — 0

Jacob voors(eit) met zijn medearbeyder bet(ae)lt 31 lb. 14 s. volgens
II ord(onnan)ten met no. 115 quot(eert) 31 — 14 — 0

Jacob Hoytes voors(eit) van gelijcke oorsaecke bet(ae)lt 34 lb. 5 s. volgens
II ordonnantien met no. 116 quoteert 34 — 5 — 0

Rompcke Jansen met Jacob Hoytes van gelijcke als boven 20 lb. 19 s. Luyt
II ordonnantien met 117 quoteert 20 — 19 — 0

Jacob Hoytes met zijn maet betaelt alles mede van houtsaegen XI lb. XVI s.
Luyt ordonnantie met 118 quot(eert) 11 — 16 — 0

Meyster Hendrick bet(ae)lt 177 lb. 14 s. een ordonnantie en een ander 65 lb.
5 s. t'samen volgens beyde ord(onnan)ten hier verthoont met 119 van
hardthouven 242 — 19 — 0

Meyster Hendrick noch van hardhouven bet(ae)lt 53 lb. Luyt II ord(on-
nan)ten met no. 120 quot(eert) 53 — 0 — 0

Meyster Hendrick noch bet(ae)lt 207 lb. van gelijcke hardhouvers arbeyts-
loon. Luyt ordonnantie met no. 121 quoteert 107 — 0 — 0

Meyster Hendrick bet(ae)lt 26 lb. 14 s. van arbeytsloon. Luyt II ord(on-
nan)ten met no. 122 quot(eert) 26 — 14 — 0

Jan Pyters een ordonnantie 467 lb., d'ander ord(onnan)tie 237 lb. 6 s. ter
causa van hardthouven. Luyt II ord(onnan)ten t'samen genot(eert) met
123 genot(eert) 704 — 6 — 0

Jan Pyters bet(ae)lt 316 lb. 18 s. van gelijcke hardhouven ende op
reeckeninge van sijn accoordt volgens II ord(onnan)ten met 124 quoteert
316 — 18 — 0

Jan Pyters in II ord(onnan)ten bet(ae)lt 439 lb. alles vam gelijcke oorsaecke
d'eene 369 lb. d'ander 70 lb. D'selve beyde ord(onnan)ten getekent met 125
439 — 0 — 0

Jan Pyters bet(ae)lt 39 lb. 13 s. van gelijcke oorsaecke mitsgaders van
vacatien tot Swoll gedaen. Luyt II ord(onnan)ten met 126 gequot(eert)
39 — 13 — 0

Jan Pyters noch bet(ae)lt hem competerende boven besteck 85 lb. Luyt
ord(onnan)tie met no. 127 gequoteert. Dus hier 85 — 0 — 0

Victoor Victoorsen bet(ae)lt 158 lb. voor XII spaense stoelen voor de
Mag(ist)raet te sitten. Luyt ordonnantie met 128 quot(eert) Dus hier
158 — 0 — 0

Isaack Thomas voor een copper ketel 14 lb. van een weerhaen ende ver-
swaeren van een mortalen opte Nye zijle 27 lb. 18 s. ende alsoo t'samen
volgens II or(onnan)ten met 129 quoteert 41 — 18 — 0

Jacob Symens bet(ae)lt III ord(onnan)ten 40 lb. 7 s. 8 penn(ingen) 3 lb.
van veerhaen te vergulden 21 lb. 3 s. van eenyge dagen arbeytsloon van
gedane verven ende 16 lb. 4 s. 8 penn(ingen) van glaesmaecken volgens
d'selve getek(ent) met 130 quot(eert) 40 — 7 — 8

Jacob Gijsbertss(oon) bet(ae)lt deur II ord(onnan)ten met 131 quot(eert)
64 lb. 7 s. 8 penn(ingen) 50 lb. 5 s. 8 penn(ingen) van 't maecken van
't patroon ende 14 lb. 2 st(uyve)rs van listen te maecken. Alsoo t'samen als
vooren 64 — 7 — 8

D'gemeene heyers bet(ae)lt 93 lb. 16 s. ter causa van heyloon. Luyt II
ord(onnan)ten met no. 132 quot(eert) 92 — 16 — 0

Cornelis Douves bet(ae)lt 10 lb. 16 s. van fracht over bentumer stien van
Swoll hier te brengen. Blijcken(de) bij II ord(onnan)ten met 133
10 — 16 — 0

D'gemeene voorluyden bet(ae)lt XII lb. XI s. van fracht van meyeboomen te halen en van bentumer stien te slepen. Volgens II ord(onnan)tien met 134
12 — 11 — 0

Jan Broers bet(ae)lt 5 lb. 15 st. Gale Pyters 5 lb. 6 s. van betumer stien hier te foeren blijckende bij ord(onnan)tie met no. 135 quot(eert)
11 — 1 — 0

Ewert Ewerts bet(ae)lt 31 lb. 7 s. van 46 duysent stien van Mackum hier te brengen. Luyt ord(onnan)tie met no. 136 quot(eert) 31 — 7 — 0

Hero Jarichs van Emder balck fracht 37 lb. 8 s. 8 pen(ningen) blijckende bij ord(onnan)tie met 137 quoteert 37 — 8 — 8

Haringh Wijties bet(ae)lt 5 lb. 2 s. 12 penn(ingen) van draywerck aen't patroon gebesicht. Luyt ordonnantie met 138 5 — 2 — 12

Hans Obes noch bet(ae)lt 28 lb. 15 s. Luyt een ordonnantien met 139 quo(teert) van bentumer stien fracht ergo 28 — 15 — 0

Reymer Haringss(oon) Borgem(eeste)r Heercke Heerckes met d(octo)r Sibrandus Siccama, voor vacatien tot Swoll gedaen ende M(eyste)r Hendrick mede gebracht. Luyt ord(onnan)tie met no. 140 quot(eert)
78 — 13 — 0

Syverdt Iges Galema van Emder balcken comfoy bet(ae)lt 18 lb. Luyt ord(onnan)tie met no. 141 18 — 0 — 0

Tyerck Harmens voor 't slot aen (de) waags deur bet(ae)lt 18 lb. Luyt ord(onnan)tie met 142 quot(eert) 18 — 0 — 0

Tyes Roeleffs herbergierse in de doele van verteringe bij de arbeytsluyden in 't leggen van de eerste stien ende halen van(de) meyebomen. Luyt ordonnantie met no. 143 quot(eert) 102 — 16 — 8

Gerryt Brants bet(ae)lt voor vacatien tot Blocksijl om(m)e nae d'Emder potten te vernemen gedaen. Luyt ordonnantie met no. 144 quot(eert)
10 — 2 — 0

D'Stadts ordinarisarbeytsluyden bet(ae)lt 19 lb. 8 s. van arbeytsloon. Luyt II ord(onnan)tien met 145 quot(eert) 19 — 8 — 0

D'Voors(eide) arbeytsluyden bet(ae)lt 17 lb. 5 s. van gelijcke oorsaecke volgens II ord(onnan)tien met 146 17 — 5 — 0

D'selve noch bet(ae)lt 20 lb. 9 s. Luyt II ordonnantien met 147 quot(eert)
20 — 9 — 0

D'selve noch bet(ae)lt volgens II ordonnantien hier met no. 148 gequot(eert)
47 lb. 12 s. 47 — 12 — 0

D'voors(eide) Anne ende Seerp bet(ae)lt 23 lb. 18 s. Luyt II ord(onnan)tien met no. 149 23 — 18 — 0

Noch betaelt aen de selve personen ende van gelijcke oorsaecke 28 lb. 13 s. 8 penn(ingen). Luyt II ord(onnan)tien met 150 28 — 13 — 8

Noch deur II ord(onnan)tien betaelt 23 lb. 7 s. volgens d'selve met no. 151 quoteert 23 — 7 — 0

Aen d'selve noch per II ord(onnan)tien betaelt 28 lb. 15 s. d'selve II ord(annan)tien getekent met no. 152 28 — 15 — 0

Anne en Seerp betaelt 30 lb. 12 s. in II ord(onnan)tien met no. 153 quot(eert) 30 — 12 — 0

D'Stadt arbeytsluyden van haer loon in II ord(onnan)tien bet(ae)lt 26 lb. 15 s. volgens d'selve met 154 26 — 15 — 0

D'selve noch bet(ae)lt in II ord(onnan)tien bet(ae)lt 22 lb. 16 s. volgens d'selve met 155 quot(eert) 22 — 16 — 0

Noch bet(ae)lt in II ordonnantien met no. 156 gequoteert 34 lb. 15 s. 34 — 15 — 0

Octava Som(m)a 9734 lb. 4 s. 12 pen (ningen)

Noch ander utgaeff wesende van verscheydene oorsaecke ende natuiere

Strombergio met noch een geleerd man vuyt Groningerlandt bet(ae)lt 8 lb. 19 s. Luyt II ord(onnan)tien met 157 8 — 19 — 0

Jan Lammerinck bet(ae)lt 43 lb. 16 s voor scieffboecken ende boecken d'magistraet vereert volgens II ord(onnan)tien met 158 quoteert 43 — 16 — 0

Jacob Dirx leydekker betaelt 100 lb. Jacobi termijn van't leydack op Broerekerckke volgens ord(onnan)tie met 159 quoteert 100 — 0 — 0

Compt op mijn persoon voor utgaeff 43 lb. ter causa van bastaert tot houdenge van 't nachtmael beschaft. Luyt ordonnantie met no. 160 quoteert 43 — 0 — 0

Hillegont Fongers echtewijff van Pyter Romckes bet(ae)lt van't overleven van 't pappegay 30 lb. Luyt ord(onnan)tie met 161 quot(eert) 30 — 0 — 0

Een schilder van Leeuwarden van (de) affconterfeytinge van sijn G. 3 lb. 1 s. d'voerman van Sneeck in 't vervolgen van Jelle Jansen 3 lb. 6 st(uyve)rs

Uupcke Abbes in 't vermaecken van zijn straet 4 lb. t'samen luyt III ordon-
nantien hier vertoont met no. 162 10 — 7 — 0

Mens Gerryts voor was 28 s. d'dijckgraeff van Exmorradijck 3 lb. van
breucken Hendrick Joostes sadeler voor een leren riem aan (de) clock op
't raethuys 11 lb. 6 s. t'samen luyt III ord(onnan)tien met no. 163 gequoteert
dus hier 6 — 14 — 0

Pyter Jacobs(soon) betaelt 41 lb. 9 st(uyve)rs voor geschuts raden Hillebrandt
Hommes en andere inde ordonnatie benaempt 4 lb. 4 s. t'samen volgens
II ord(onnan)tien met 164 45 — 13 — 0

HET ROKEN IN GYSBERT JAPIKS' TIJD. VLOEK OF ZEGEN!

J. J. KALMA

In zijn mooi uitgevoerde en rijke boek „*Nicotiana tabacum*” (A'dam, 1964) vertelt G. A. Brongers een perzische legende. Het gaat over een jonge man, die zijn geliefde vrouw verliest en nu ontroostbaar is. Ten einde raad gaat hij naar een der wijzen van het land en deze, begaan met het lot van de jonge weduwnaar, raadt hem aan naar het graf van zijn vrouw te gaan. Daar zal hij een kruid vinden, dat hij in een riet moet doen en dan moet aansteken en roken. Dit roken zal hem tot troost zijn. Zo zal zijn geest helder en zijn ziel rustig wezen.

Het is duidelijk, wat deze legende wil zeggen: Het roken is substituut voor het verlies van de geliefde, het roken troost bij de tegenslagen van het leven. Sommigen vergaten door de tabak, dat zij een vrouw hadden gehad en anderen — het moet er eerlijkheidshalve bij worden gezegd — vergaten door de tabak, dat zij een vrouw hadden. Want de tabak is een vreemde trooster. We hebben de mannen wel zien wandelen. Ze liepen op een zondagmiddag met een vrouw aan de arm, met een kinderwagen plus inhoud en met een sigaar en het had er veel van, dat de sigaar met het drietal wandelde.

De Indianen — zij, die de tabak het langst gekend hebben — zeggen, dat het edele kruid een geschenk van de goden is, maar er is een europees verhaal, dat handelt over de schepping van de wereld en dit vertelt ons, dat Lucifer, toen God de wereld ging scheppen, aarde uit het diepste der zee heeft gehaald. Van die aarde ging de Eeuwige de wereld vormen, maar Lucifer was nieuwsgierig en hield iets van de vreemde stof achter en stopte die in zijn mond. Toen nu de wereld groeide zwol ook de aarde in de mond van de duivel op en tenslotte stond deze doodsangsten uit. God droeg hem op, de stof uit te spuwen en het was uit deze stof van de aarde, dat toen de tabak en de hop zijn begonnen te groeien, duivelskruiden allebei. De Perzen en de Indianen mogen dan op de zegenrijke kracht van de tabak wijzen, de Europeanen weten, dat er ook een andere kant is.

Ook de historische anecdote kijkt twee kanten op. Op een dag in 1493, zo wordt ons verteld, zagen de inwoners van Sevilla een vreemd schouwspel: Er liep een man door de straten, die een rol gedroogde bladen tussen zijn lippen droeg en dikke rook-

wolken uitblies. Sommigen vroegen zich af, of het hier om een geval van demonische bezetenheid ging en de inquisitie nam geen risico's. Evenals in Alicante, waar een zekere Rodrigo de Jerez het had gewaagd te roken, greep zij te Sevilla in. De Jerez kreeg tien jaar gevangenisstraf. Van de man in Sevilla is mij niet bekend, wat zijn lot is geweest. Maar het was duidelijk: de kerk was van deze nieuwigheid niet gediend. De Jerez en de onbekende waren wel niet de eerste europese rokers, maar tot de eerste tabaksrokers hier behoorden zij wel. Columbus had in oktober 1492 mannen en vrouwen op Cuba sigaren zien roken en hij bracht het onbekende kruid, dat straks naar de indiaanse pijp „tabaco” genoemd werd, naar Europa, maar men was gelukkiger met de andere produkten, die hij uit de nieuwe wereld aanvoerde, dan met deze tabak. Een godengeschenk noemden de Indianen deze plant en er waren er ook hier, die deze opinie vlotweg huldigden, maar van het begin af tot op vandaag is er aarzeling geweest. Was en is het niet meer een duivelsgeschenk?

Bekend is ook de anecdote, die over de engelse zeevaarder en staatsman sir Walter Raleigh — maar niet enkel over hem — wordt verteld. Toen een knecht sir Walter op een keer in rookwolken gehuld in zijn kamer ontdekte, kon hij alleen maar aan brand denken en hij greep naar een kruik bier en goot de inhoud daarvan over zijn meester uit. „Walking chimneys”, wandelende schoorstenen noemden de 17de eeuwse Engelsen hun grote rivalen, de Hollanders, maar zijzelf zijn er eerder mee begonnen en wij hebben ook bij hen de kunst afgekeken.

Toch was er spoedig behalve vrees voor de tabak ook in Europa bewondering en eerbied voor deze tot nog toe onbekende plant. Het staat wel vast, dat een franse monnik, André Thevet, de tabak reeds in 1556 in Frankrijk bekend heeft gemaakt, dus vóór Jean Nicot, die gewoonlijk alle eer krijgt. Nicot was gezant van Catherina de Medicis in Portugal en heeft in 1560/1 tabakspoeder aan zijn vorstin, die veel aan migraine leed, gezonden en toen dit haar hielp, werd „l'herbe à Nicot”, „l'herbe de la reine”, „l'herbe médicée” of „catherinaire”, het „pétun” als spoedig als panacee beroemd en het is dit lang gebleven. Er wordt vaak gedacht, dat het pijproken lang de alleenheerschappij heeft gehad, maar de sigaar en het snuiven, trouwens ook de cigarillos en de sigaret zijn al heel oud en — om dat er dadelijk maar bij te zeggen — ook het roken van vrouwen. En aan alles vooraf gaat het

gebruik van de tabak als geneesmiddel. Tabak werd eerst ook hoofdzakelijk in de apotheken verkocht.

Ook in Engeland is de tabak niet als genotmiddel bekend geworden. Admiraal sir John Hawkins vertelde daar ca. 1565, dat de bewoners van Florida de tabak als hongerstillend middel gebruikten, hetzelfde dus, wat we ook in de laatste oorlog zagen. Dit was vrij lang voor sir Walter Raleigh, die het roken aan het hof van koningin Elisabeth „fashionable” maakte en de tabak vooral als genotmiddel deed kennen. Als geneesmiddel vooral is de tabak in de 2de helft van de 16de eeuw bekend geworden. Misschien heeft dit ook mee bewerkt, dat het amerikaanse produkt straks zo vlot als genotmiddel en zorgenbreker werd geaccepteerd.

Het gaat direkt dus tussen twee tegengestelde opvattingen: de tabak als vloek of als zegen. „Entre ces deux le coeur balance.” Wij willen trachten na te gaan, hoe men het vooral ook in deze streken heeft gezien en wij zullen proberen dit zo objectief mogelijk te doen, maar we herinneren aan een uitspraak van een duitse dokter, R. Hofstätter, die in 1934 konstateerde: „Geistliche, Lehrer, Journalisten, Verbrecher und Aerzte sind die unverbesserlichsten Raucher.” Men heeft destijds van „jüdischer Selbsthass” gesproken. Zo is er ook „friesischer Selbsthass” en zeker ook de „Selbsthass” van de roker. Het is een roker, die dit schrijft, al is het dan iemand, die het roken nu niet bepaald tot de gewoonten rekent, waarop hij trots meent te mogen zijn. Ook uit persoonlijke interesse heb ik de vraag gesteld: Wanneer en vooral waarom is men met het roken begonnen? Hoe hebben onze voorouders het „toeback suyghen” gewaardeerd? Waarom hebben de tegenstanders de strijd — want strijd is er gevoerd! — verloren?

Ik begin met een jeugdherinnering. Wij hadden nu en dan thuis op de boerderij een grote visite, waarbij de Goudse pijpen uit de la van het kabinet en van de wand werden gehaald. De gewoonte was al wat „yn it neigean”, maar behoorde toch nog tot het ceremonieel van deze visites vroeg in het voorjaar en na de zomer. De boeren liepen dan ook met „de lange strie oan” door de stal en prikten er de koeien mee in de schoften. In die periode vlak voor en tijdens de eerste wereldoorlog, zocht ik, als het tijd was om te knikkeren, in de tuin naar gebroken pijpestelen. De vele pijpen, die bij boerenvisites e.d. sneuvelden, kwamen in de tuin terecht. Ik hoor nog beweren — uiting van een primitief

begrip der bemestingsleer — dat de kalk de grond vruchtbaar maakte. U weet het misschien niet, maar de stukjes steel, die in de tuin werden gevonden, dienden om de knikkervoorraad aan te vullen. Wij leefden toen nog niet in de welvaartstaat en knikkers — de echte dan, er waren er ook, die zo maar uit elkaar rolden — waren „roversguod”. Als ik mij goed herinner vertegenwoordigden 5 of 10 stukjes steel de waarde van één knikker. Dat hing natuurlijk ook af van de wet van vraag en aanbod.

Maar behalve naar pijpestelen zochten wij ook nog naar iets anders. Er kwamen n.l. niet alleen stukjes steel uit de terpgrond te voorschijn, maar ook heel kleine pijpjes, die een enkele keer nog helemaal intact waren. Deze pijpjes werden „ierdmanspypkes” genoemd en wij vertelden elkaar, dat de kaboutertjes, — in wier bestaan wij, nazaten van nuchtere rationalisten, nog minder geloofden dan in Sinterklaas — daaruit hadden gerookt. Dat dit verteld werd kwam, doordat deze pijpjes veel korter waren dan de gewone goudse en een ketel hadden, waarin soms maar nauwelijks een sigaar kon worden gestoken. Wij wisten toen nog niet, dat de tabak vroeger heel duur was geweest en dat er dus ook een heel redelijke verklaring voor het vreemde verschijnsel bestond.

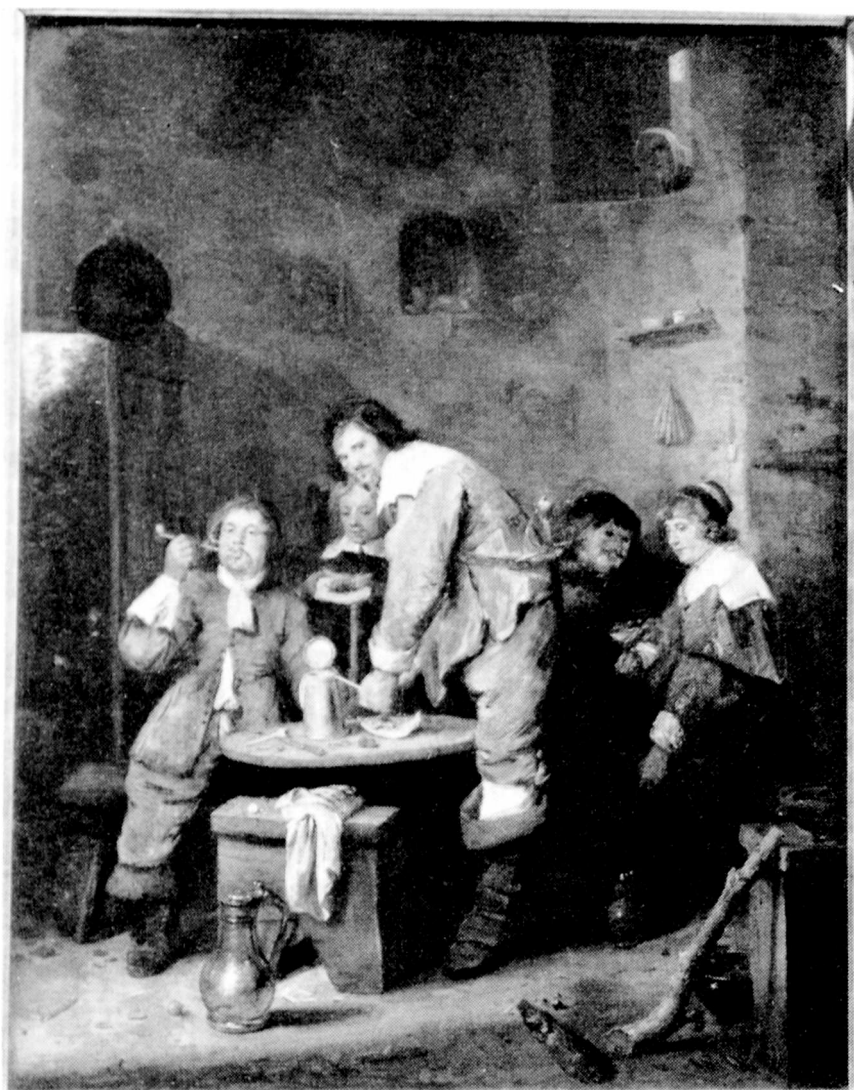
Ik vertel hiervan, omdat latere geslachten hebben gezegd, dat deze pijpjes niet ouder zijn dan 1600. Beschouwingen als van dr. R. Westerhoff, die in 1860 een „Oudheidkundige verhandeling en aantekeningen betreffende de kleine rookpijpjes” heeft gepubliceerd, worden nu als achterhaald beschouwd. Toch moeten we een beetje voorzichtig zijn. Ook al is het waarschijnlijk, dat de pijpjes, die uit de terpgrond te voorschijn zijn gekomen, niet tot voor 1600 terug gaan, toch mag er niet voetstoots worden aangenomen, dat er hier voor de invoering van de tabak dus niet gerookt is. M.a.w. het nicotiaanse kruid kan in de plaats van andere, reeds in gebruik zijnde kruiden, zijn gekomen en de gewoonte, om tabak te roken, die zich even voor 1600 ook hier doorzette, kan aangesloten hebben bij een bestaand gebruik. Ook dit is een kwestie, waarop gelet moet worden.

Wij duiken even diep in de historie. Herodotus vertelt van de Massageten, een nomadenvolk op het eiland Araxes en zegt dan: „Zij gaan met elkaar om het vuur zitten en werpen daar een vrucht van de hennep in. Als zij de verbrande vruchten ruiken worden ze even dronken als de Hellenen door wijn en hoe meer zij in het vuur gooien des te dronkener worden zij, tot ze gaan

staan en beginnen te dansen en te zingen". Ditzelfde komen wij ook bij de griekse geograaf Strabo tegen, als hij spreekt van de „rooketende" Mysiërs van Klein-Azië. Dichter bij huis, bij Kelten en Germanen, kwam het roken van gedroogde geneeskrachtige kruiden (hoefblad, lavendel) eveneens voor. In buitenlandse musea worden ons metalen pijpjes getoond, die reeds in de romeinse tijd heten te zijn gebruikt. Het gaat m.i. niet aan dit over het hoofd te zien en het roken even voor 1600 als een volledig nieuwe gewoonte te beschouwen.

We weten het niet zeker, maar het feit, dat wij in de 17de eeuw naast zuivere tabaksrokers ook rokers van een eigenaardige melange ontmoeten van tabak met iets anders er door heen (hennep, wolfskers of belladonna, dood- of dolkruid of ook zwart bilzenkruid) wijst misschien op een oeroude traditie. De uitdrukking „toeback-drincken" duidt ook op de verwantschap, die men gezien heeft tussen de uitwerking van het geestrijk vocht en die van „l'herbe enchantée", het nieuwe, betoverende kruid. De „droge dronkenheid", die, zoals de Jezuïet Jakob Balde (1658) schreef, uit de tabak voortkwam, was ook een soort dronkenschap. De roes was — wij kunnen het telkens weer waarnemen bij de schilder Adriaen Brouwer — voor velen, zo niet het hoofddoel, dan toch een gewenste bijkomstigheid en wijst ook — en dat is eveneens van belang — in de richting van een religieus gebruik van de tabak, dat wij bij inskripties in Majatempels in Mexico en bij de Azteken en later bij de indiaanse vredespijp tegenkomen. In ieder geval kunnen we niet zonder meer beweren, dat het roken eerst in de 16de eeuw is begonnen.

Als wij ons echter tot de tabak bepalen dan moet voor Europa wel aan deze tijd worden gedacht. We zien in de tweede helft der 16de eeuw, dat deze zowel in Engeland (gangmakers: Hawkins en Raleigh) als in Franrijk (Thevet en Nicot) zienderogen terrein veroverd en het is mogelijk, dat er tegelijk uit het zuiden en westen invloed op deze streken is uitgeoefend, al denk ik vanwege het veel voorkomen van de stenen pijp en met het oog op de aanwezigheid van engelse en schotse troepen hier vooral aan Engeland. De Delftse medicus Willem van der Meer, die in Leiden heeft gestudeerd en later contact heeft gehad met een der beroemdste schrijvers over de tabak, de Bremer dokter Johann Neander, vertelde aan deze, dat hij te Leiden ca. 1590 franse en engelse commilitones had zien roken en het zelf ook had gewaagd, wat hem natuurlijk eerst slecht was bekomen. De hol-

Tabakskroeg.
Lang toegeschreven aan
Adr. Brouwer; volgens
dr. G. Knuttel van David Teniers.

Haarlem, Frans Halsmuseum.

De rokers.
Zwartekunstprent door
Jan van der Bruggen
naar D. Teniers.

Utrecht, Douwe Egberts-
tabaksmuseum

Pijprokende man.

Xylografie door J. P. Lange

naar Arie de Voys (ca. 1632–1680).

Utrecht, Douwe Egbertstabaksmuseum.

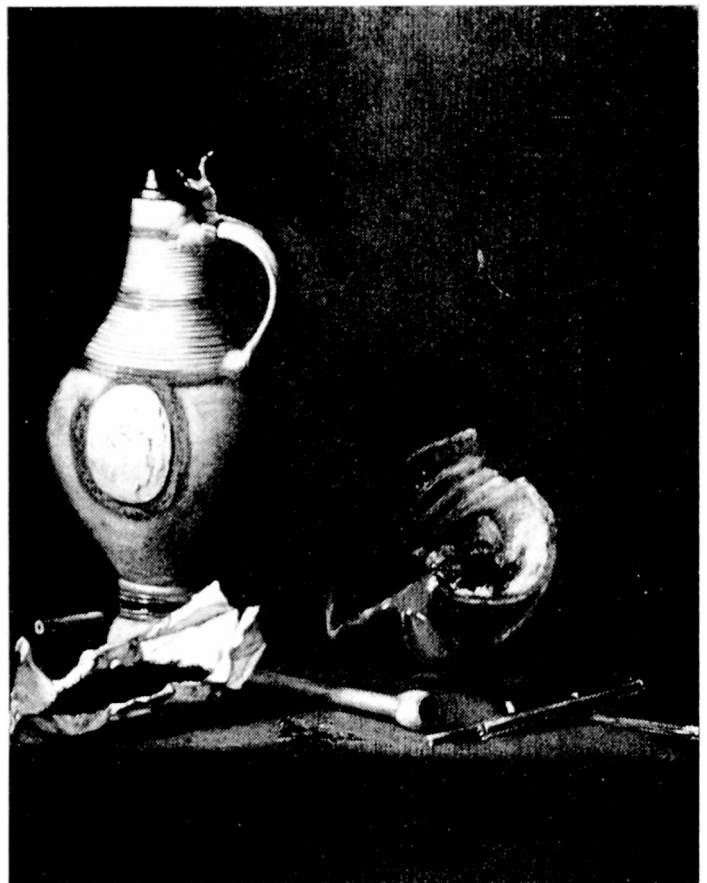

„Als de ouders er niet zijn . . .”

Schilderij van Judith Leyster of J. M. Molenaar.

Afgeb. Oud Holland 1927 en 1929.

Stilleven door Joh. Fris (ca. 1627–1672).
Gedat. 1650.

Stilleven door Hubert van
Ravesteyn (1638–1691).

Ged. 1664.

Op het zakje staat:
Orientael Verginis Toback Tot
Dordrecht In de nieustraet
in blienbergh A^o 1664.

Amsterdam, Rijksmuseum.

Rokerscène door Jan van der Bruggen
(ca. 1649—ca. 1731) naar D. Teniers.

Utrecht, Douwe Egbertstabaksmuseum.

De tabaksroker
naar gravure van Jan Matham.
Het onderschrift luidt:
„Toeback seyt men droocht op ent
maeckt de mannen looff:
Trouwen wat schaet het mijn, mijn
wijff is out en dooff.”

Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

landse historicus Emmanuel van Meeteren, die in Engeland leefde, laat bij het jaar 1590 doorschemeren, dat de tabak toen reeds 20 à 25 jaar in Engeland bekend was. De jongste onderzoeker, de conservator van Th. Niemeyer's Tabacologisch museum, G. A. Brongers, wijst er op, dat het pijproken reeds ca. 1580 veelvuldig in Engeland voorkwam en dat zeelieden, reizigers en ook studenten het gebruik elders hebben bekend gemaakt. Wij kunnen hierbij denken aan de soldaten van Leicester, die hier 1585 kwamen. Een kanttekening in een exemplaar van Moenen's Korte Chronyck der Stadt Deventer zegt, dat in 1584 de tabak voor het eerst in Overijssel werd gebruikt. Dit lijkt vrij vroeg, maar klopt toch weer met wat wij mogen konkluderen uit een „Biddaghkeure” uit de havenstad Enkhuizen van 1580, waarin de herbergiers verboden wordt op die dagen o.a. tabak te verkopen. Alle kans, dat de hollandse en waarschijnlijk ook de friese zeelui, die in de 2de helft der 16de eeuw de zee overstaken, in Engeland het nieuwe produkt hebben leren kennen. Er is een bericht uit 1576, dat ons meedeelt, hoe de tabak toen reeds in Antwerpen bekend was. De zeelieden, zo wordt ons meegedeeld, beweerden met de tabak hun honger en dorst te stillen, op krachten te komen en zich op te vrolijken. Dat er behalve aan Engeland, zeker voor later tijd, ook aan zuidelijker streken mag worden gedacht bewijst het aloude woord kwispeldoor, dat uit het portugese cuspidor (latijn: consputorium) is ontstaan en dat wij via Indonesië hebben leren kennen.

Hoe het ook zij, of er aan engelse ziekte dan wel aan spaanse griep moet worden gedacht, de tabak is waarschijnlijk reeds voor 1600 ook naar ons gewest gekomen. Dit meen ik ook te mogen opmaken uit de prijzenlijst van een friese verloting uit 1606, waarbij zilveren tabakspijpjes, zelfs pijpen voor vrouwen, worden genoemd. De opmerking van J. H. Halbertsma in Letterk. Na-oogst, dat de boerenstand hier ca. 1640 nog niet gerookt heeft, is nu niet meer te verdedigen, al mag wel worden gedacht aan een iets later voorkomen dan in Enkhuizen of Antwerpen. Intussen is wel duidelijk — en ook dat is van belang, om te begrijpen, dat dit wonderkruid zo vlug plaats heeft gekregen — dat het roken zowel bij mensen uit de hogere standen (studenten, intellectuelen, adel) ingang heeft gevonden als bij de heffe des volks (zeelui, soldaten). Er is sprake zowel van „gesunkenes” als van „gestiegenes Kulturgut”. Toen het eenmaal begonnen was was er nauwelijks één deur, waarvoor de rookepidemie halt hield.

Wij willen deze veroveringstocht nog wat nader bekijken en speciaal ook op Friesland letten. In zijn misschien wel meest bekende „petear”, Friesche Tjerne, laat Gysbert Japiks zijn hoofdpersoon spreken over een grietmansverkiezing. Hij geeft een levendig beeld van een zaterdagse weekmarktdag in januari in het oude Bolsward. De stad is vol eigenerfde boeren, bezitters van schotschietende huizen en ploeggangen. Deze bewegen zich moeilijk voort langs de slecht geplaveide wegen, maar zij voelen zich danig, want de vraag, wie grietman zal zijn, wordt straks, op de woensdag voor de eerste maandag in februari klokslag 11 uur in de Grote kerk door hen uitgemaakt. De candidaatsgrietman en zijn aanhang weten ook, wat er op het spel staat. Straks zal de grietman wel is waar grote macht hebben, maar voor men het zo ver heeft, moet het beste beentje voor worden gezet. Nu, in januari, hebben de boeren nog alles te zeggen. Van hun stem hangt alles af. Vandaar dat er gekuipt wordt en Gysbert tekent ons met enkele regels, die niet vrij zijn van sarkasme, hoe dat toeging. Er staat — zo horen wij — drank en voedsel klaar voor de boeren. Telkens worden ze allervriendelijkst aangesproken. Ze worden, wat men noemt, „let en set”. Er is haast iets ontroerends in de zorg, waarmee deze „húslju” worden omringd. Ze worden gewaarschuwd voor de gladde en natte weggedeelten en overal in de herbergen is er voor hen vrije vertering. Hun wordt toegeroepen: „Hier’s Bjear, Hamme in Taback”.

Gysberts Tjerne is in 1640 uitgekomen, maar waarschijnlijk reeds eerder geschreven. Aangenomen wordt, dat de voorvallen, waarop Tjerne hier doelt, zich reeds in 1624 te Bolsward hebben voorgedaan, toen er een nieuwe grietman van Wonseradeel moest komen en Gysberts latere beschermer en vriend Tjaerd van Aylva, die hem misschien ook mee naar Witmarsum heeft gehaald (1625), de volksgunst wist te verwerven. Jeugdindrukken zijn sterk. Als Bolswarder jongen van een jaar of achttien kan Gysbert de strijd om de grietmanspost van dichtbij hebben gadeslagen.

Wij zien hier dus, dat ca. 1624 tot de traktaties, die men het boerenvolk voorzette, behalve de traditionele volksdrank, het bier, dat in de 17de eeuw een geduchte konkurrent kreeg in de ook bij Gysbert voorkomende „barnde wyn”, ook behoorde ham en tabak. Gysbert — in dit opzicht iets royaler dan zijn tijdgenoot Shakespeare, die er over zwijgt — noemt de tabak maar één keer, maar deze vermelding is belangrijk. Wij menen n.l. niet mis te

tasten, als wij in die woorden: „Hier 's Bjear, Hamme in Taback” iets van een climax horen. Dat bier werd aangeboden sprak vanzelf, dat er ook ham was te verkrijgen wees er op, dat men de boeren wilde verwennen en dat ze het beter kregen dan doorgaans bij moeder de vrouw. Maar dat er ook tabak kon worden gedronken uit de pijpen, die tegelijk in de herberg werden aangeboden, maakte deze dag tot een bizondere. In 1624 was het edelkruid in Friesland nog niet zo lang bekend. Het was waarlijk niet zo, dat iedere friese „húsman” al een koperen tabaksdoos in de zak had of een „kalkeneintsje” door de bol van zijn hoed had gestoken. Het was waarschijnlijk eerder zo, dat de man, die het waagde „toback” te „suyghen”, iets deed, dat door velen bij hoog en bij laag als ontrouw aan de oude zede werd beschouwd, als een gevaarlijke nieuwe mode, die zo niet het lichaam dan toch de ziel in gevaar bracht en niet paste bij de „golle ruwne ienfaldichheit”.

Wij nemen aan, dat Tjerne het hem aangeboden stenen pijpje niet heeft geweigerd, ja zelfs meer dan een heeft leeggedronken. Hij zegt immers: „Dear môst ick den oon 't ijten in dat al oon in oon; ick hie my ney bemoddere”. We kennen de uitwerking van de nicotine op de nog niet gewende mens en het nicotinegehalte van de tabak lag toen hoger dan tegenwoordig. Maar als Tjerne er zich aan gewaagd heeft, alle kans, dat zijn Yntsk, die hem vaak „sa loadrich en sa swiet” had aangekeken, hem die avond duchtig de mantel heeft uitgeveegd. De stank verspreidende gewoonte van het roken was ca. 1624 op het platteland meer uitzondering dan regel. Misschien was er hier en daar op een wat grotere plaats een herberg, waar men een pijpje met het zelfgekorven tabaksblad kon vullen — op de 17de eeuwse schilderijen is gewoonlijk het bord te zien, waarop de tabak werd gesneden en ook het mes, waarmee dit gebeurde — maar een goed kalvinist of ook mennist — en dat wilden de meesten toch zijn — had er zijn moeite mee. Men doet goed het aanbod, dat Tjerne en de zijnen kregen, ook zo te verstaan: „Jongens, het hek is vandaag even van de dam. De dorpscontrôle is hier in de stad niet aanwezig. Zet de bloemetjes buiten!” Toen de Rivella verscheen werd er gezegd: „'t Is oars as oars”. Zo iets heeft húsman Tjerne ook gehoord, toen het aanbod kwam: „Hjir is tabak!” Maar misschien kunnen we toch beter een andere vergelijking gebruiken en moeten we niet aan Rivella, maar b.v. aan een Marihuana-sigaret denken. Het was een haast onzedelijke handeling, waartoe

men de boeren ging verleiden, zo iets als een toeristisch bezoek van een christelijke mannenvereniging nu aan de Amsterdamse walletjes.

Wij zijn met deze opmerkingen echter al op het terrein van de waardering gekomen. Het roken is als een gevaar gezien. Ook Gysbert moet dat hebben gedaan. Het was een uiting van bandeloosheid, van cultuurverval. Maar daartegenin gaat een andere opvatting. Ook in Friesland zijn er geweest, die het virginisch kruid als een nieuwe verovering hebben gezien, dankbaar, dat de wereld steeds meer openging en dat Pandora's doos zoveel rijkdom bevatte. De enigszins ingewijde denkt nu natuurlijk ook aan een andere dichter, die, hoewel niet van Friese afkomst, toch in ons gewest veel invloed heeft gehad, aan J. J. Starter. Deze engelse Fries heeft twee gedichten geheel aan de tabak gewijd. Het ene, „Den oorsprong van Toback-drincken” wordt op 1624 gedateerd, het andere, „De lof van de Toback” wordt door Eekhoff op 1620 gedateerd, terwijl Brouwer eerder aan 1622 of daarna denkt. Deze twee gedichten uit de tijd van de Bolswarder grietmansverkiezing laten de beide polen kennen, waartussen het denken over de tabak zich in de kringen van de meer libertijnse intellectuelen bewoog.

In het eerste horen wij, dat op een godengastmaal, dat Jupiter had doen aanrichten, hemels bier gedronken werd, maar dat Vulcanus, de god van de rook en het vuur, tabak bij het verse bier nodig had — om het in de taal van de schilders van die dagen te zeggen: „een biertjen met een toebackjen” behoefde. Hij zette met dit den goden onbekende wonderkruid de hemel in rook. Hij rookte zelfs als een schoorsteen, zodat „de starren dooven uyt, de wolcken worden dick, de maen begint te bruynen, de roock benevelt al der goden klare kruynen”. De echtgenote van Vulcanus, Venus, gaat er tegen in. Ze moet de zweterige Vulkaan reeds in bed verdragen en vraagt: „Wilt ghy nu daer toe met een beroockten mondt noch kussen mynen lip?” Venus schildert wat de goden en godinnen door de stank van dit nieuwe kruid moeten verduren. Vulkaan verdedigt zich echter: Een jong duiveltje uit de hel heeft hem het tabakskruid gegeven met de groeten van Pluto er bij en wat Pluto past past ook hem. Als hij dan echter voortgaat „den Hemel vol te roken” grijpt Jupiter in. Wat in de hel past past niet in de hemel. Vulkaan moet kiezen: „Soo veel ghy zijt belust Toback en roock te drincken, so daelt na Pluto toe, gaet by de Duyvels stincken”. Met deze, o.i. vol-

komen gerechtvaardigde, uitspraak heeft, zo zegt Starter, het roken in de hemel een eind gevonden. Mercurius keilt tabak en pijpen naar beneden, waar ze onder de Morianen terechtkomen. „Die grabbelden terstont en achten 't voor een wonder: daer ging het smoken aen, elck neus geleeck een schou”. Van de Indianen, die de tabak ook gingen kweken, leerden de Spanjaarden dit wondergewas kennen en zo kwam het ook in Frankrijk en in de Republiek. Ieder wilde „quylen met de rest”. Alleen — het engelse bloed verloochende zich niet bij Starter — de Engelsman verdient „op 't hoogst te sijn vermaerd, syn neus sal smoken met de beste neus op d'aerd”.

Wij hebben dit gedicht, dat een der beste produkten is uit de grote hoeveelheid tabaksgeschriften, die er pro en contra in de 17de eeuw en later zijn verschenen, vrij uitvoerig aangehaald, want er komt duidelijk in uit, hoe velen in die dagen en nog lang daarna de tabak hebben gezien, als een duivelskruid n.l., dat stank verwekte. Men probeerde er zich wel met een grapje af te maken, maar men zat er wel mee.

Wij willen aanstonds zien, dat het veroordelend vonnis, dat Starter uitsprak — of het deze libertijn echter ernst is valt te betwijfelen — ook de mening van anderen weergeeft, maar wijzen nu eerst nog op Starters tweede gedicht, „De lof van de toback”. De tabak wordt hier een edel kruid genoemd, dat zelfs door de alleraanzienlijksten genoten wordt en soms boven de wijn wordt geprezen. Voor iedere smaak — we zijn nog maar in het begin der 17de eeuw! — is er weer wat anders. Het kruid is nuttig, men wint er vrienden mee. De vredespijpedachte, ontdaan van haar religieuze achtergrond, werkt in seculaire vorm door. Wat echter meer zegt: de tabak heeft geneeskrachtige waarde. Voor ogen en oren, voor de verkouden mens, voor de lijder aan kies- of hoofdpijn, voor iemand, die een wond heeft, voor alles en allen is de tabak een helper. Je kunt — u gelooft het niet, maar het staat er — je kunt zwarte tanden helderwit krijgen met tabakssap en het tandvlees en gebit gezond maken, de scheurbuik verdrijven.

Starter spreekt hier een mening uit, die we telkens tegenkomen en die ongetwijfeld meegeholpen heeft, om de felle tegenstand te breken. Petrus Scriverius, een tegenstander en schrijver van een latijnse, straks in het hollands vertaalde verhandeling „Saturnalia ofte Poetisch Vastenavondspel, vervattende het gebruyck ende misbruyck van den taback” (1631) deelt mee, dat tabak goed is „om den tandsweer te verdrijven, als men een doeck

in 't sap van het selve gesteken hebbende, met dien doek den tand vaegt of vrijft, ende daerna op dien tand een pilleken oft balleken van deselve bladeren houd". U merkt: dit volksgeneesmiddel is al oud. Heel geloofwaardig klinkt het ook, als Scriverius vervolgt: „'t Sap van taback met suyker gesoden ende ingenomen jaegt de wormen uytten buyk". Men kan zich ook moeilijk voorstellen, dat de wormen voor dit goedje niet op de loop gaan. Wij zijn er echter nog niet. Tabak is, altijd volgens de tegenstander van het roken, Scriverius, die zijn boek de verzuchting meegaf: „Ik sie de wereld is niet dan vol mist en rook", tabak is goed „tegen de schorftheyd, krauwagie, ruygheyd ende andere on-suyvere gebreken des huyds".

Wij keren echter terug naar Starter. Deze weet, dat er doktoren zijn, die de geneeskrachtige waarde van de tabak gering achten. Dat komt dan, doordat dit kruid hun hulp overbodig maakt. Ook dit komen we elders tegen. In Samuel Costers „Tiisken van der Schilde" (1611) zegt Jan Rap: . . . „ten staet oock niet seer in der Doctoren lof, sy spreecken der als een deel plompedoren of. Wat verstant hebben sy er of, ick segh dat het gesont is voor pijn in 't hooft en voor tantsweer, die daermee terstont is moytjens gestilt; taback is een dief in haer neering". Starter weet ook, dat de tabak de honger verdrijft. „Men kan lang met tabak en zonder eten leven." Niet alleen is de tabak een edel en gezond kruid, maar — en nu zien wij onze voorouders, die „in matters of commerce" bedreven waren, de oren spitsen — de plant brengt ook voordeel aan: scheepvaart en koophandel bloeien door de tabaksteelt, de staatskas wordt door de tabaksbelasting gevuld. De pijpmakers, kervers, smeden vinden een bestaan. Ook de bierbrouwers hebben er belang bij, „want bier, dat smaakt er op". Daarom — zo eindigt de dichter — zegge ieder: „De tabak baart ons vreugd, rijkdom en gemak; daar is geen nutter kruid dan de edele tabak."

Ziedaar dus de andere kant: Behalve een stinkend hellegewas, dat veracht en bestreden werd, is de tabak een geschenk van de hemel, dat hemelhoog ook werd geprezen. En wij verzuchten met J. B. Houwaert uit dezelfde tijd: „Houdt middenmate". Dat men de tabak zo heeft gezien hangt ook samen met de wijze, waarop men op de tijdgeest reageerde. De tijd voor en na 1600 is krisistijd geweest. Het oordeel van de mensen over wat de wereld — om met Brueghel te spreken: deze verkeerde wereld — te koop bood, was zeer verschillend. Er waren er, die „himmel-

hoch jauchzend" al het nieuwe begroetten, anderen daarentegen waren „zu Tode betrübt". Men kan wat dit betreft ook aan de eigen tijd denken en aan het zo verschillend oordeel over moderne muziek en schilderkunst of over de modeverschijnselen bij de tegenwoordige jeugd.

Wij laten echter nog een paar tijdgenoten van Starter en Gysbert Japiks aan het woord. G. A. Bredero haalt in zijn „Klucht van de Meulenaar" (1613) een ander aspekt van het tabaksgebruik naar voren. Twee vrouwen, Trijn Jans en Aeltje Melis, praten met elkaar en Aeltje vertelt, dat haar jongste kind twee jaar is en dat ze sedert niet weer in verwachting is geweest en waarschijnlijk ook wel geen kinderen meer zal krijgen, want haar man, slimme Piet, de meulenaar, „drinckt te veel Toeback en die (seggen de luy) doet opdroghen. Hy plach wel eer een Man in 't veldt te wesen, maer nou is hy te slap". Beweerden sommigen, dat de tabak de man meer tot man zou maken — de gedachte: Het is geen man, die niet roken kan! is al heel oud, tabaksgebruik werd ook in de 17de eeuw reeds als bewijs van volwassenheid gezien — anderen achtten de tabak juist erg schadelijk. Men had ook toen reeds last van fobieën. In zijn „Sinnepoppen" (1614) heeft Roemer Visscher een plaatje opgenomen, dat een roker met een voor die tijd vrij lange stenen pijp voorstelt. Er staat boven — en daarmee weten we meteen, uit welke hoek de wind waait — „Veel tijds wat nieuws, selden wat goets". De tekst zegt: „De nieusgierigheydt des wereldts is soo groot, dat men de menschen voortaan lichtelijck soude diets maecken, dat houte Papegaeyen broodt eten; nu sy soo volkomen houden (d.i. overtuigd zijn), dat de roock van Toeback een lekker dingh is: datse segghen dat zij goet ende medicinael is, om veelderley kranckheden te ghenesen, dat mochte wesen (d.i. dat kan er nog op door): maer dat het smaeckelijck is, geloof ick ende de Paep nimmermeer".

Ook dit ontmoeten we steeds weer. Als Tamme Lubbert in Adriaen van der Venne's Belachende weerelt (1635) Fytje Goris uitnodigt een „lecker pijpje smooch" te „drincken", knalt ze los: „Ick toebacke? Ick gaen suyge? Numment selt van mijn getuige. Knecht, ick slurp maar pap en brouw, Toeback is goet suyp voor jouw". En even verder, als Tamme Lubbert heeft beweerd: „Goe Toeback is eten, drinken", voegt zij er aan toe: „Qua Toeback doet niet as stincken; Diese treckt, quylt lijk een slack Deur het holle kinne-back".

Wij hebben geen statistiek van alle uitspraken kunnen maken — er zijn er ook veel te veel — maar wij hebben toch wel de indruk, dat de negatieve overheersen. Dit is wel merkwaardig in een eeuw, toen de tabak zienderogen veld won. Een moderne slagzin, die de filtersigaret propageert, spreekt van „genot zonder wroeging”. In de 17de eeuw, toen men nog meer wist van de eisen van het geweten, moet er ook veel „wroeging bij genot” zijn geweest, ook, doordat men de gezondheid knoeide — de 16de eeuwse Londense bisschop Fletcher moet reeds door overmatig tabaksgebruik zijn gestorven — maar eveneens, doordat de ziel in gevaar werd gebracht. Moscherosch (alias Philander von Sittewald), een van de beste schrijvers over de zeden tijdens de 30 jarige oorlog, vertelt, hoe iemand hem verklaard had, waarom de soldaten, die de tabak naar Duitsland en verder op hebben gebracht, rookten. Ze deden dat, om al vast te wennen aan de rook en de stank van de hel, waarin ze zeker terecht zouden komen en waar ze pek en zwavel zouden moeten drinken.

Wij keren echter weer naar Friesland terug en noemen een paar uitspraken van de medicus-litterator Petrus Baerdt. In zijn „Deugdenspoor” (Leeuwarden, 1645) laat Baerdt een kerkelijk heer zeggen, dat hij en de zijnen de wereld regeren. Ze zijn officieel tegen de tabak. Zo was inderdaad toendertijd de houding van de kerk. Maar binnenshuis rookten ze wel. „Off ick oock een tabackjen smoock en nu wat stinck en nu wat roock, wat meent ghy doe ick buytens huys? Daer houd ick my heel vijs en kuys.” De houding, die we hier tegenkomen, was er overal. J. H. Halbertsma vertelt er een vermakelijke anecdote over, die jammergenoeg niet gedateerd is. Het gaat in dat verhaal over een mennist, die als mennist tegen de „dertelheden” van de wereldse mens moest ingaan, maar die er ’s avonds op betrapt wordt onder de schoorsteen stil een paar menniste blaadjes te roken. Hij deed het echter op zo’n vreemde wijs — n.l. op een stoel die hij onder de schoorsteen had gezet — dat zijn herder en leraar de schrik van zijn leven kreeg. Deze meende natuurlijk, dat dit menniste broertje zich had opgehangen.

Baerdt, die we zo pas aanhaalden, heeft overigens geen goed woord over voor de tabak, die ook volgens hem stinkt. Jacobus I, de koning-dichter en felle tegenstander van het tabaksroken, „that barborous custom” en die bij voorkeur over „stinke” sprak, had wel medestanders! Baerdt schildert een herbergscène „Daer

stinckt-me voort de kamer vol En rooct en smooct en drinckt hem dol.”

Wij wijzen er op, dat de tabak vooral door de herberg, de „tabagie”, tot de brede massa is gekomen. De schilderijen van Adr. Brouwer, A. van Ostade, D. Teniers e.a. spreken wat dit betreft een duidelijke taal. De tabak-kroegen werden vaak door vrouwen geleid en waren dikwijls ook bordelen. Ook dit moeten we weten, om het verzet te begrijpen. Het tabakroken werd gezien als een libertijnse uitspatting, waaraan de echte kalvinisten en mennisten — en die waren beide in Friesland talrijk — niet mochten meedoen. Haast zou men zeggen, dat het roken in de eerste tijd als een uiting van vrijzinnigheid gezien is. De kalvinist Wilhelmus Baudartius, sprekend over de verbannen remonstrantse predikanten te Waalwijk, zegt, dat sommigen van hen zo verslaafd waren aan de tabak, die hier natuurlijk ook als zorgbreker fungeerde, dat ze met geen daalder of kroon in de week toekonden.

Intussen, al was dan Friesland overwegend contra-remonstrant, onder hen kwamen ook rokers voor. Op de classis Sneek kwam reeds 17 april 1627 de zaak aan de orde van ds. Jac. Florus van Oudemirdum, wien het „taback-drincken” tot een misdaad werd aangerekend. Als wij vernemen, dat diezelfde ds. Florus ook werd beticht van „peerdetuyschen”, van bedrog met paarden dus, dan is het ook wel duidelijk, dat zijn tabakdrinken vooral gezien is als een uiting van ongebondenheid en als een van de vleselijke zonden, waaraan zich een mens toen en te allen tijde te buiten kon gaan. En Florus deed wat zijn gemeenteleden deden en deze volgden hem weer na. En wat bij de lagere standen gebeurde geschiedde ook in de hogere regiones. In 1656 schreef Agatha thoe Schwartzenbergh-Tjarda van Starckenborgh aan haar twee zoons, die te Heidelberg studeerden, dat zij zich moesten wachten voor „den dronck en in sonderheit voor die verflouckte taback”. Wij mogen voor deze bezorgde moeder hopen, dat zij met haar cartebelletje sukses heeft gehad, maar al te veel vertrouwen hebben we er niet in. De „droge dronkenheid” behoorde met b.v. het lange haar van de mannen en allerlei buitensporigheden in de kleding tot de eisen, die de mode stelde en zelfs de kerkelijken bezweken de een na de ander. Ca. 1640, 1650 is de strijd nog heel fel, maar daarna zien we, dat de kerk zich als zo vaak gaat aanpassen. Er is evenals bij de alcoholica later vooral ook gewerkt

met de medicinale waarde van de tabak, b.v. bij de bestrijding van de pest. Toen het gebruik eenmaal aanvaard was heette het roken, zoals nu het bier, bepaalde karaktereigenschappen te bevorderen!

Hoezeer het gebruik toenam kunnen wij ook aflezen aan de winkelinventarissen. Dr. O. Postma kwam in een dorpswinkel in 1632 18 tabakspijpen tegen en $\frac{1}{4}$ pond tabak. In 1644 vond hij in een andere winkel 20 pijpen en 2 pond tabak, in 1645 elders 7 tabaksdozen, in 1653 nog weer op een andere plaats $6\frac{1}{2}$ pond tabak en in 1678 vond hij zelfs een opgave van schuren vol met pijpen. Deze opgaven maken weer een paar dingen duidelijk: De tabak was eerst vrij duur en dus zeldzaam. Bekend is, dat de friese Ged. Staten het pond tabak 12 april 1628 met een daalder aan impost hebben bezwaard, zodat het pond toen zeker wel twee gulden kostte, d.w.z. de tabak zeer beslist tot de luxe-artikelen moest worden gerekend. Dit maakt duidelijk, dat de tabak bij de grietmansverkiezing, waarop Gysbert doelt, echt een traktatie was. Wij horen uit de opgaven van Postma ook, dat er in 1678 in Friesland tabakspijpen gemaakt werden en men dus toen niet meer afhankelijk was van het bekende centrum Gouda, waar het in 1617 begonnen was. Uit een andere meedeling van Postma valt echter op te maken, dat er reeds in 1638 een pijpen-industrie te Harlingen was. In de betreffende inventaris lezen we, dat daar toen voor 50 gulden aan pijpen in de oven stond. Als de grote hoeveelheid stenen pijpen uit het Fries museum nog eens nauwkeurig wordt bestudeerd op hielmerken enz., zullen er vermoedelijk enkele verrassende ontdekkingen worden gedaan. Er moet trouwens meer worden onderzocht. Zo staat het ook wel vast, dat er aan het eind van de eeuw tabak in Gaasterland is verbouwd, maar waar en wanneer is het precies begonnen? Zeer waarschijnlijk zullen echter ook de Friezen wel tot dezelfde konklusie zijn gekomen als de wijsgeer Francis Bacon, die in verband met de engelse „eigenbouw” onder Jacobus I schreef: „English tobacco hath small credit, as being too dull and earthy”.

Wij menen hiermee voldoende te hebben gezegd over het opkomen van de rookgewoonte en over de waardering van het kruid, dat onder verschillende namen naar hier is gekomen. De interessantste vraag hebben we voor het laatst bewaard: Hoe

kwam men er toe met deze — op zijn zachtst gezegd — vreemde gewoonte te beginnen?

Wie nu een eensluidend, definitief antwoord verwacht moet ik teleurstellen. Wij worden meestal door verschillende motieven bewogen, die soms tegelijk, soms na elkaar werken en die ook wisselen in kracht. Dat was ook voor en na 1600 het geval. De stelling is te verdedigen, dat juist het grote aantal motieven dat tot een gewoonte voert, deze vast maakt. De een schaft zich een T.V.-toestel aan voor de kinderen of voor de vrouw, die zo vaak alleen zit en een ander heeft het nodig als statussymbool en een derde zegt, dat het leerzaam is, maar wij bezwijken tenslotte allemaal. Zo was het in het verleden ook. „Plus ça change, plus c'est la même chose”. Ook toen waren er, die rookten, om zich te kalmeren en anderen, om zich op te wekken en weer anderen, omdat iedereen het deed en men geen spelbreker wilde zijn.

Ik noem een aantal invloeden, die ongetwijfeld gewerkt hebben:

1. Weten doen we het nog niet, maar de mogelijkheid bestaat, dat er ook voor de invoering van de tabak gerookt is. Het motto, waaronder in 1602 een anti-tabakboekje van de hand van bisschop Joseph Hall van Exeter te Londen is verschenen, zegt waarschijnlijk meer dan vaak is gedacht. Op het titelblad van dit geschrift: „Work for Chimney-sweepers: or a warning for tobacco-nists etc.” staat in het latijn en dan vertaald in het engels: „Better be choked with English hemp then poisoned with Indian Tabacco”. Wij wezen ook reeds op de hennep- of belladonna-rokers bij Adr. Brouwer.

2. Het feit, dat de tabak dadelijk als geneesmiddel, zelfs als panacee is geïntroduceerd zal de verbreiding ook hebben bevorderd. Het virginische kruid werd heel lang vooral in apotheken verkocht. Allerlei lieden, die anders wroeging bij genot hadden gevoeld, zijn nu bezweken, eenzelfde verschijnsel, dat wij nu tegenkomen bij stille pimpelaars, die te pas en te onpas een griep voelen opkomen. De lofredenen bij allerlei medici of bij wie er voor door wilden gaan zijn talrijk. Wat zegt u b.v. van dit middel bij niemand minder dan de beroemde Johann Neander: „Een pond in olie gedompelde tabaksbladen met 12 levende kikvorsen en 4 levende regenwormen. Als alles goed gekookt heeft moet men er nog wijngeest bij doen. Zo krijgt men een goed middel tegen jicht”. Men kan zich indenken, dat sommige zich maar bij pure tabak en onversneden wijn hielden en de kikkers en de wurmen in hun element hebben gelaten. Vooral toen bij de pest

in Londen (1614) en bij die in de Republiek (1636) de tabakrook heette te desinfecteren — het woord kwam natuurlijk nog niet voor — werd het roken een eerste levensbehoefte.

3. Wij wezen er reeds op, dat het roken bij de hogere en lagere standen voorkwam. De democratisering van het leven, die zo niet feit dan toch wenselijkheid werd geacht, uit zich ook in het toenemend tabaksgebruik. Het aantal citaten, dat ik gaf, is reeds groot, maar wat te zeggen van deze opmerking van J. H. Cohausen, de schrijver van de „Satyrischen Gedanken von der Pica nais oder der Sehnsucht der lüsternen Nase”, die het vooral over het snuiven heeft: „Auch die Kerlen hinterm Pfluge können nicht umhin, mit ihren Stumpfnasen das belobte Kräutchen einzuschnuppen. Sie jucken die haarigen Nasenlöcher mit diesem Quarke gar zu gerne und beschmieren die groszen Nasenlider damit, und die Nasen, die sonst nur Wagenschmiere zu riechen gewohnt sind, die riechen jetzo spanisch?”

4. Ik geef de invloeden, die gewerkt hebben, natuurlijk niet in chronologische volgorde noch ook in graad van belangrijkheid. Genoemd moet zeker ook worden de tijd en de geest van deze tijd. Na 1500 en vooral na 1600 kwam de wereld steeds meer open te liggen. Amerika werd opnieuw ontdekt, Indië werd een graag gezocht gebied. De belangstelling voor de nieuwigheden, die de reizigers meenamen, was groot. De zucht naar avonturen leefde bij velen. Jacobus I is daarom ook zo fel tegen de tabak, omdat hij niets moet hebben van de imitatie van „that beastly Indians”, om dezelfde redenen dus, waarom velen onder ons zich nu keren tegen negermuziek of tegen de dwaasheden, die als even zoveel „boosheden uit de lucht” dan weer uit die richting dan weer uit een andere komen overwaaien. Wij horen, dat, zoals de soldaten uit het begin der 16de eeuw „Pluderhosen” gingen dragen, hun collega’s uit de 17de eeuw rookten en wij begrijpen, dat allen, die pleitten voor wat Roemer Visscher de „heylige goet-rondtsheydt” noemt, en wat wij bij Gysbert Japiks tegen komen als „d’ade rounne yenfadigheyt”, tegen wat zij „duwbeld-hertigheyt” achtten, in het geweer moesten komen. Velen gingen het roken als mannelijkheidssymbool zien en zoals nu vele jongeren niet graag de aansluiting missen en zich een Beatle-kop of, op zijn minst, een baard gaan aanschaffen, zo heeft ook toen de nabootsingsdrang gewerkt. Raleigh spreekt van „to blow a pipe sociably” en onze 17de eeuwse genreschilders leren ons, dat het roken de gezelligheid, die geen tijd kent, bevorderde. De

vele engelse pijpmakers, die na de dood van koningin Elisabeth (1603) naar hier kwamen en van wie William Baerneltsz te Gouda volgens Goedewaagen niemand minder is dan William Shakespeare, hebben de behoefte ook gestimuleerd, zoals eveneens de utensilia, die verder voor het roken nodig waren (tabaksdozen, vuurkomforen, pijpreinigers, enz.) het roken hebben gediend en bevorderd. De aanwezigheid van „toebackshuizen” heeft dit eveneens gedaan.

5. U hebt gelijk, als u met een bezwaar komt. Zoals de mensen nu niet enkel van negermuziek houden, doordat dit „à la mode” is, maar ook, doordat deze muziek aansluit bij een zekere behoefte, een hiaat, een ongestild verlangen of wat dan ook, zo heeft het roken ook een verborgen, innerlijke noodzaak. Men kan met de psychoanalytici uit de school van Freud op de zuig-neiging van de mens wijzen, op een libidineuse bevrediging door dit zuigen speciaal bij hen, die in de orale fase zijn blijven steken, op een restant van het verlangen naar de moederborst dus en op troost voor gemiste liefde, die de tabak biedt. Natuurlijk zit hier meer in dan de „he-man” wil toegeven. Het is ook minder nieuw dan het schijnt, want reeds Carl Julius Weber (1767–1832) wees op dit zuiginstinkt en wie de afbeeldingen van de Maya-priesters uit de verdwenen stad Palenque gadeslaat moet wel erkennen, dat er een weg loopt van duimzuigen naar pijplurken. En als men graag in de smeerlap-sfeer verkeert kan men zelfs wijzen op de fallische symboliek van pijp, sigaar en sigaret en er misschien de homofilie aan te pas brengen — het roken speciaal van pijp en sigaar uiting van stoere mannelijkheid en het snuiven en de sigaret daarentegen meer zacht en vrouwelijk. Men kan het zich laten fotograferen met een pijp een typisch exhibitionistisch trekje achten en verklaren, dat de agressiviteit van de man zich via het mondstuk van zijn pijp uit. Wij kunnen het echter ook minder ver zoeken. De tijd voor en na 1600 was niet enkel vol nieuwigheden, het was ook een tijd van zoeken en tasten en onzekerheid. De tabak was - en is trouwens nog — zorgenbreker. Via de tabak had de mens de mogelijkheid om te ontsnappen aan de werkelijkheid, die vaak onbevredigd liet of ook te zwaar drukte. In ieder mens leeft de neiging toe te geven aan zijn lustgevoelens en om alle onrust te vermijden en reeds vroeg heeft men de farmacologische werking van „nicotiana tabacum”, tegelijk kalmerend en opwekkend, opgemerkt. Men wist wel is waar nog niet van tranquillizers, wekamines en het woord euforie was nog

niet uitgevonden, maar als reeds Jean Nicot zegt, dat tabakspoeder een wellustige kieteling van de reukzenuw bewerkstelligt en een soort lichtheid van geest bevordert, dan bedoelt hij hetzelfde, dat ook velen nu zoeken. Wij moeten niet vergeten, dat vele 17de eeuwers ondanks hun welgedane uiterlijk, waarvan de regenten- en schuttersstukken getuigenis afleggen, pessimistisch waren. Er was niet meer de heilsverwachting, maar uiteraard wel het heilsverlangen en overal zocht men — haast even ijverig als onze kankerspecialisten nu — naar het algeneesmiddel, de panacee. De alchemie werd druk beoefend. De mens zat achter illusies aan en anticipeerde op de heilsverwachting door de eredienst van de blauwe nevel en de roes, die de toen bestaande tabaksmelanges gaven. Sommigen hebben deze dingen gebagatelliseerd, zoals S. von Radecki, die schreef: „Rauch ist ein Sperrnebel mit dem sich das Ich vor den Mückenstichen des Alltags umgibt”. Bij velen in de 17de eeuw is het een ernstig bedrijf. Als Lodewijk XIV, die zelf een tegenstander was, zijn soldaten in 1672 veel laat roken, dan zit hier de nuchtere erkenning achter, dat de tabak zelfs waarde had voor de krijgskunde. Het is ook de grote fout van de kerk en van het groot aantal moralisten uit die dagen geweest, dat zij wel de bezwaren van de tabak breed uitmaten — o, zeker, terecht — maar niet in staat zijn geweest er iets positiefs voor in de plaats te geven. Hoeveel invloed de tabak overigens kreeg moge blijken uit een enkel voorbeeld, dat met tientallen is te vermeerderen: Paus Urbanus VIII vaardigde in 1642 een bul uit, waarbij het tabaksgebruik in de kerken katagorisch verboden werd. Het was n.l. reeds zo erg geworden, dat de priesters tijdens de bediening van de mis rookten! Maar hoe erg ook de gevaren waren — er zijn steden in brand gelegd door onvoorzichtigheid bij het roken — zelfs de pausen konden de strijd niet winnen en opvolgers van Urbanus VIII moesten weer terugnemen, wat hij had verordend.

Iemand heeft beweerd, dat de tabak een even grote revolutie heeft veroorzaakt als de boekdrukkunst. Dit gaat wellicht te ver. Vast staat wel, dat deze wonderlijke hebbelijkheid de geschiedenis sedert de 16de eeuw heeft begeleid en ook wel geschiedenis heeft gemaakt. De meeste mensen waren niet zo flink, als die boer ten tijde van keurvorst Friedrich Wilhelm, die, toen een moor hem bij een jachtpartij een pijp aanbood, antwoordde: „Nee, gnädiger Herr Düwel, ik frete keen Fürer!” Verreweg de meesten leken eerder op de soldaten, die koning Karel I tijdens zijn ge-

vangenschap moesten bewaken en die wraaknamen voor het verzet van diens vader Jacobus I en ook van Karel zelf tegen de tabak, door in zijn bijzijn hevig te roken en toen hij later kalm en waardig naar de gerechtsplaats liep, hem bespuwden, hem rook in het gezicht bliezen en gebroken pijpen voor hem neergooiden.

Er is veel lof en blaam over de tabak uitgesproken en het bleek steeds moeilijk het juiste midden te vinden. Misschien mag ik eindigen met nog één citaat van de Jezuïet Balde, die een tegenstander was en die het heeft over de mensen, „welche fast stündlich mit dem Taback zugleich die köstliche Zeit und ihr eigenes Leben verbrennen und das edle Gehirn, die Sitzburg der Vernunft und das Zeughaus aller Wissenschaften zu einem russichten Camin und stinkenden Cloake machen”. Niettegenstaande dit harde oordeel zegt Balde ook: „Dies Kraut, nit stolz, ist mild und voll Erbarmen: nit Reiche nur, es liebet auch die Armen”.

Litteratuur

Er bestaan honderden boeken en boekjes over de geschiedenis van het tabaksgebruik. Het onderstaande is een kleine keus. De meeste boeken geven een uitvoerig bibliografisch overzicht.

G. D. J. Schotel — Letterkundige bijdragen tot de geschiedenis van de tabak, 2de dr., Kuilenburg (ca. 1876).

G. L. Apperson — The social history of smoking. London, 1914.

E. C. C. Corti — Die trockene Trunkenheit. Ursprung, Kampf und Triumph des Rauchens, Leipzig, 1930.

C. C. Helbers — De merken en het merkenrecht van de pijpmakers te Gouda (met: *D. A. Goedewaagen* — De geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda), Gouda, 1942.

Alfred H. Dunhill — The gentle art of smoking, London, 1954.

K. Pohlisch — Tabak. Betrachtungen über Genuss- und Rauschpharmaka, Stuttgart, 1954.

Compton Mackenzie — Sublime Tobacco, London, 1957.

C. van Proosdij — Roken. Een individueel- en sociaalgeneeskundige studie, Amsterdam, 1957.

George Böse — Im blauen Dunst. Eine Kulturgeschichte des Rauchens, Stuttgart, 1957.

G. A. Brongers — Nicotiana Tabacum. The history of tobacco and tobaccosmoking in the Netherlands, Amsterdam, 1964.

TARQUINIUS POPPINGA

Een predikantsleven in de 17de eeuw

K. P. DE BOER

Familie en studie

Vele predikanten in het Friesland van de 17de en 18de eeuw hebben naam gemaakt door hun uitspattingen op zedelijk gebied, dronkenschap, ontucht en andere soortgelijke misdrijven. Een kleiner aantal heeft moeilijkheden gehad met kerkelijke instanties, omdat zij een leer verkondigden, die niet door de toen gebruikte nauwe dogmatische beugel kon. Eén van de personen, die om een dergelijke reden hun ambt vaarwel hebben moeten zeggen, is ds. Tarquinius Poppinga, die van 1672 tot 1689 predikant van Pietersbierum geweest is.

Poppinga is waarschijnlijk een zoon geweest van een zekere Tjeerd Poppinga, wellicht een Franeker koopman. Wij vinden namelijk in de trouwboeken van Franeker twee broers vermeld. Tjepke Tjeerds Poppinga, koopman in Franeker, huwt op 21 juli 1678 met Tiedtje Doeckes, weduwe van Schelte Jochums, die boekdrukker was geweest in Leeuwarden¹. Sybren Tjeerds Poppinga, die wolkammer van beroep is, huwt op 1 april 1678 met Hylckje Theunis', weduwe van een koopman in Dokkum². Dat dit broers van Tarquinius, s.c. Tjerk Poppinga zijn, blijkt uit één van zijn boeken, „De Heerlikheid Godts” (1684), dat o.a. opgedragen is aan „Tiepcō Poppinga, Vroedsman en Rentemeester en tegenwoordig Ouderling in den Stadt en Gemeente van Franiker” en aan „Sibrandus Poppinga, tegenwoordig Diaken en Koopman in de stadt en Gemeente van Dockum, mijne Broederen”.

Uit zijn jeugd is niets bekend, zelfs zijn geboortedatum niet, omdat de doopboeken van de kerk in Franeker van vóór 1650 verloren zijn gegaan. Franeker moet namelijk zijn geboorteplaats zijn geweest. Uit het Franeker matrikel blijkt, dat daar op 16 jan. 1664 is ingeschreven: „Tarquinius Poppinga fran frisius Phil stud”³. Fran, een afkorting van Franequerensis, wijst er op, dat Poppinga

¹ Trouwboek van Franeker, in Oude Burgerlijke Stand Franeker deel 51, pag. 171, thans in Rijksarchief te Leeuwarden. Van Schelte Jochems, die in de Grote Hoogstraat bij de Brol woonde, zijn werken tussen 1662 en '72 bekend.

² a.w., pag. 170.

³ „Album Academiae Franekerensis”, pag. 383; in Rijksarchief te Leeuwarden.

van Franeker afkomstig is. De eerste jaren zal de jonge student zijn onderwezen in filosofie en oude talen. De filosofische docenten in zijn studietijd zijn Greidanus, Wubben en Steindam. De beide belangrijkste figuren waren hiervan de Cartesiaan Wubben en filosoof van de oude scholastieke richting Greidanus⁴. Vervolgens wordt Poppinga toegelaten tot de eigenlijke theologische studie en volgt hij naast de colleges van de bekende historicus Schotanus, de lessen van de Voetiaan Arnoldus en de Coccejaan Valckenier. Aan de ene kant zal dus de nadruk gevallen zijn op de leer der belijdenisgeschriften, terwijl aan de andere kant Valckenier Poppinga er op gewezen zal hebben, dat uiteindelijk aan de Bijbel het laatste en beslissende woord is⁵.

Ook uit zijn studietijd zijn verdere konkrete berichten niet bewaard gebleven. Wij horen pas weer van Poppinga bij zijn aanmelding voor het peremptoir examen in de classis Franeker. Een aanvraag van de „studiosi theologiae” Hilbrandus van Mariënhof, Tarquinius Poppinga, Sixtus Acronius en Timaeus de Lange wordt behandeld in de vergadering van de classis Franeker d.d. 19 april 1669⁶. Als examinerator wordt gekozen Johannes Couperus, predikant te Tzum⁷. De vergadering om deze kandidaten „in theologicis” te examineren, vindt plaats op 4 oktober 1669. Nadat de kandidaten hun voorstel gedaan hebben worden zij toegelaten tot de „H. Dienst der Kercken Godes”, aldus bericht ons de scriba van de classis, ds. S. S. Sinnema⁸. Evenals de meeste dominees zal Poppinga, toen hij toegelaten werd tot het predikambt, zo ongeveer 27 jaar oud geweest zijn. Voordat hij twee jaar later

⁴ Johannes Greidanus, hoogleraar 1660 tot zijn dood in 1668; zie W. B. S. Boeles, Frieslands Hogeschool en het Rijksatheneum te Franeker, Leeuwarden 1878–1889, deel 21, pag. 230 v.

Abraham Steindam, hoogleraar vanaf 1664 tot zijn dood in 1672. Boeles, a.w. pag. 231 v. Johannes Wubben, hoogleraar vanaf 1666 tot zijn dood in 1681. Boeles, a.w. pag. 233 v. Vgl. ook S. H. M. Galama, Het wijsgerig onderwijs aan de Hogeschool te Franeker, 1585–1811. Franeker, 1954.

⁵ Nicolaus Arnoldus, hoogleraar vanaf 1651 tot zijn dood in 1680. Boeles, a.w. pag. 203 v.

Johannes Valckenier, hoogleraar in de godgeleerdheid en Hebreeuws, 1654–1668. Boeles, a.w. pag. 215 v.

Christianus Schotanus à Sterringa, Bernarduszn, hoogleraar in godgeleerdheid en kerkgeschiedenis vanaf 1639 tot zijn dood in 1671. Boeles, a.w. pag. 167 v.

⁶ De acta van de classis Franeker bevinden zich in het Oud Synodaal Archief, onder beheer van de Nederlandse Hervormde Kerk te 's-Gravenhage.

⁷ Johannes Couperus, predikant te Tzum 1652–1684. T. A. Romein, Naamlijst der Predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe in de Hervormde Gemeenten van Friesland, Leeuwarden 1886, pag. 261.

⁸ Suffridus Serenus Sinnema, predikant te Sexbierum, ongeveer 1630–1670. Romein, a.w. pag. 211.

een beroep krijgt, is hij één van de zeven kandidaten, die in de zomer van 1671 de vacante gemeente Dronrijp moeten bedienen⁹.

Poppinga's voorganger in Pietersbierum is ds. Jacobus Overney, die enige malen moeilijkheden heeft met de classis wegens dronkenschap¹⁰. Deze man klaagt bij de classis¹¹, dat hij door lichamelijke zwakte niet meer in staat is zijn werk te doen. Hij vraagt met emeritaat te mogen gaan, welk verzoek op 11 december 1671 wordt ingewilligd. Overney is reeds het volgende jaar overleden, oud 72 jaar en 5 maand, en ligt begraven in de kerk van Pietersbierum¹². De vacante gemeente Pietersbierum beroept nu Tarquinius Poppinga, die zich dit laat welgevallen. Op 25 januari 1672 wordt dit beroep door de classis goedgekeurd. De bevestiging vindt plaats door Everhardus Petri van Midlum¹³ en Poppinga wordt op 15 april 1672 toegelaten als lid van de vergadering van de classis Franeker. Daarmee is een predikantschap van 17 jaar begonnen. De eerste 8 à 10 jaar zouden rustig verlopen. Pas nadien worden de moeilijkheden openbaar, die tot zijn schorsing zullen leiden.

Pietersbierum was één van de kleinste dorpen van de grietenij Barradeel. Het bezat naast de kerk, die in 1843 is afgebrand¹⁴, enige „edele states”, waarschijnlijk niet veel meer dan landhuizen. Bezuiden de kerk lag Hottinga-state, de woning van jhr. Casper van Feugen¹⁵, die een vrij grote rol heeft gespeeld bij de ge-

⁹ cl. Franeker, 27 juli 1671.

¹⁰ Jacobus Overney, predikant te Pietersbierum 1646–1671. Romein, a.w. pag. 208.

¹¹ cl. Franeker, 6 november 1671.

¹² G. A. Wumkes, Stads- en dorpskroniek van Friesland, Leeuwarden 1930, deel 1, deelt ons mede op pag. 418, dat de kerkvoogden van Pietersbierum een grafzerk in de kerk omschrijven als volgt: „Den 10 May 1672 stierf Jacobus Overney, Predikant te Pietersbierum, benevens deszelfs Huisvrouw en zoon David Overney”.

¹³ Evert Pieters Nappius heeft zijn naam kennelijk gelatiniseerd. Hij wordt kandidaat zonder de gebruikelijke opleiding te hebben ontvangen en is predikant te Midlum 1657–1675. Romein, a.w. pag. 200.

¹⁴ K. en J. Siderius, De Geschiedenis van Barradeel, Franeker 1950, pag. 152.

¹⁵ Caspar van Feugen werd geboren in 1651. Hij werd kornet in 1675, luitenant op 25 maart 1676 en is later opgeklommen tot kapitein en majoor in het Staatse leger. Hij is gehuwd geweest met Wick Ritschesdr. van Eysinga en nadien met Anna Geertruid van Santen. Hij is kinderloos gestorven. Feugen bewoond tijdens de gebeurtenissen, hier beschreven, Hottinga-state. Zijn weduwe heeft Hottinga-state verkocht aan Suffridus Westerhuijs, die enige tijd lid van Gedeputeerde Staten van Friesland geweest is. Nadien gaat het bezit, dat in vervallen staat is geraakt, over in handen van Epeus Wielinga, die ook de grafkelders in de kerk, die vanouds behoorden bij Hottinga-state, overneemt van Jacob Jan van Santen te 's-Gravenhage, broer en erfgenaam van de weduwe van Feugen. Deze transactie vindt plaats op 26 juni 1739. Zie D. J. van der Meer, Sierdsma-state to Deinum, in *Genealogysk Jierboekje* 1964, side 31, 41, útjown fan it *Genealogysk Wurkforbân* fan de Fryske Akademy en W. Faber, Iets uit de Kerkeboeken van Pietersbierum, in *Leeuwarder Courant*, 10 maart 1894. Wielinga heeft Hottinga-state gerestaureerd, maar op 13 januari 1844 is het op afbraak verkocht. Vgl. G. A. Wumkes, Stads- en dorpskroniek van Friesland, Leeuwarden 1934, deel 2, pag. 201.

beurtenissen, die wij zullen behandelen. Pietersbierum lag vlak naast Sexbierum, wat een zekere rivaliteit veroorzaakte en bevorderlijk was voor onenigheden, die én in de 17de én in de 20ste eeuw de buurdorpen op kerkelijk gebied gescheiden houden. In deze omgeving zal Poppinga leven, zal hij het Woord verkondigen en zijn boeken schrijven en zal hij te maken hebben met de doodgewone menselijke moeilijkheden, ruzie en strijd, die in elke gemeente voorkomen.

Poppinga beperkt zich niet tot zijn gemeente, ook in de classis is hij actief. Zo is hij in 1673 één van de gecommitteerden, die zich tot de grietman van Barradeel moeten wenden, opdat deze maatregelen zal nemen tegen de „paapsche stoutigheden”¹⁶. In 1676 wordt hij door de provinciale synode gekozen, om als één van de correspondenten van Friesland de vergadering van de synode van Utrecht te gaan bijwonen¹⁷. In 1673 en 1677 is Poppinga veelvuldig scriba of praeses van de classis en examineert hij als zodanig theologische kandidaten. Op 1 oktober 1677 wordt hij benoemd tot fiscus van de classis, als opvolger van Theodorus Grotius van Winsum¹⁸, de enige functie, die langer dan enkele vergaderingen duurt. Als hij dit fiscaat na drie jaar neerlegt, wordt hem in de classicaal vergadering van 9 oktober 1680 dank gezegd voor de grote trouw, waarmee hij zijn taak heeft verricht. Ook is hij in 1677 één der drie gecommitteerden in de zaak van Jacobus Stonebrink van Tzummarum¹⁹, die blijkbaar niet afkerig was van het stof der wereld en in zijn pastorie een zilversmelterij had ingericht, om zo aan geld te komen. Tenslotte zijn Regnerus Lollides²⁰ en Tarquinius Poppinga in 1679²¹ gecommitteerden van de classis naar de provinciale synode, alwaar Poppinga, blijkbaar dankzij zijn classicaal fiscale activiteiten, mede wordt belast met het behandelen van de financiële zaken van de „bursarii huius synodi”²². Uit al deze feiten kan men concluderen, dat Poppinga een gewaardeerd lid der classis was. Hij was iemand, die recht door zee ging en op zijn stuk bleef

¹⁶ cl. Franeker, 17 februari 1673.

¹⁷ synode 1676 te Heerenveen, art. 47; in Acta Synodi Frisiae, thans in Rijksarchief te Leeuwarden.

¹⁸ Grotius werd in 1662 beroepen te Winsum. In 1683 werd hij wegens dronkenschap afgezet. Romein, a.w. pag. 289.

¹⁹ Jacobus Stonebrink, predikant te Tzummarum 1648–1677, wanneer hij wegens deze zilveraffaire wordt afgezet. Romein, a.w. pag. 220.

²⁰ Reinder Lolles, predikant te Kimswerd, 1645–1697. Romein, a.w. pag. 198.

²¹ cl. Franeker, 28 april 1679.

²² synode te Franeker, art. 6.

staan, als hij het recht aan zijn kant had, zoals ook blijkt bij de kwestie rond het beroep op Hermannus Reneman als predikant te Sexbierum²³. Deze zaak moeten wij enigszins uitvoeriger gaan behandelen.

Nadat ds. H. Sibersma²⁴ in 1677 van Sexbierum beroepen is naar Ternaard, ontstaat er in de kerkeraad van Sexbierum verdeeldheid over de te beroepen nieuwe pastor; de ene groep wenst Valerius Hitsma van Hilaard²⁵, de andere partij wenst een beroep uit te brengen op Hermannus Reneman van Oldeholtpade, een zoon van Daniel Reneman van Harlingen²⁶. De classis geeft zijn oordeel in deze zaak en zegt, dat ds. Reneman beroepen moet worden. Het schijnt echter, dat vader Reneman niet helemaal de wettige weg heeft bewandeld, om dit beroep voor zijn zoon te verkrijgen. Kennelijk is dit dadelijk gemerkt door Poppinga, die Reneman Sr. bejegent met „harde ende aanstootelijke woorden”²⁷, waarvoor laatstgenoemde genoegdoening wenst van de vergadering. Uit een door enige leden van de classis gedaan onderzoek blijkt dan, dat Poppinga bewijzen voor zijn woorden heeft en ook deze beklaagt zich vervolgens over het feit, dat hij door Reneman Sr. smadelijk behandeld is. Enige zittingen sleept de zaak zich zo voort. In de vergadering van 21 oktober 1678 trachten een paar predikanten, o.a. ds. Reen, een familielid van ds. Poppinga²⁸, de onenigheid te sussen, maar dit blijft vruchteloos. Wanneer Reneman Sr. blijft aandringen op „satisfactie” maakt Poppinga in de classicale vergadering van 2 december 1678 zijn beschuldigingen openlijk bekend en zegt, dat Reneman bij zijn pogingen om Sexbierum voor zijn zoon te verwerven „godtloosliĳck hadden gekuipt” en dat hij „bijgevolge een schantvlecke” is temidden van alle „eerlijke praedicanten”. Reneman vraagt de bewijsstukken van deze beschuldigingen en verkrijgt na enige tijd een copie daarvan, om die te bestuderen.

Intussen wordt Hermannus Reneman, na bevestigd te zijn in Sexbierum, op 7 april 1679 lid der classis en kan zijn vader dus

²³ Hermannus Reneman is predikant te Sexbierum vanaf 1678 tot zijn dood in 1694. Romein, a.w. pag. 212.

²⁴ Hero Sibesma, predikant te Sexbierum, 1671–1677. Romein, a.w. pag. 212.

²⁵ Valerius Hitsma, als kandidaat beroepen te Hilaard in 1668, gaat met emeritaat in 1716. Romein, a.w. pag. 179.

²⁶ Daniel Reneman wordt in 1659 beroepen van Blija en overlijdt als predikant te Harlingen in 1716. Romein, a.w. pag. 188.

²⁷ cl. Franeker, 1 juli 1678.

²⁸ Regnerus Reen, predikant te Franeker 1669–1695; hij is gehuwd met Maria Brongersma, een familielid van Poppinga's schoonmoeder. Romein, a.w. pag. 231.

tevreden zijn. Deze wil nu de zaak zo spoedig mogelijk afhandelen. Hij dreigt zelfs het geschil op de eerstvolgende synode ahangig te maken, maar merkt, dat de classis zich dan in de personen van haar afgevaardigden, Lollides en Goltzius²⁹, zo nodig tegen hem zal keren. Tenslotte oordeelt men op de vergadering van 4 augustus 1679, dat Reneman Sr., die, wat hij ook zelf toegeeft, „cuiperie begaen heeft”, „seer onbetamelijke veroordelingen” over Poppinga heeft gesproken, maar dat dit gebeuren voor Poppinga geen reden mag zijn, om Reneman „de schantvlecke van de praedicanten” te noemen. De partijen moeten elkaar vergeven en als broeders „Christelijck, vreedsamelijck en stichtelijck” wandelen. Dit was het eerste conflict Reneman—Poppinga. Wij zullen hierna zien, dat er van „vreedzaam en stichtelijk wandelen” niet veel terecht gekomen is.

Ondertussen is Tarquinius Poppinga getrouwd met Reinicke Epei, een dochter van Epeus Joachimi Fenhuizen en Sepck Brongersma. Wanneer dit huwelijk gesloten is is niet bekend, aangezien in Franeker geen gegevens daaromtrent te vinden zijn en het archief van de kerk van Pietersbierum van vóór 1719 niet meer aanwezig is. Bij deze vrouw kreeg Poppinga twee kinderen, Titia en Epeus, beide geboren in de jaren vóór 1680. Reinicke Epei heeft een voorspook gehad, dat in de Friese literatuur is blijven voortbestaan, doordat Joast Hiddes Halbertsma het heeft opgenomen in de „Rimen en Teltsjes”. De oudst bekende versie is van de hand van een zekere Elgersma ³⁰. De tekst, die wij bij hem vinden, luidt als volgt:

²⁹ Dominicus Goltzius, predikant te Tzummarum, 1678–1684. Romein, a.w. pag. 218.

³⁰ In de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden berust onder no. m.s. 563 een handschrift, aldaar bekend onder de titel: „Verhaal van de geestelijke droefheid van Baron van Schwartzenberg”. Het is een bundel volksverhalen, die in het laatste decennium van de 18de eeuw verzameld en opgetekend zijn door secretaris Elgersma van Bolsward. Dit weten wij, doordat dr. Joost Hiddes Halbertsma in het voorwoord van „Leed en Wille en de Flotgêrzen” heeft geschreven, dat wij weliswaar vreemd tegenover dergelijke verhalen staan, maar dat zij toch zo’n bijval vonden, dat een eminent man als secretaris Elgersma van Bolsward, nu een vijftig jaar geleden, het niet beneden zich achtte, dit met eigen hand op te schrijven. Halbertsma heeft namelijk een aantal van deze verhalen over spookgefallen en andere buitenissige gebeurtenissen overgenomen en bewerkt, nadat hij het boekje van Elgersma in handen gekregen had, waarschijnlijk tijdens zijn predikantsschap in Bolsward en misschien van de erfgenamen van Elgersma. Vast staat, dat het in 1810 eigendom was van A. Weidema, wed. Elgersma. Halbertsma voorziet het boekje naderhand van het stempel „Bibliothecae Frisiae J. H. Halbertsma”. Sommige verhalen heeft Halbertsma sterk bewerkt, maar andere, zoals het nachtgezicht van Pietersbierum, heeft hij bijna onveranderd gelaten. De bundel „Leed en Wille en de Flotgêrzen” is later opgenomen in de „Rimen en Teltsjes”. Het nachtgezicht, waar het hier om gaat, staat op pag. 468 v. van de uitgave van 1958, terwijl dit voorspook in het boekje van Elgersma een plaats heeft op pag. 48 v. Zie S. J. van der Molen, Dr Joast Hiddes Halbertsma makke literatuer fan folksforhalen, in Leeuwarder Courant, 11 maart 1960.

„Ik herinner mij, schrijft zeeker persoon, een geval van een Predikant, naar zijn onthoud Do. Poppinga van Pietersbierum. Deszelfs vrouw zag, zwanger zijnde, bij nacht een geopende doodkist in haar slaapvertrek. De nieuwsgierigheid deed haar van't bed gaan, om te zien, wie er in lag, en toen zag zij haarzelve. Zij wekte haaren Man met ontroering om ook eens te zien, die haar dit uit 't hoofd wilde spreken, en niet met al zag. Zij zag verder, dat er een man in een roode hemdrok in de kamer kwam, die de kist met schroeven, welke hij van de Schoorsteenmantel nam, toemaakte, waarop men een kraamlaken op de kist lag en deselve uitdroeg.

Niets van dit alles wierd van haar Man gezien, die te meer haare verbeelding, zooals hij zeide, voor dwaas hield, naardien er op't dorp niemand woonde, die daaglijks een roode hemdrok droeg. Zij beweerde daerentegen, datze in die kraam sterven zoude, wanneer dit voorspook wel zou vervuld worden; evenwel zij werd gelukkig verlost en hersteld. Op den volgenden May kwam in dat dorp een Timmerman te wonen, die een roode hemdrok tot zijn kleeding had. Zodra die man van haar gezien werd, zeide zij: Dat is die zelve man, die mijn kist toeschroefde. Zij wierd weer zwanger en stierf in de kraam. De Do., die alles wilde doen om't verhaal leugenachtig te maken, liet de kist in een ander kamer zetten; maer men zeide, dat altoos de dooden in gemelde slaapvertrek geplaatst wierden, omdat men anders bij de begravenis niet zwaaien kon: dit wierd dan, hoe noode ook, toegestaan. Ds. belastte, dat men de schroeven in een vensterbank leggen zoude; maar een der Buuren lag ze onnozel, zonder Dn. weten op de Schoorsteenmantel. Hoewel de Timmerman als Buur de kist meede dragen zoude, zo belastte Do., dat andere die zouden toeschroeven; maar die daarmee beezig waren, konden er niet meede vorderen, waarom de Timmerman, juist de roode hembdrok aan hebbende, toeschoot, de overige schroeven van de Schoorsteenmantel kreeg en de kist verders toemaakte. Do. verbood eenig wit kleed over de kist te leggen; maar één der Buurvrouwen schoot toe en spreidde haar witte zakdoek over de kist en zo wierd alles vervuld.

Voors. Do. getr. Reinicke Epeus, een Dr. van Epeus Joachimi bij Sepckjen Brongersma. Zijn k.k. Titia en Epeus. Do. was omtrent 't jaar 1689 woonachtig te Hesens onder Jorwert. Zijn tweede vrouw Antje Haantjes vind op't jaar 1702 wed: gent:”

De feiten aan het eind van dit verhaal duiden er op, dat dit geen verzonnen verhaal is, maar dat het op werkelijkheid berust. Wij weten uit andere bronnen de namen van Poppinga's kinderen en wij weten, dat zijn vrouw op 20 november 1680 in Pietersbierum is overleden en aldaar in de kerk is begraven³¹. Waarschijnlijk is Poppinga reeds spoedig nadien weer gehuwd, omdat hij zijn reeds eerder gemeld boek „De Heerlikheid Godts” in 1684 opdraagt aan o.a. „Johannes de Vriest, Oud ouderling, Ver-

³¹ Wumkes, Stads- en dorpskroniek, deel 1, pag. 481, deelt ons mede, dat er in de kerk van Pietersbierum een grafsteen van Reinicke Epeus' is: „A°: 1680 den 2 Nov stierf Reinicke Epeis Fenhuizen, Huisvrouw van Tarquinius Poppinga, in leeven Predikant te Pietersbierum”.

maerd Apothecarius en inspector van 't Collegium Medicum in de Stadt en Gemeente van Amsterdam, mijne Schoonvader". Meer over deze vrouw is in Friese archieven niet te vinden.

Poppinga's theologisch werk

Het is opmerkelijk, dat Poppinga na 1679 bijna helemaal geen bijzondere functies en werkzaamheden in classicaal verband krijgt. Mogelijk heeft de dood van zijn vrouw in 1680 hier een rol gespeeld, maar een andere, m.i. waarschijnlijker reden is, dat zijn positie in de classis ondermijnd is door Reneman Sr., die zijn gezichtsverlies niet vergeten zal zijn. Steeds weer zal het in de komende jaren tot ruzies tussen Poppinga en de Renemans komen. Zo beklagen de ouderlingen en diakenen van Sexbierum zich bij de classis over Poppinga, die Hermannus Reneman gedreigd zou hebben, dat hij, Poppinga, de Sexbierumer oud-ontvanger Abe Jeltens tot het Avondmaal zou toelaten, als ds. Reneman en de kerkeraad geen verantwoording zouden geven van hun censuur over deze persoon. Sexbierum acht het niet juist, dat een buitenstaander zich met hun aangelegenheden bemoeit. Ook de classis is van mening, dat dit niet geduld kan worden en verzoekt aan ds. Poppinga, dat hij de zaak tussen Abe Jeltens en de Sexbierumer kerkeraad „in zijn waerde" zal laten, opdat verwijdering tussen de burens wordt voorkomen. Kennelijk heeft Poppinga zich nadien niet meer met deze zaak bemoeid³².

Wij zullen ons nu eerst bezig houden met de door Poppinga gepubliceerde geschriften. Het eerste geschrift van zijn hand schijnt een Latijns tractaatje te zijn geweest, dat in de classicale vergadering van 6 juni 1681 door Poppinga wordt aangeboden om gevisiteerd te worden. Dit geschiedt vervolgens door de predikanten Lydius en Domna³³; enige malen wordt hiervan gewag gemaakt, maar tot een openbaar oordeel is het eigenlijk nooit gekomen en ons is niet bekend, of het al of niet goedgekeurd is. Deze eersteling van Poppinga is ook verloren gegaan³⁴.

Het oudst bekende geschrift van Poppinga draagt de weidse titel: „D e H e e r l i k h e i d G o d t s s c h i j n e n d e

³² cl. Franeker 6 november, 9 november 1682.

³³ Tjalling Domna, predikant te Dronrijp, 1676–1684. Romein, a.w. pag. 253.

Nicolaus Johannes' Lydius was van 1680 tot zijn dood in 1686 predikant te Franeker. Romein, a.w. pag. 232.

³⁴ cl. Franeker, 6 juni, 20 juni, 2 augustus 1681.

in 't aengesichte van Jesus Christus Verklaart en beweesen uit verscheidenetexten der heiliger schriftuire tot bevestinge der Christelijker Gereformeerde Godtsdienst, uitroeyinge van alle valsche met de selve Strijdig". Dit boek is te Leeuwarden gedrukt bij Hero Nauta, „Boekverkoper en Drukker in de Peperstraet bij de Markt, in de gekroonde Waarheid" in het jaar 1684³⁵. Volgens een verklaring, getekend door Campegius Vitringa³⁶, is dit boekje geapprobeerd door de theologische faculteit te Franeker d.d. 28 november 1683. Poppinga begint met een lange inleiding, „Gegeven, den 15 Novembris 1683 Op myn studoor tot Pyetersbirum", een betoog over de verdeeldheid van het Christendom, die z.i. veroorzaakt is door vijf factoren: a. Het Woord Gods blijft verborgen, omdat de filosofen de echte betekenis van de woorden niet willen accepteren. Poppinga zegt, dat men het „filosofisch verstand" terzijde moet stellen, wanneer men bezig is met goddelijke dingen. b. Het gebruik van vertalingen bevordert de verdeeldheid; men moet meer letten op de grondtekst. c. De woorden Gods moet men primair in hun „eigen betekenis" (bedoeld is waarschijnlijk letterlijke betekenis) opvatten. Zinnebeeldige uitleg is volgens de schrijver secundair. d. De Bijbel is nog niet voldoende onderzocht en uitspraken, die op het eerste gezicht duister en zonder zin schijnen te zijn, moeten nader bestudeerd worden. e. Dit alles moet gebeuren in overeenstemming met de leer van de gekruisigde Christus, zoals Poppinga zegt, omdat dit de kern van de Bijbel is. Het doel van dit alles is aan te tonen, waaruit Gods eer bestaat.

Aan dit boekje gaat een preek vooraf, gehouden in de Zuiderkerk te Amsterdam op 16 Amsterdam 1682 over „J e z u s d e W a r e G o d t e n F o n t e y n e a l l e r v e r t r o o s t i n g ", een preek over Openbaring 1 : 17, 18.

Het lijkt mij, gezien de connecties, die Poppinga in deze tijd in Amsterdam heeft, niet onmogelijk, dat dit een door hem gehouden preek is, maar zekerheid hieromtrent hebben we niet. Wat de „Heerlikheid Godts" betreft³⁷, kennelijk is dit boek gebruikt als

³⁵ Het enige in een Nederlandse bibliotheek bewaard exemplaar is in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden aanwezig.

³⁶ Campegius Vitringa, hoogleraar te Franeker in de Oosterse talen vanaf 1680 en in de theologie vanaf 1682 tot zijn dood in 1722. J. Reitsma—J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Utrecht 1933, pag. 378 v.

³⁷ Zie pag. 8.

verdediging van de Gereformeerde leer tegen de Socinianen van Harlingen.

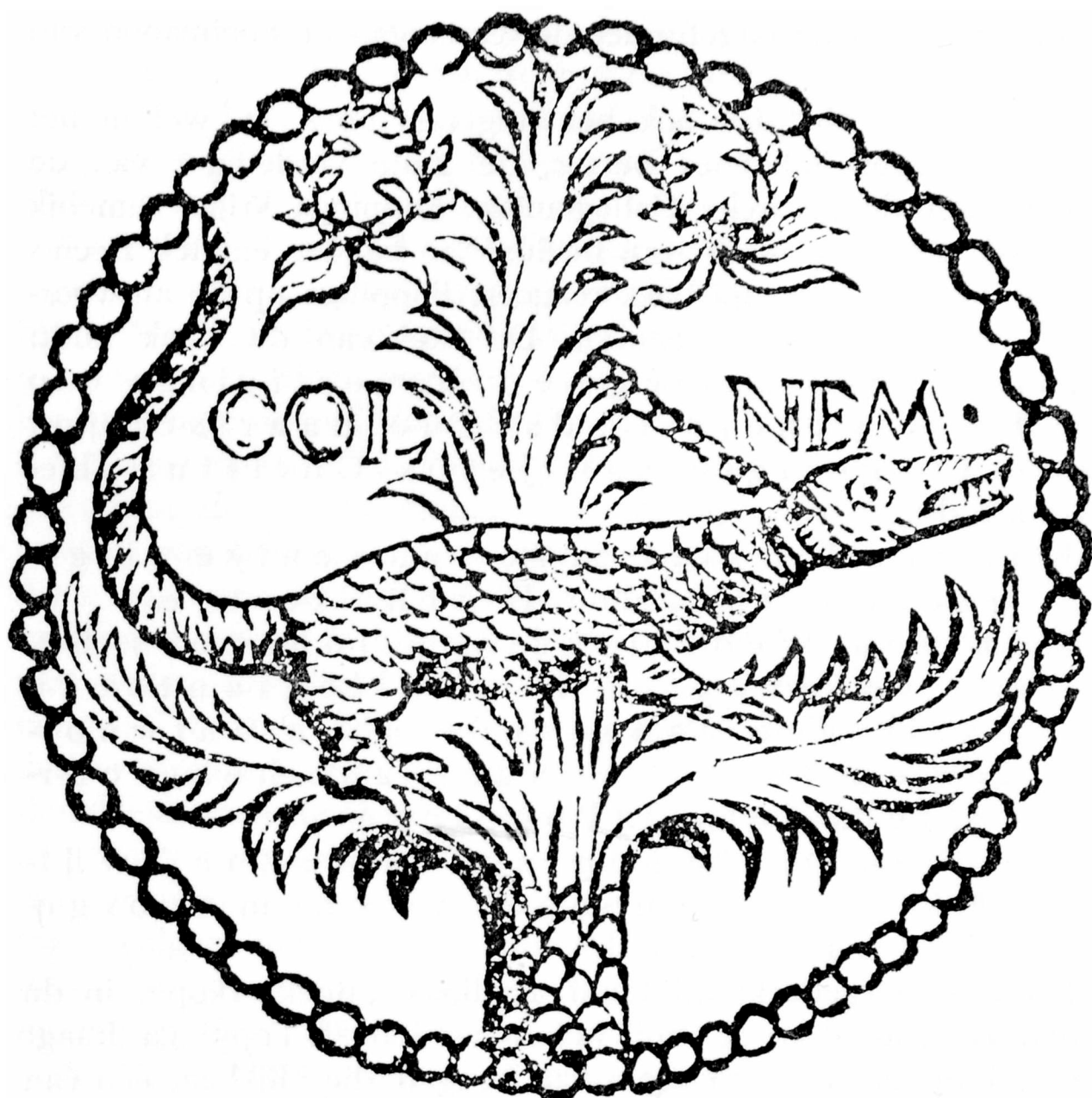
Tegen hen richt zich ook het volgende boek, en wel in het bijzonder tegen Johannes Becius, de grote verdediger van de liberale anti-dogmatische Collegianten. Poppinga krijgt namelijk het boek „Dubia et nodi” van Becius³⁸ in handen en stelt Becius dan 53 vragen. Met zijn boek reageert Poppinga op de antwoorden, die Becius heeft gegeven. De titel van dit boek luidt: „Nader verklaringe en bevestiginge van de Heerlykheid Gods; Die daar schijnt in 't aangesigte van Jesus Christus: staande,

1. In een Verklaringe van eenige uitgesene texten der H. Schriftuure.
2. In een Wederlegginge Johannes Becii, voorvegter der Collegianten in Harlingen aangaande sijne antwoorden op de LIII Vragen, aan hem voorgesteld door T. Poppinga.
3. In een Ontknoopinge van sijne Twijfelingen en Knoopen van hem voorgesteld aan J. Kuik”.

Dit boek is gedrukt bij Karst Tjallings, „Boekverkoper in de groote Hoogstraat bij de Brol” in het jaar 1686³⁹. Poppinga draagt dit boek op aan Jonker Caspar van Feugen, die blijkbaar één van zijn beste vrienden is en hiervan tijdens de gebeurtenissen rondom Poppinga's afzetting ook duidelijk blijk zou geven. De reden van deze opdracht is, dat Feugen tijdens de ambtsbediening van Poppinga het „Pausdom heeft afgezworen; en zedert een uitnemende iver betoont heeft tot de kennisse der waarheid”. Dit

³⁸ Johannes Becius, geboren in 1626, is enige jaren predikant te Antwerpen, Franeker en Middelburg. Omdat hij loochent, dat de Zoon een Goddelijke natuur heeft, wordt een onderzoek naar zijn leer ingesteld. Als hij Middelburg tijdens dit onderzoek wil verlaten, wordt hem geen attestatie uitgereikt, reden waarom hij de kerk vaarwel zegt. Later vinden wij hem terug bij de Collegianten van Amsterdam, waar hij de leringen van Socinus betreffende de Triniteit ten zeerste steunt en verkondigt. Veel discussieert hij met predikanten, o.a. in 1682 over de vrijheid van het geweten met Jacobus Oldenburg, toen predikant te Witmarsum. Oldenburg publiceert in deze discussie een geschrift getiteld: „Twijfelingen en Swerigheden over de Dryeenigheyt, voorgesteld aan Jan van Kuyk”. Deze Jan van Kuyk was een befaamd verdediger van deze dogmata. Daartegen schrijft Becius in 1683 zijn „Dubia et Nodi”, waarin hij eveneens Van Kuyk vraagt om de moeilijkheden der Triniteit op te lossen. Dit boekje komt in handen van Poppinga en daarop ontstaat het boek van 1686. Zie Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, Utrecht 1907, I, pag. 365 v.

³⁹ Bevindt zich in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden, onder no. 1760.

De versiering in Tarquinius Poppinga's *De Raad des Vredes* is niet als drukkersmerk van Karst Tjallings van Leeuwarden bekend. Karst Tjallings drukte van 1680–1713 vooraan in de Grote Hoogstraat bij de Brol in de vergulde drukkerij, waar ook Schelte Jochems gewerkt had. „Col. Nem.” betekent waarschijnlijk: „Colligat Nemus”, het bos bindt hem. De palmboom is symbool van de drukpers. We kunnen dus lezen: de pers bedwingt het monster van de chaos en brengt vrede en orde. Silvestre II 1272 noemt een soortgelijke versiering uit 1580.

voorwoord is geschreven op 18 mei 1686. Volgens de heersende gewoonte is het boek verlucht met een klinkdicht, in dit geval van de theologische student B. Hoefnagel, waarin Poppinga's werk geprezen wordt, omdat het de studie van de Bijbel bevordert. Een verklaring, dat het boek door classis of faculteit geapprobeerd is, ontbreekt. Slechts staat voorin gedrukt: „Uitgegeven na Kerkenordre”. Kennelijk wil Poppinga hiermee zeggen, dat de inhoud niet in strijd is met de leer der kerk. Misschien is hij, omdat dit boek in dezelfde geest geschreven is als zijn eerste werk, van mening, dat approbatie niet nodig is.

Twee jaar later geeft hij nog een derde boek uit, dat eveneens een strijdschrift is tegen de Collegianten: „Nader Aanmerkinge en Proef op de beproevinge van J. Becius, Nopens de Ontknoopinge sijner Knoopen en Twijffelingen. Mitsgaders de Raed des Vredes”, eveneens bij Karst Tjallings verschenen in 1688. De Raed des Vredes is echter afzonderlijk aangeboden ter approbatie en misschien pas later in dit geheel gevoegd⁴⁰. De nader Aanmerkinge is ook „Uitgegeven na Kerkenordre” en niet aangeboden om geaprobeerd te worden. Het is dienstig, alvorens wij beginnen met te spreken over de inhoud van deze tegen de Collegianten gerichte boeken, om eerst iets te zeggen over de theologische stromingen, die in de tweede helft der 17de eeuw invloed op het denken hadden.

Twee stromingen hebben in deze tijd de overhand. Daar is in de eerste plaats de groepering rondom de toen reeds gestorven Voetius. De Voetianen zijn sterk gehecht aan de Gereformeerde leer, zoals die vastgelegd is in de formulieren, die bijna van meer waarde geacht worden dan de Bijbel zelf. Star dogmatisme is hun kenmerk en zij zijn de gezworen vijanden⁴¹ van hen, die een meer liberale geest zijn toegedaan. Liberaal in die zin, dat men niets moet hebben van een al te grote gebondenheid aan de belijdenisgeschriften. Dit zijn de volgelingen van Coccejus, wier kenmerk het is, dat zij terug naar de Bijbel willen⁴². De Bijbel heeft het hoogste gezag. Tevens leggen zij de nadruk op het verbond, dat God met zijn kinderen, te beginnen met Adam, en tenslotte in Christus, heeft opgericht. Dit, en niet een eeuwig voorbeschikt wilsbesluit Gods, is de basis van het geloof.

Poppinga heeft zich met zijn boeken niet in deze strijd gemengd, maar uit zijn werk blijkt, dat hij sterk bijbels denkt. Hij heeft vooral gepolemiseerd tegen de Collegianten en meer speciaal tegen de Sociniaanse denkbelden, die bij deze groep in zwang zijn. De Collegianten streven naar innerlijk ondogmatisch geloof en wensden zich niet te binden aan kerkgezag. Het leraarsambt bestaat bij hen niet. Vrijheid om eigen mening te toetsen aan de Schrift is hun grondslag. Juist in de tweede helft van de 17de eeuw komt in Friesland deze richting tot bloei. Faustus Socinus, wiens ideeën in de beweging doorgedrongen zijn, streefde naar een broederschap van bergrede-Christenen. De Socinianen willen niets weten van het leerstuk van de Triniteit en beschouwen de tweenaturenleer en het plaatsvervangend lijden

⁴⁰ in één band met de „Nader Aanmerkinge” en de „Raed des Vredes”.

⁴¹ Reitsma—Lindeboom, a.w. pag. 354 en 371.

⁴² Reitsma—Lindeboom, a.w. pag. 367 en 370.

van Christus als onbijbels⁴³. Poppinga heeft bijna al zijn boeken geschreven, om deze aangevochten leerstukken met Bijbelteksten te bewijzen.

Men moet de Triniteit niet verwerpen, omdat een dergelijke constructie niet te begrijpen is. Verwerpen, omdat men niet begrijpt, vindt de schrijver „roekeloos”, omdat men dan ook alle dingen, die in de natuur onbegrijpelijk zijn, moet verwerpen. Bovendien blijven er in de kennis, die de mens van God heeft, dingen verborgen, omdat zij het menselijk begrip te boven gaan. Wel is de samenhang van Vader en Zoon zeer groot en kunnen wij de werkelijkheid van God niet vinden buiten de Zoon om. De Vader zonder Zoon is niet onze God en wij kunnen zelfs zeggen dat Christus mee de aarde geschapen heeft, wat ook juist is, volgens Poppinga, omdat de schepping aan Christus de mensen moest leveren, die door Hem verzoend zijn met God. Christus moet God zijn, omdat Hij anders geen Middelaar van Gods woord had kunnen zijn, want alle dingen zijn uit God en door God (Rom. 11 : 36). De Godheid van de Zoon is het eerste bewijs voor de Godheid van de Vader en zij, die — waarbij uiteraard gedacht wordt aan de Socinianen — de Godheid van de Zoon loochenen, loochenen de Godheid van de Vader en zijn dus atheïsten (vgl. Joh. 5 : 23). Dat Christus God is, volgt, aldus Poppinga, ook onmiddellijk uit het feit, dat Vader en Zoon één zijn in wil en getuigenis, waar zelfs de Socinianen mee instemmen; een dergelijk getuigenis is niet mogelijk tussen God en, zoals de schrijver zegt, één of ander wispelturig schepsel.

Wispelturig schepsel, sterker nog, Poppinga ziet de mens als een door de zonde bedorven wezen. Adam heeft immers kinderen verwekt, toen hij na de zondeval in vijandschap met God leefde. Uit het onreine kan niet iets voortkomen, dat rein is en daarom is er niemand onschuldig voor God. De mens is vervreemd van de gelijkenis en het beeld van God en de enige heerlijkheid, die deze gevallen mens nog kan bereiken en waarom hij geacht wordt door God, is zijn Godsdienst. Dan gelooft de mens immers, dat Christus voor hem gestorven is, en het rantsoen gebracht heeft. Waarom was dit lijden van Christus nodig, zal men misschien vragen en zal een Sociniaan misschien gevraagd hebben. De menselijke zonde moet verzoend worden. Als God de zonde niet haat, of straft, zou Hij niet waarlijk God zijn. Want Hij kan in Zijn grote liefde voor Zijn Naam, eer en gemeente schending daarvan niet verdragen. Daarom heeft God zich van de zondige mens afgekeerd en is bekering alleen niet genoeg. De zondaar wordt verzoend, vroeger in het offer van Israël en afdoende in het offer van Christus (Jes. 53 : 6). De Socinianen vergissen zich, wanneer zij menen, dat God een zich bekerende zondaar in genade kan aannemen. Poppinga verwijt hen, dat zij te zeer filosofisch over deze zaken denken. God heeft ons echter wel genade geschonken, dat Hij niet van ons de betaling gevorderd heeft. Christus heeft het „rantsoen” gebracht, waardoor de „majesteit Gods”, die gekwetst was, „gerepareerd” kon worden. Christus bant de zonde uit de mensen door a) de mensen tot bekering op te roepen, b) zijn Geest te zenden naar de uitverkorenen, c) te oordelen over hen die zich niet bekeren en d) toe te laten, dat in de dood het vlees verdort.

Wat de praedestinatatie betreft, gelooft Poppinga, dat God in Zijn vrije wil

⁴³ Reitsma—Lindeboom, a.w. pag. 326 en 327 en J. N. Bakhuizen van den Brink—J. Lindeboom, Handboek der Kerkgeschiedenis, 's-Gravenhage 1946, deel 2, pag. 79.

voor de grondlegging der wereld Christus uitverkoren heeft en in Christus bepaalde mensen. Hij gelooft, dat God aan sommigen voorbijgegaan is, maar vermeldt hierbij, dat hij hiervoor geen bewijsplaatsen in de Bijbel kan vinden. Een algemene uitverkiezing is echter een aantasting van Gods vrijheid en soevereiniteit.

Ook de Heilige Geest is God, zo zegt Poppinga en wijst daarbij op Jes. 6 : 3, waar God driemaal heilig genoemd wordt, wat alleen maar zin heeft, als daarmee de Triniteit bedoeld wordt. Dit is de grondstructuur van zijn gedachten, zoals hij daaraan bekendheid gegeven heeft in zijn geschriften tegen de Collegianten. Zeer Bijbels en tegelijk zeer dogmatisch. De Bijbel geeft het bewijsmateriaal voor de dogmata. Zolang hij aldus schrijft, zal de classis hem geen strobreed in de weg leggen.

Nog voordat de Raad des Vredes gepublicerd is, heeft Poppinga echter reeds moeilijkheden gekregen, aangezien hij zijn indeën om het verdeelde Christendom weer tot eenheid te brengen niet onder stoelen of banken stak, maar ze openlijk verkondigde. Zijn ideën roepen weerstanden op, omdat zij tekort doen aan het gezag van de formulieren. Zo lezen wij, dat men in de classicale vergadering van 7 november 1687, bij het punt „censura morum et doctrina” (één van de weinige keren in deze jaren, dat men niet enkel schrijft „censura morum”!) besluit, dat de predikanten Botterwegh, Arnoldi en Simonides⁴⁴ bij Poppinga informatie zullen inwinnen over zijn denkbeelden. Op enige volgende vergaderingen⁴⁵ worden beschuldigingen, gebaseerd op getuigenissen van personen uit Pietersbierum en Sexbierum(!), aan Poppinga medegedeeld en krijgt hij gelegenheid om zich hiertegen te verdedigen. Hem wordt het volgende ten laste gelgd:

- a. Abe Jeltjes heeft jhr. Feugen horen zeggen, dat Poppinga zo gecatechiseerd heeft, dat hij niet meer naar catechisatie zou gaan, als hij geen verklaring zou ontvangen.
- b. Dat hij leert, dat 1 de Catechismus en de H. Schrift betreffende de rechtvaardigmaking met elkaar in strijd zijn; dat 2 het geloof als een werk rechtvaardigt; dat 3 Christus is gestorven voor alle mensen, maar het meest voor de gelovigen; dat 4 Gods gerechtigheid en barmhartigheid niet overeen-

⁴⁴ Frederik Botterwegh, predikant van Franeker vanaf 1683 tot zijn dood in 1744, Romein, a.w. pag. 189. Dr. Michael Nicolaus' Arnoldi, predikant te Franeker, 1683–1693, Romein, a.w. pag. 189. Franciscus Simonides, predikant te Midlum, 1682–1699, Romein, a.w. pag. 201.

⁴⁵ cl. Franeker, 6 februari, 23 april 1688.

stemmen; en dat 5 de kinderdoop niet meer is dan een „struiv”⁴⁶.

Poppinga antwoordt, dat het niet naar catechisatie willen gaan een zaak is, die uiteindelijk alleen de Heer Feugen betreft. Betreffende de stellingen, onder b vermeld, preciseert hij, dat speciaal de Jacobus-brief en de Catechismus niet overeenstemmen. Christus is in zoverre voor alle mensen gestorven, dat Hij Adams schuld en de gevolgen daarvan, Mozes' wet en de verwerping der heidenen, heeft weggenomen. Hij heeft echter alleen voor de gelovigen de vergeving der zonde en andere zaligmakende gaven verkregen. Poppinga ontkent nu, dat het geloof als een werk rechtvaardigt en dat gerechtigheid en barmhartigheid niet zouden overeenstemmen. Wat betreft de kinderdoop, reageert hij met de Latijnse zinsnede: „Ubi rerum testimonia adsunt, non opus 'e verbis”⁴⁷.

Men besluit, dat Poppinga wegens ongepast spreken over de Catechismus gestraft zal worden en dat men zich nader beraden zal over de andere stellingen.

De zaak Poppinga

Het indienen van een verzoek bij de classis om de Raad der Vredes te willen visiteren⁴⁸, is het begin van een niet meer te stuiten ontwikkeling, die voor Poppinga uiteindelijk zou leiden tot zijn ontslag als predikant van Pietersbierum. Reeds onmiddellijk haalt hij zich het ongenoegen van de classis op de hals, omdat hij voorwaarden stelt, hoe deze visitatie moet gebeuren. Het boekje zal onderzocht worden door de predikanten Botterwegh, Ringers, Lollides, Arnoldi en d'Outrein⁴⁹. Andere moeilijkheden blijven niet uit. De oude Reneman van Harlingen zal er wel mee de oorzaak van zijn, als via de Harlinger predikanten een schrijven binnenkomt van twee leden van de gemeente, waarin zekere gebeurtenissen, waarbij Poppinga een rol gespeeld

⁴⁶ „struiv” — bedoeld wordt een dunne pannekoek. Zie J. Verdam, Middelnederlandsch Handwoordenboek, 's-Gravenhage 1911, pag. 581. Poppinga zal dit woord waarschijnlijk gebruikt hebben om aan te duiden, dat de kinderdoop nutteloos en zonder enige zin is. S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, Leeuwarden 1916, Eerste deel, verklaart dit woord ten onrechte als stuiver, hoewel hij erkent daar niet zeker van te zijn.

⁴⁷ d.w.z.: Waar de feiten voor de stelling getuigen, zijn geen woorden meer nodig.

⁴⁸ cl. Franeker, 30 april 1688.

⁴⁹ dr. Vitus Ringers, predikant te Ried vanaf 1684 tot zijn dood in 1725; hij is gehuwd geweest met Grietje Reneman, een dochter van Daniel Reneman, Romein, a.w. pag. 244.

heeft, worden meegedeeld. Nergens wordt echter duidelijk, wat er precies gebeurd is. Niet alleen de Renemans stoken tegen Poppinga; ook hij is bezig en beschuldigt Reneman Jr. er van, dat deze is „als een kind onervaren in de Schriftuure”, waarvan Reneman in de classis wordt vrijgesproken.

Deze aanvallen en moeilijkheden hebben echter ten gevolge, dat Poppinga niet verschijnt in de volgende vergadering⁵⁰. De Pietersbierumer predikant motiveert deze afwezigheid in een brief aan de classis, waarin hij zegt, dat de vergadering door de invloed der Renemans vooringenomen is tegen hem. Hij vindt het ergerlijk, dat zijn boek nog altijd niet is gevisiteerd en acht de oorzaak daarvan gelegen in het feit, dat „zij” — wie dat zijn wordt niet medegedeeld; onze gedachten gaan naar de visitatoren, die misschien behoord hebben tot de groep van Reneman — zo hun haat jegens hem tonen door zijn boek in te houden en erover te zwijgen, wat, aldus Poppinga „niet weinig smaakt na den geest des Antichristen”.

Speciaal wijst hij er op dat de Renemans, aangezien zij zozeer in de classis hun aanhang hebben en er domineren, tegelijk zijn beschuldigers en rechters zijn.

Tenslotte maakt Poppinga er gewag van, dat Reneman Sr. hem voor een duivel en een schelm placht uit te maken, hetwelk niet alleen enige jaren geleden ongestraft toegelaten is, maar ook nu nog geschiedt ten aanhore van de gehele classis, die daarop niet in het minst reageert. Daarom is hij bevreesd, dat hij zich bij meer dergelijke gebeurtenissen niet zal kunnen inhouden en tot „woordelijke of daadelijke feitelijkheid” zal vervallen, hetgeen niet past in een vergadering van de classis. Poppinga wenst, dat Reneman zal worden gestraft en zal tot zolang niet in de vergadering verschijnen. Hoewel de classis besluit, om deze brief nader te overwegen, horen wij niets meer daarvan. Kennelijk wordt deze toch waarlijk niet onbelangrijke brief onder de tafel geschoven en gaat men over tot de orde van de dag.

Langzamerhand hebben de visitatoren van de Raad des Vredes zich een oordeel gevormd over dit boekje en kunnen zij in dezelfde vergadering, terwijl Poppinga dus afwezig is, rapport uitbrengen van hun onderzoek, waarbij zij 35 aanmerkingen en bezwaren naar voren brengen, die deels oppervlakkig zijn, maar deels ook diep ingrijpen in het plan van Poppinga. De volledige

⁵⁰ cl. Franeker, 16 juli 1688.

titel van het werkje is: *De Raad des Vredes, Verklaert in 152 Vragen en Antwoorden, Tot nader ontdeckinge van de waere en rechte Godtsdienst en vereeniging van verschillende partyen*". Karst Tjallings heeft ook van dit boek de uitgave verzorgd in 1688⁵¹. De titel ontleent de schrijver aan Zach. 6 : 13, waar gesproken wordt over de raad des vredes tussen de Heer en de spruit; zijn bedoeling met dit geschrift is, om aan de gescheurde Christenheid een basis tot hereniging te geven. In zijn inleiding zegt Poppinga, dat geen religie geheel zonder dwaling is en dat de verdeeldheid in de kerk mee veroorzaakt wordt, doordat de theologische studenten niet geleid en onderricht worden op grond van de Bijbel, maar op grond van een „locus communis”⁵² der professoren. Poppinga brengt hulde aan Johannes Duraeus, een Engelsman, die bijna zijn hele leven rondgezworven heeft, om eenheid te bewerken, in het bijzonder tussen Gereformeerden en Lutheranen⁵³.

De commissie, die de visitatie verricht heeft, heeft veel aan te merken. Poppinga zegt bijv., dat de mens, ondanks de zonde, zelfs na de val nog drager is van het beeld Gods, omdat de mens gelijk is aan God, Die Zijn eigen voorbeeld was, toen Hij mensen schiep. De mens heeft het beeld Gods niet verloren, zo zegt Poppinga, slechts heeft de mens zijn Schepper vergeten. Ook verwijt men hem, dat hij de besluiten van God verkeerd heeft geordend. Poppinga zegt n.l., dat de mens niet veroordeeld is door enig vooraf beschikt besluit van God, maar wegens de zonde van het ongeloof, waartoe de desbetreffende echter wel beschikt is. Het geloof wordt geschonken of geweigerd. Een predestinatie van voor de schepping der wereld leert Poppinga niet, misschien om de Christenen, die niet tot de Gereformeerde Kerk behoren, enigszins tegemoet te komen. Wel zeer onstemd is de classis over wat Poppinga van Christus zegt. De mens heeft gezondigd en is daarom rechtvaardig door God gestraft. Toen moest God in Zijn eer hersteld worden, aangezien Hij niet kan worden geëerd door gevallen schepsels. Christus heeft de genoegdoening gegeven, die God nodig had; Christus heeft de schuld van Adams zonde gedragen⁵⁴, de straf wordt echter door de mensen gedragen, maar Christus heeft de macht de mensen van die straf te verlossen. Poppinga is van mening, dat voor zonden, die uit onwetendheid of zwakheid ontstaan zijn, geen voldoening nodig is, en hij

⁵¹ in Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden, zie noten 39 en 40.

⁵² d.w.z.: gemeenschappelijke plaats; doelt Poppinga wellicht op een particuliere dogmatiek van één of meer hoogleraren?

⁵³ Johannes Duraeus, 1596–1681, heeft studie gemaakt van de avondmaalsleer bij de Calvinisten en Lutheranen en streefde nadien naar een unie tussen beide kerkelijke groeperingen. Echter alle pogingen daartoe lopen op een illusie uit door gemis aan werkelijkheidszin. Hij bereist daartoe geheel Engeland, Scandinavië en het Europese continent. Zie Biografisch Woordenboek, a.w., deel 2, pag. 659 v.

⁵⁴ Zie pag. 15a.

motiveert dit, door te zeggen, dat er ook plaats moet blijven voor Gods erbarmende genade. Volgens de mening van de classis is echter voor elke zonde genoegdoening nodig. Uiteraard wil men er ook niet aan, dat er algemene genade zou zijn, waarvoor Poppinga een fundament vindt in het Timotheus-boek⁵⁵, hoewel hij erbij veerklaart dat het God is, die kan bewerken of men al of niet hieraan deel wil hebben. Wederom zegt Poppinga, dat geloof rechtvaardigt⁵⁶, hoewel hij ook eerkent, dat het geloof geen enkele verdienste heeft en dat we om niet gerechtvaardigd worden. Aan dit alles is dus een zekere dubbelzinnigheid niet vreemd, blijkbaar door zijn verlangen om enerzijds de Gereformeerde leer naar waarheid weer te geven en om anderzijds de afgescheiden broeders niet bij voorbaat in het harnas te jagen. Tenslotte doet Poppinga tezeer af aan vaststaande waarden, als hij verklaart, dat de Bijbel enige verandering in de geloofspunten, die de verschillende partijen verdeeld houden, toestaat. Dit wordt dadelijk uitgelegd als verdachtmaking van de toen bijna onaantastbare Heidelbergse Catechismus. Naast al deze dwalingen in de leer wordt hem door de commissieverweten, dat hij hoogmoedig is en geen liefde kent voor de broeders, waarbij waarschijnlijk bedoeld wordt op het voortdurend met elkaar overhoop liggen van de Renemans en Poppinga. De classis besluit dat de predikanten Botterwegh, Arnoldi en d'Outrein nog eens met Poppinga zullen spreken over de veertien belangrijkste dwalingen.

Drie stukken van Poppinga komen in behandeling tijdens de vergadering van 30 juli 1688. Een officiële brief is gericht aan de praeses van de classis ds. Botterwegh. Poppinga verklaart, dat hij dwalingen verfoeit en spreekt er zijn spijt over uit, dat de collegae zich aan zijn leringen ergeren; hij verklaart zich bereid om zijn dwalingen te herzien en om het bewuste boek in te trekken. Aan zijn familielid Reen schrijft Poppinga een enigszins persoonlijke brief, waarin hij zegt, dat hij afwezig zal zijn om de classis te „gerieven”, want „die niet geerne overheerst werde, wil ook niet geern iemand overheersen”; de classis krijgt dus vrijheid van handelen. Het derde stuk van Poppinga, dat op de vergadering voorgelezen wordt, is een aanklacht tegen Reneman Jr. Hij zou in grote blijdschap het oordeel van de visitatoren over de Raad des Vredes aan iedereen hebben medegedeeld. Dit blijkt niet het geval te zijn. Reneman verklaart, dat hij het alleen gezegd heeft tegen een vrouw in Sexbierum, maar hij betuigt daarover nu zijn spijt.

Overigens kan deze zaak niet afgehandeld worden, terwijl Poppinga afwezig is en hij verschijnt tenslotte als beklaagde in de classicale vergadering van 2 augustus 1688. Hier tracht hij

⁵⁵ Teksten 1 Tim. 24, 410.

⁵⁶ Zie pag. 14b, 15a.

zich te redden, door te verklaren, dat het bewuste boekje niet zijn diepste oordeel in die zaak weergeeft, maar dat het alleen maar een plan is, een mogelijkheid, die hij gaarne onderwerpt aan het oordeel van de classis. Deze is niet tevreden met een haar inziens niet openhartige verklaring en verzoekt aan Poppinga om het boekje in te trekken. Poppinga gaat hiermee accoord en zo lijkt elke moeilijkheid opgelost. Echter hij verklaart, dat hij zich bij zijn ambtsbediening zal houden aan de inhoud van de Catechismus en de formulieren van enigheid, maar „sooveel Godt en zijn Woordt sullen toelaten”. Dez laatste restrictie behaagt de classis uiteraard geenszins⁵⁷ en zij stelt een andere verklaring op, waarin gesproken wordt van „dwalingen aanlopende tegen het Fundament der leere tot noch toe in de Geref. Kercken uyt den woorde Godts geleert”. Poppinga is niet direct geneigd deze verklaring te ondertekenen en vraagt enige bedenktijd.

In de vergadering van 3 september 1688 tracht hij aan de bezwaren van de classis tegemoet te komen door enige op andere wijze geformuleerde verklaringen in te dienen en door medestanders uit Pietersbierum in te laten dienen, maar geen enkele hiervan verkrijgt de goedkeuring van de classis; zij houdt vast aan haar eigen verklaring, die Poppinga niet wil ondertekenen. Ondertussen verlopen de vergaderingen rumoerig. Poppinga en zijn kerkeraad worden beschuldigd van het gebruiken van „harde” woorden en het geven van onbeleefde antwoorden. De Renemans moeten de vergaderzaal weer eens verlaten⁵⁸ en ds. Reen wordt eveneens verzocht naar buiten te gaan. Nadat men, zoals de classicale acten⁵⁸ vermelden, op allerlei manieren getracht heeft om ds. Poppinga als predikant te behouden, wordt hij tot de eerstvolgende gewone vergadering geschorst van de Dienst des Woords, opdat hij, zo wordt er gezegd, mag ontwaken uit de strikken van de satan. Tegen deze schorsing tekent Poppinga fel protest aan en hij mag zich daarbij gesteund weten door zijn kerkeraad.

Ds. Lollides, die als eerste na Poppinga's schorsing in een kerkdienst te Pietersbierum voorgaat op 9 september om daar de schorsing af te kondigen, moet ervaren, dat Poppinga klaarblijkelijk een geliefd predikant is en dat zijn dorpsgenoten het helemaal niet eens zijn met de gang van zaken. De kerk is bijna ge-

⁵⁷ Cuperus, a.w. pag. 175-177.

⁵⁸ cl. Franeker, 6 september 1688.

heel leeg, wanneer Lollides de schoolmeester Matt. 23, de rede tegen de schriftgeleerden en Farizeeën", laat voorlezen, hetgeen geschiedt met „groote verheffinge"; het beviel dus de schoolmeester helemaal niet, dat hij zo moest handelen. Hij zal zich zeker bezwaard gevoeld hebben, omdat, zoals Lollides de classis bericht⁵⁹, een groot deel van de dorpsbewoners de zaterdagavond tevoren vergaderd had in een schuur, waar het besluit gevallen was om zondag de kerkdienst te boycotten, omdat niemand Poppinga had kunnen overtuigen van dwalingen. Vooral jhr. Feugen scheen zich daar nogal boos gemaakt te hebben op de classis en op enkele leden in het bijzonder.

Wederom wordt Poppinga in deze vergadering ondervraagd, maar de classis vindt zijn verklaring, dat de Raad des Vredes slechts een voorstel is en niet zijn mening, niet acceptabel en verwijt hem, dat hij niet te goeder trouw handelt. Poppinga blijft geschorst voor drie maanden. Namens de classis wenden de predikanten Landreben⁶⁰ en d'Outrein zich in een schrijven tot de Gedeputeerde Staten van Friesland, opdat het verbod van de verspreiding van de Raad des Vredes ook effectief wordt en opdat Poppinga verhinderd wordt tegen de classis of haar leden te schrijven. Deze brief luidt als volgt⁶¹:

„Aan de Ed: Mo: Heeren Gedep. Staten van Frieslant,

Geven met schuldige onderdanigheyt te kennen de ondergesch Gecommitteerden des E: Classis van Franeker, dat bij't selve Classis is gevisiteerd doch geimprobeert seecker boecksken van Dus Tarquinius Poppinga, Praedicaant tot Pietersbierum, genaemt den Raede des Vredes, waerin begrepen zijn seer aanstootelijke stellingen directel (ijck) strijdende tegens 't woord Gods ende tegens de leere in de formulieren van eenigheyt vervattet; gelijk als onder andere, Dat't beeld Gods in den eersten mensch bestond in aerdsche lusten en begeerlijkheden; Dat den mensch door de sonde 't beeld Gods niet verlooren heeft maer gebleven is dien hij was; Dat'er een algemeene genade is: Dat Christus voldaan heeft alleen voor de sonde van Adam, en niet voor alle de sonden der Uijtvercoorene; Dat Christus alleen de Schuld, en niet de straffe der sonde gedragen heeft; en diergelijke meer, behalven veele haetelijke expressien in de voorreden tot injurie van de Catechismus ende de formulieren, mitsgaders de rechtsinnige Professoren ende Praedican-ten. Ende dewijl nae alle aengewende devoiren van't E: Classis om sijn E: tot beeter gedachten te brengen, hij echter niet heeft connen resolveren, om

⁵⁹ cl. Franeker, 1 oktober 1688.

⁶⁰ Arnoldus Landreben, predikant te Dronrijp 1685–1696, Romein, a.w. pag. 253.

⁶¹ Zie Resolutieboek van de Gedeputeerde Staten van Friesland: „Journael voor de heere secretaris Henricus van Wyckel voor den jaere 1688", in Rijksarchief te Leeuwarden, resoluties van 18 oktober 1688.

die dwalingen te repudieeren; Soo is het, dat't E: Classis, die wel 't dissentieeren in soodanige dingen, die de grond der waerheijt niet raecken, niet wil tegen gaen, doch echter waeken moet tegens fundamenteele dwalingen, sich genootsaecht gevonden heeft den voorn. Dus Poppinga eerst voor vier weecken ende nu voor drie maenden te suspenderen van sijn dienst. En dewijl't voorn. boecksken reeds gedrukt is ende onder veele gedistribueert is, ende oock gemelde Dus Poppinga ende de sijne gedreijgt hebben door publike geschriften de E: Classis in haer eere te benadeelen; soo vind sich deselve door de resolutie van U Ed: Mog: van dato den 2 Juny 1682 aangemoedigt om te versoecken, dat in deesen soo tot uitrecking ende voorcoominge van verder vercoopinge van 't een als tot verhinderinge van 't andere soodanig bij U Ed: Mo: worde voorsien als deselve in conformité van gemelde resolutie nae haere hooge wijsheijt ende sucht, die se hebben voor de waere religie, sullen verstaen te behooren.

Quo facto etc:

U Ed: Mo:

seer gehoorsame ende onderdanige dienaren

Arnoldus Landreben

Johannes d'Outreyn

Eccls op Dronryp.

V:D:M: Franec: et Acad: Bibliots"

De Gedeputeerde Staten zijn van oordeel, dat nadere informatie omtrent de Raad des Vredes gewenst is en besluiten, dat Landreben, d'Outrein en Poppinga maar moeten verschijnen in de volgende vergadering. Bij deze vergadering op 17 november 1688 zijn zij echter niet aanwezig en dan worden zij nogmaals opgeroepen. Merkwaardig genoeg vinden wij noch op 7 december, noch verder in 1688 of 1689 een besluit van Gedeputeerde Staten in deze zaak. Wij moeten wel concluderen, dat de kwestie niet verder door de Gedeputeerde Staten behandeld is. Waarschijnlijk heeft de Franeker classis ondergrond gewerkt om dit niet door te laten gaan. De classis handelt zijn zaken liever zelf af.

In de classicale vergadering van 7 januari 1689, wanneer dus de tweede schorsing van Poppinga geëindigd is, wordt zijn zaak opnieuw aan de orde gesteld. Nog altijd is hij niet bereid, om de verklaring van de classis te ondertekenen; er vindt vervolgens een dispuut plaats tussen Poppinga en Prof. Johannes van der Waeyen⁶². Beide partijen hebben genoeg Bijbelteksten om zich te verdedigen, zodat overeenstemming uitblijft. De classis concludeert, dat Poppinga halsstarrig blijft bij zijn dwalingen.

Nu neemt de zaak een dramatische wending. Nadat Poppinga

⁶² Johannes van der Waeyen, hoogleraar te Franeker, 1677–1701. Behoorde eerst tot de Voetianen, maar zwaaide in Zeeland om naar de Coccejanen en werd, op instigatie van de Friese stadhouder Hendrik Casimir II, hoogleraar te Franeker. Hij had grote invloed in de hogere kringen. Zie Reitsma–Lindeboom, a.w. pag. 374 v.

vergeefs getracht heeft van de classis toestemming te krijgen om voort te gaan met zijn werk tot hereniging van het verdeelde Christendom, omdat het toch „prijswaardig is daar zijn gedachten over te laten gaan”, spreekt hij de aan duidelijkheid niets te wensen overlatende woorden: „Ik heb hier niet meer te doen” en deelt de classis schriftelijk mede, dat hij het predikantsambt in Pietersbierum zal neerleggen. Dit is duidelijke taal; maar de classis wil hier geen genoegen mee nemen en geeft Poppinga nog vier weken bedenktijd. Zij doet, alsof hij niets gezegd heeft. Eigenlijk is al het navolgende zinloos en alleen maar bedoeld, om Poppinga het leven zuur te maken. Het zou immers de meest juiste weg zijn, als de classis hem het gevraagde ontslag verleend had. Echter, op 10 januari 1689 verklaart de classis, dat Poppinga in verscheidene gevallen is afgeweken van het geloof, niet in het minst door het verlaten van zijn ambt. De geslagene krijgt nog een schop na. Men besluit, dat Botterwegh, Arnoldi en d’Outrein nogmaals met Poppinga zullen spreken, op een door de laatste te bepalen plaats en datum. In de vergadering van 14 februari 1689 blijkt, dat Poppinga niet op een dergelijk verzoek heeft gereageerd en ziet de classis „zich met leedwezen genoodzaakt Poppinga te houden als een, die afgeweeken is van de leere der waarheid”. Men gaat accoord met zijn ontslag.

Nog is de classis niet tevreden met deze overwinning. In de vergadering van 8 april 1689 neemt Reneman Sr. het woord en verzoekt het oordeel van de classis over de nog altijd hangende beschuldiging, door Poppinga ingebracht tegen Reneman Jr. Deze zou zich aan alcohol te buiten zijn gegaan. Uit getuigenverklaringen blijkt, dat deze beschuldiging deels onwaar en deels „frivool en passieus” is en de classis oordeelt, dat Reneman Jr. een waardig predikant is⁶³. Ook de financiële gevolgen van de zaak Poppinga beroeren de classis nog een tijdlang. De veroordeelde is immers verplicht de onkosten te betalen. Daartoe legt de classis beslag op de inkomsten, die Poppinga nog moet ontvangen uit Pietersbierum. In strijd met de mededeling van de gewezen Pietersbierumer predikant, dat daar genoeg geld zou zijn achtergebleven om de hem ten laste komende onkosten te betalen, verklaart jhr. Feugen, die kennelijk als Poppinga’s zaakwaarnemer fungeert, dat dit niet het geval is⁶⁴. Op verzoek van de classis doet de „com-

⁶³ cl. Franeker, 3 juni 1689.

⁶⁴ cl. Franeker, 12 augustus 1689.

missaris van den Hove”⁶⁵ Van Boelens een poging om deze zaak op te lossen. Hij weet te bewerken, dat Feugen op zich neemt voorlopig alle schulden van Poppinga aan de classis te betalen⁶⁶.

Daarmee was de zaak niet afgelopen. In de vergadering van 17 maart 1690 merkt één der leden op, dat ds. Poppinga nog altijd ten achter is in het betalen van één maaltijd, terwijl er ook nog onkosten niet betaald zijn, die gemaakt zijn om getuigen te verhoren. Klaarblijkelijk is deze zaak belangrijk genoeg, om er uitvoerig aandacht aan te besteden en tot vier keer toe wordt er op vergaderingen besloten, dat de scriba Poppinga tot betaling zal manen. Deze is echter zo verstandig hier maar niet meer op te reageren. Tenslotte wordt besloten Poppinga niet langer te achtervolgen⁶⁷. Wie uiteindelijk de achterstallige onkosten voor de maaltijd betaald heeft, is niet bekend.

Waar Poppinga na zijn ontslag gewoond heeft, weten wij niet. De enige bron hieromtrent is het Elgersma-boekje⁶⁸, waarin gezegd wordt, dat Poppinga nadien woonde in de buurtschap Hesens onder Jorwerd. Hij is weer gehuwd met Antje Haantjes, bij wie hij een dochter heeft. In de kriminele sententies⁶⁹ vinden wij in 1717 bij een rechtsgeding een zekere Brechtje Tierks Poppinga vermeld, in „het 23 jaar”, dus waarschijnlijk geboren in 1694. Zij is dienstmeid van Fedde Fockes, een huisman in Sexbierum. M.i. staan patronymicum en achternaam er borg voor, dat zij ’n dochter is van Tarquinius = Tjerk Poppinga. Poppinga’s andere kinderen zijn reeds spoedig naar Surhuisterveen vertrokken, waar zij althans gehuwd zijn. Titia huwt er op 16 juni 1696 en Epeus in het jaar 1706. Deze zoon was, evenals zijn vaders familie, koopman. Eén van zijn achterkleinkinderen neemt in 1813 de naam Poppinga aan en dragers van deze naam leven nog heden ten dage in Surhuisterveen⁷⁰. Wanneer mijn veronderstelling juist is, dat Brechtje Poppinga, geboren in 1694, een dochter is van de voormalige Pietersbierumer predikant, dan betekent dat,

⁶⁵ een gemachtigde van het Hof van Friesland, het hoogste rechtscollege in dit gewest.

⁶⁶ cl. Franeker, 5 december 1689.

⁶⁷ cl. Franeker, 6 oktober 1690.

⁶⁸ Zie pag. 6, 7.

⁶⁹ Kriminele sententies van het Hof van Friesland, in dit geval een sententie d.d. 11 december 1717, thans in het Rijksarchief te Leeuwarden.

⁷⁰ Zie Oude Burgerlijke Stand van Achtkarspelen, deel 15; thans in het Rijksarchief te Leeuwarden. Op pag. 251 wordt vermeld, dat Tyeltje Tyercks huwt met Eene Jans in de kerk te Surhuisterveen op 19 april 1696. In 1706 huwt aldaar Ipe Tjercks met Tietje Mientes; zie pag. 256. Een achterkleinzoon van Ipe Tjercks, Wiebren Tjercks, neemt na de Franse tijd de familienaam Poppinga aan.

dat Poppinga tussen 1693 en 1697 is overleden. Nadere gegevens daarover zijn niet te vinden. Slechts weten wij, dat Antje Haantjes op 17 mei 1697 door ds. Simonides van Midlum bij de classis Franeker een verzoek laat indienen om deel te mogen hebben aan het weduwenpensioenfonds. Toen was Poppinga dus gestorven. Ondanks het feit, dat de provinciale synode van 1690 had bepaald, dat weduwen van afgezette predikanten aan dit pensioen geen deel zouden hebben⁷¹, is de classis Franeker haar toch blijkbaar gunstig gezind, want zij draagt haar gecommitteerden naar de synode op, om dit „wat smakelijk te gaan maken”. Deze welwillendheid van de classis steekt gunstig af bij de houding van de synode, die besluit de zaak te laten rusten, ondanks het feit, dat het hier een vrouw betreft, die „seer ellendig” is, zowel door „groote armoede”, als door „eenige lighaamskwaalen”⁷². In 1698 besluit de synode, dat de leden der classis uit eigen middelen maar een ondersteuning moeten geven⁷³. Nog in 1700 wordt verklaard, dat de weduwe voor de gehele synode een „regt voorwerp van ontferminge” moet zijn⁷⁴. De synode besluit nogmaals bij de vertegenwoordigers der classis er op aan te dringen, om haar te ondersteunen. Aangezien dit alles geen resultaat oplevert, roept de classis Franeker de hulp in van de Gedeputeerde Staten van Friesland⁷⁵. Wederom blijkt de mening van de wereldlijke overheid in kerkelijke zaken de doorslag te geven. Wij vinden, na een request van Antje Haantjes aan de Gedeputeerde Staten, in een resolutie vermeld, dat het de Gedeputeerde Staten zeer welgevallig zou zijn, als Antje Haantjes, weduwe van Tarquinius Poppinga „onder de Praedicanteweduwen wierde gecomprenheert”. Aldus geschiedt op de synode te Dokkum⁷⁶. Hoelang Antje Haantjes nog van dit pensioen heeft kunnen genieten, is niet bekend geworden.

Conclusie

Twee factoren zijn belangrijk, om zich een juist oordeel te vormen over deze zaak. Ogenschoonlijk is alles duidelijk. Het heet, dat Poppinga is afgezet, omdat men zijn boek veroordelen moest.

⁷¹ synode te Heerenveen 1690, art. 20.

⁷² synode te Heerenveen, art. 33.

⁷³ synode te Sneek, art. 32.

⁷⁴ synode te Franeker, art. 23.

⁷⁵ cl. Franeker, 20 maart 1702.

⁷⁶ synode te Dokkum, art. 11.

Men was in de 17de eeuw, veel meer dan thans, overtuigd van de absoluutheid en juistheid van eigen geloofsopvattingen. Een aantal van Poppinga's stellingen waren niet acceptabel. Evenwel Poppinga is bereid te herroepen en het boekje in te trekken. Hij is echter slechts bereid zich te onderwerpen aan de formulieren, voorzover zij niet in strijd zijn met het evangelie. Zou dit echter, in die tijd, waarin de invloed der Coccejanen toch werkelijk niet gering was, zijn afzetting veroorzaakt hebben? Hoogleraren en predikanten als Witsius, Van der Waeyen en d'Outrein behoren toch allen min of meer tot deze partij. De classis heeft de verklaring, dat Poppinga zich slechts, voorzover de Bijbel dat toestaat, zou onderwerpen aan het evangelie, aangegrepen om te verklaren, dat Poppinga niet bereid is om waarlijk zijn ideeën op te geven. Over het „voorzover”, dat op een gegeven ogenblik de enige hindernis schijnt te zijn, wordt niet meer gesproken.

Dit alles is een reden om te veronderstellen, dat niet zijn boek de hoofdoorzaak is van zijn afzetting. De controverse Reneman-Poppinga heeft zeker meegespeeld, zoals duidelijk blijkt. Poppinga is een man, die, wanneer hij onrecht ziet, dit zeker aan de bevoegde instanties zal mededelen en alles zal doen, om dat ongedaan te maken en recht te zetten. Zo begint de onenigheid van Poppinga met Reneman Sr. Deze laatste neemt dit niet. Reneman is een krachtig persoon met veel invloed op zijn omgeving, die zeker zijn wil doorzet en gebruik maakt van zijn invloed in de classis. Na de eerste moeilijkheden is het water en vuur tussen deze predikanten. Reneman Jr. is een pion in het spel; niet vertrouwd door Poppinga en vaak ten onrechte beschuldigd. Wanneer dan de Raed des Vredes gevisiteerd wordt en daarover moeilijkheden ontstaan, zal Reneman zijn best doen om zijn grote tegenstander te laten vallen. De leer wordt aangegrepen, om een persoonlijk geschil uit te vechten. De voortdurende onenigheid met de Renemans is de oorzaak van Poppinga's val, niet zijn ideeën. Poppinga heeft Reneman beschuldigd van kuiperij. Hij is zelf het slachtoffer geworden. Natuurlijk is het de vraag, of hij door zijn optreden de mensen niet ook van zich vervreemd heeft. Dat hij ontslag neemt kan op grote beginseltrouw en op (Friese) koppigheid wijzen. Een makkelijk man is hij waarschijnlijk niet geweest.

LIAUCKAMA STATE TE SEXBIERUM

C. BOSCHMA

De schenking die de familie Van Grotenhuis in 1963 aan het Fries Museum deed, waarbij de gehele schilderijen-collectie, afkomstig van Liauckama State te Sexbierum, werd overgedragen, geeft ons alle aanleiding het een en ander mede te delen over dit huis en zijn bewoners. Veel literatuur bestaat er niet over Liauckama State en de voornaamste publicaties — een beschrijving door Robidé van der Aa in zijn verzamelwerk *Oud-Nederland* alsmede een artikel in drie afleveringen door A. J. Andreae in de *Friesche Courant* van 1894 — zijn zo moeilijk toegankelijk, dat het gerechtvaardigd lijkt de geschiedenis opnieuw samen te vatten. Het huisarchief moge aan een ander t.z.t. de stof leveren voor een bredere bespreking. Wij zullen trachten de portretten te identificeren en in het kader van de geschiedenis te plaatsen. De gelukkige omstandigheid doet zich daarbij voor, dat in de handschriftenverzameling van het Fries Genootschap een rapport aanwezig is betreffende Liauckama State, op 6 september 1824 door J. Amersfoordt uitgebracht aan H. Amersfoordt. Dit rapport bevat een beschrijving van de state in genoemd jaar, waarin het huis werd afgebroken, met vermelding van de toen aldaar aanwezige schilderijen¹.

Andreae laat de geschiedenis aanvangen met de kruisridders Eelke en Sicke in 1096. In Sexbierum worden Liauckama's vermeld in 1315. De eerste, omtrent wie wij iets meer te weten komen, is Eelco, abt van het klooster Lidlum bij Tjummarum. Over zijn droevig einde in 1332 schrijft Schotanus²: „In Westergoo is te dier tijdt een schandelijke moordt van de weelighe ende buyckdienende monicken en conversen uyt-gericht. De Cloosteren overvloeyden ende swommen in weelde ende ledicheyt brandden in vuylicheyt overdaedt ende ongetemtheyt. Eelcke Liauckema was Abt van Lidlum een ernstich ende Godts-dienstich man de welcke sijne Monicken ende conversen ghewoon was te bestraffen ende tot tucht zedicheydt ende bequaem leven te vermaenen. Te Boxum had dat konvent veel Landen ende renten 't geheele Dorp hun schier toebehoorende onder anderen twee kleyne Conventen Monick-huys ende ter Porte. De Leecke-broeders ende

¹ Hs Coll. Fr. Gen. II e 22.

² Chr. Schotanus, *Geschiedenissen van Friesland, Franeker 1658*, blz. 175.

Conversen 't Landt bearbeydende ende bouwende leyden benefens de Monicken als onnutte beesten een woest leven.

De Abt reysde nae ter Porte bestrafte haer scherpelijck: ende sy dit qualijck nemende hoe wel beterschap veynsende toonden sulcken ootmoedicheydt uyterlijck dat het den Abt wel behaechde. d'Avont ghekomen zijnde hebbense na den eeten een vrolijcken dronck uyt liefden met hem willen drincken 't welck hy hun als boete toe-gheseyt hebbende uyt een geneycht ende open herte niet heeft willen weygeren. Maer hun meyninghe was den Abt geheel droncken te maecken om hem dan onder de naem dat hy van dronckenschap in 't water zoude gevallen zijn te verdrincken. Want sulcke parten speelden de Geestelijcken deses tijdts ghe woonlijck aen dien diese hateden ende vyandich waren. De Abt niet gewent tot den dronck werde ghedronghen tot braeckinge ende overgevinge doende sulcks soo heymelijck als hy konde in de mouwen van sijnen tabbaert. Hy matichde hem nochtans soo veel doenlijck ende merckende 't ooghemerck der Godtloosen nam sijn afscheydt ende ginck te rust over de brug in 't Stins. Naulijcx na sijne gewoonte 't gebedt gestort hebbende eer hy noch in 't bedde quam werde hy van de rasende hoop gevolcht de welcke de deure niet soo haest konnende op-breecken klommen ter vensteren in ende keerden sich tot den Abt. Hy hier over verschrickt ende van dese dronckene boeven geen goedt vermoedende sprack haer met beleefde ende soete woorden aen ende vermaendese tot vroomheyt ende zedicheyt. Sy meer verbittert door dese redenen dan versacht scholden hem voor een dronckaert ende overspeelder jae voor een tovenaer ende besweerder; met een vielse op hem aen ende sloegen hem met een kodde op't hooft soo gewelddelijck ende furieuselijck dat het bloedt ende hersenen aen de wanden sprongen. Doe wierpense 't Lichaem ter vensteren uyt in de gracht. Dat werde 's anderen daechs van een vrou gesien ende gekent". Volgens een andere visie veranderde dat wat hij in zijn mouwen gedeponneerd had in rozen, tot grotere ergernis van de broeders.

Het martelaarschap van de abt, die als Zalige Eelco verder de geschiedenis ingaat, is later op twee manieren in beeld gebracht. Van de eerste uitbeelding, waarbij Eelco en face getoond wordt, met een doek met rozen voor zich, bevindt zich een klein paneeltje in het Fries Museum en een groter, wellicht het origineel in de Abdij van Berne te Heeswijk. Meer dan één copie is er van bekend. In de andere voorstelling wordt Eelco en **profil**

afgebeeld. Dit is het schilderij, dat in 1824 nog op Liauckama State hing, en thans met de schenking-Van Grotenhuis aan het Fries Museum is gekomen (165)*. Onder het door een mijter gekroonde wapen-Van Liauckama vertoont het het opschrift: B. EELKO DE LIAUCKAMA NOB: Friso, ABBAS Lidlumensis et martijr Mense mart 1332 (afb. 1). Daar de familie van Liauckama Rooms-Katholiek gebleven was zal Abt Eelco bij hen steeds in ere gehouden zijn. Een overlevering wil, dat omstreeks 1672 een portret van Eelco geschilderd werd, dat op Liauckama State kwam te hangen. Het is mogelijk, dat het ditzelfde portret is. De toenmalige bewoner, die hiermede zijn familietrots onderstreepte, was een kleinzoon van de laatste drager van de naam Liauckama.

Eerst tegen het einde der 14e eeuw kunnen wij de bewoners van Liauckama State regelmatig volgen. Schelte van Liauckama is er dan woonachtig. Hij behoorde tot de partij der Vetkopers en begaf zich in het gevolg van Hertog Albrecht van Beieren, die hem „die ambacht, heerscip ende dagelicsche gerechten van Pietersbierim en Wynaldim” opdroeg (1399), alsmede „die vry heerlichede van den dorpen hierna gescreven, als: Pietersbierim, Sexbierim, Mennerstga, Mennaldem, Op die Ryp ende Boxim”. Na de verdrijving van de hertog ging hij in ballingschap. Hij leefde nog in 1420. Evenals zijn vrouw Ebel Hibbema werd hij begraven in Oosterbierum.

Zij hadden twee kinderen: Schelte en Trijn. Schelte huwde Tieth thoe Nijenhuis. Hij testeerde „des tysdeys nei pasa dey 1479” (13 april) en overleed nog dezelfde dag. Hij werd begraven in Sexbierum.

Zijn oudste zoon Schelte kreeg „Liauckama Huys, Poorte, Stins ende State met alle Landen, die syn Oudt-vader in voortijden gebruykt ende beseten” had. Zou Schelte echter eerder overlijden dan zijn vrouw en kinderen, dan zou de State aan diens broeder Sicke komen en indien ook deze eerder overleed aan hun broeder Epo. Dit laatste zou uiteindelijk inderdaad het geval zijn.

Schelte, de oudste van de drie broers huwde na 1488 met Luts Harinxma, weduwe van Sicke Sjaerdema en dochter van Juw Harinxma thoe Sneek, die hem twee kinderen schonk: Sicke en Tryn. Schelte steunde in 1498 Hertog Albrecht van Saksen, onder wie hij o.a. grietman van Wymbritseradeel was.

* De nummers achter de schilderijen vermeld corresponderen met die van de inventaris 1964 van het Fries Museum (zie 136e verslag van het Fries Genootschap, 1964, blz. 11 v).

Liauckama State werd 24 februari 1498 door vreemde benden ingenomen, hoewel het door 30 soldaten verdedigd werd en gebouwd was „in gelijkheyt van een Casteel ofte Blockhuys”. Enkele weken later werd het bij de aftocht van de bezetting in brand gestoken.

In oktober 1503 maakte Schelte zijn testament, waarin hij legaten besprak aan de St. Maartenskerk te Sneek, waar hij begraven zou worden en aan kerken en kloosters in Barradeel, Bolsward en Sneek. Zijn beide kinderen erfden, waarbij zijn zoon Sicke „to vorndeel” kreeg „Lyauckema State met dat Hoff, erve, hornleger ende graft”. Wellicht is Schelte kort daarop overleden. Zijn vrouw overleefde hem tot 1528.

Liauckama State was intussen niet aan zijn *zoon* Sicke gekomen, maar krachtens het meergenoemde testament van Schelte's vader aan zijn *broeder* Sicke en vervolgens aan hun broeder Epo, die er met zijn vrouw Hylck van Herema woonde tot zijn overlijden op 18 april 1535. Hij vermaakte in een testament, geschreven „op syn eyn huys to Lauckema in Sexbierum”, het vruchtgebruik van Liauckama State aan zijn vrouw en de blote eigendom aan Schelte, de zoon van zijn neef Sicke, die het zelf ondanks zijn vaders testament niet gekregen had. Sicke was Olderman in Sneek en „Keis. Maiesteits Stalmeester”. Hij overleed in 1537 en werd in de St. Maartenskerk aldaar begraven, evenals zijn vrouw, Ymck van Minnema, die hem twintig jaar overleefde. Met haar zijn we aangeland bij het vroegste portret uit de collectie, dat bewaard gebleven is (166). Dit portret, door Wassenbergh toegeschreven aan de meester van de Minnema-portretten³, is geschilderd in het jaar dat zij weduwe werd (afb. 2). De datering 1537 wordt gegeven op de oorspronkelijke lijst, die voorts de opschriften „yemke fransminnema dochter. aetatis 35” en tussen twee doodshoofden „tende is die doot” bevat. Yemke draagt de voor die tijd bekende hoofddoek met slippen (Amersfoordt noemt haar een „oude geestelijke zuster”). Voor haar op tafel bevindt zich een klein stilleven met vruchten, die de vergankelijkheid symboliseren. In de hand houdt zij een rozenkrans. Helaas is dit portret het enige 16e eeuwse uit de collectie, dat als origineel bewaard is gebleven.

Sicke van Liauckama en Ymck van Minnema hadden vier kinderen: Schelte, die Liauckama State erfde, Sicke, Luts en Tryn.

³ Dr A. Wassenbergh, *L'art du portrait en Frise au seizième siècle*, Leiden 1934, blz. 52.

Schelte vestigde zich op Liauckama State en huwde daar in 1536 met Anna van Herema. Zij overleed in 1537 in het kraambed. Schelte hertrouwde naderhand met Sjouck van Martena, die echter eveneens in het kraambed overleed, vermoedelijk in febr. 1547. In 1824 meldt Amersfoordt in de „zuidelijke kamer” een paneel met mansportret, waarboven „Scelto van Liauckama aetatis suae 25, 1546” en daarnaast een vrouwenportret met „Siiouck Martna aetatis sue 15”.

Omstreeks 1555 trouwde Schelte met Jel van Dekema, uit een geslacht dat even koningsgezind en katholiek was als de Liauckama's. Zij was een dochter van Jarich van Dekema en Katryn van Camstra, die allebei in 1552 door Adriaen van Cronenburg geportretteerd werden, zoals wij weten uit de copieën⁴, die thans ook in het Fries Museum zijn (167, 168). Deze hingen blijkens de beschrijving in 1824 op Liauckama State, terwijl daarnaast een portret hing, waarvan Amersfoordt zegt: „schijnt wel hunne dochter en van denzelfden Mr.”.

Uit Schelte's derde huwelijk werden veertien kinderen geboren.

Als goed Spaansgezind edelman stond Schelte in de gunst bij Caspar de Robles. In 1579 moest hij dientengevolge Friesland verlaten. Hij begaf zich naar Oldenzaal, waar hij in hetzelfde jaar overleed en in de kerk begraven werd. Zijn vrouw keerde later naar Friesland terug en overleed op Liauckama State op 28 november 1583. Zij had daar intussen geen rustige tijd achter de rug. Het huis werd tweemaal geplunderd en in juni 1580 door de troepen van Sonoy, die toen in Harlingen lagen „boven hun hoofd afgebrand”, terwijl Jel met negen kinderen en haar moeder van bij de 90 er verblijf hield, zodat zij door vrienden weer uit hun benarde omstandigheden geholpen moesten worden.

Toen het huis weer bewoonbaar gemaakt was werd het betrokken door Sjouck, de oudste der in leven zijnde kinderen van Schelte en Jel, toen weduwe van Homme van Camstra († 1579). Zij woonde er met haar tweede echtgenoot Ofcke van Feytsma. Na haar overlijden in 1599 kwam haar zoon Tjalling van Camstra op Liauckama State te wonen.

Men kan begrijpen, dat dit alles een doorn in het oog van Sjouck's oudste broer, Jarich of George van Liauckama was. Hij immers kon zich beroepen op het testament van zijn betovergrootvader, die voor het eerst van Liauckama een „voordeels-

⁴ Wassenbergh, o.c., blz. 64.

goed”⁵ had gemaakt, alsmede op het testament van zijn grootvaders’ oom Epo en op dat van zijn vader. De politieke constellatie echter speelde de geus Tjalling van Camstra in de kaart. Na diens overlijden in 1614 spande Jarich een proces aan, echter zonder het gewenste gevolg. In 1618 werd zijn eis evenwel toegewezen en komt hij weer in het bezit van Liauckama State, waar hij in 1558 geboren was. In 1580 had hij Friesland verlaten en zich in Spaanse dienst begeven, waar hij het tot kolonel bracht. Omstreeks 1585 trad hij in het huwelijk met Sjouck van Cammingha, die hem twee dochters schonk: Jel of Juliana en Trijn.

Zoals bekend werden vele leden van het geslacht van Cammingha geportretteerd door Adriaan van Cronenburg. Zo ook Sjouck en haar broeder Tiete, beiden op jeugdige leeftijd. Sjouck bracht deze schilderijen mee ten huwelijk en waar haar broeder ongehuwd bleef, zijn beide panelen tot 1824 op Liauckama State gebleven. Helaas kunnen we nu nog slechts vermelden, dat de opschriften volgens Amersfoordt waren: „Siouck v. Camminga/ aetatis suae 8/ nato 9 octob./a 1558”? en „Tiete v. Camminga/ anno aet.s. 5/natus 27 Febr. Ao 1558”. Van deze portretten wordt uitdrukkelijk vermeld, dat ze op hout geschilderd zijn. Latere copieën, die ons wel overgeleverd zijn (179, 180), kunnen ons slechts een indruk geven van de oorspronkelijke stukken. Beide portretten zijn voorzien van de alliantiewapens van de grootouders der kinderen, nl. Cammingha-Minnema en Hottinga-Eelsma. De opschriften met de namen, die bij de beschrijving van de originalen wel vermeld worden, zijn hier vervallen. Beide kinderen houden een rode anjer in de hand, een door Van Cronenburg met voorliefde toegepast motief. Zijn de oorspronkelijke stukken ook geëindigd in een kippenhok, zoals Wassenbergh in zijn dissertatie (bl. 64) overleverde omtrent de portretten van het echtpaar Dekema-Camstra?

Tiete van Cammingha was evenals zijn zwager officier in Spaanse dienst. Als zodanig zien wij hem op een portret uit 1589, op 30-jarige leeftijd, met „medaille van Filips op het lijf”, zoals Amersfoordt meedeelt. Het gehavende portret (181), dat blijkens de aantekeningen reeds in 1824 geschonden was, is een copie, waarschijnlijk naar een werk van de Fries-Groningse meester⁶.

⁵ Mr S. J. Fockema Andreae, Voordeelsgoederen in Friesland, in: *De Vrije Fries*, 46, 1964, blz. 62–69.

⁶ Dr A. Wassenbergh, *De portretkunst in Friesland in de 17e eeuw*, uitgave Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage 1948, blz. 6 e.v.

Nog twee zestiende eeuwse portretten moeten vanouds op Liauckama State aanwezig geweest zijn, blijkens de bewaard gebleven oude copieën (169, 170). De oorspronkelijke stukken zullen omstreeks 1550 geschilderd zijn en vertonen sterke verwantschap met het werk van Maerten van Heemskerck. Dit laatste behoeft ons niet te verbazen, nu gebleken is, dat hij voor Friese opdrachtgevers gewerkt heeft⁷.

Tenslotte bezat de familie een copie van het portret van Anna van Oostenrijk, vierde gemalin van Filips II door Anthonio Moro (171).

Wij verlaten thans de zestiende eeuw en komen tot Jarich van Liauckama, die in 1618 weer in het bezit gesteld was van het stamslot. Hij en zijn gemalin werden in het daaropvolgende jaar geportretteerd, toen hij 61 jaar en zij 68 jaar oud was (174, 175). Het jaar daarop komt zij te overlijden. Van beiden zijn ook oudere portretten overgeleverd, die niet toegeschreven konden worden aan een bepaalde meester. De portretten van 1619 menen wij te mogen toeschrijven aan de als pseudo-Pieter Feddes betitelde anonymus, die wellicht Jan de Salle heette⁸. Het portret van Jarich (afb. 3) vooral leent zich tot vergelijking met dat van Frans van Harinxma van Donia uit 1621, dat in het Rijksmuseum Twenthe hangt. Naast overeenkomst in stofbehandeling treft de sterke gelijkenis in de schilderwijze van de ogen en vooral de aanzet van de oogleden.

Liauckama State moet intussen uit zijn ruïneuze toestand weer tot een begerenswaardig bezit geworden zijn. Blijkens een taxatie uit 1619 moet de houtopstand toen bestaan hebben uit: „162 perebomen, 119 appelbomen, 67 pruimen, 70 kersen, 47 hazelnoten, 65 kruisbesbossen, 26 kweeperen, 13 wijnstokken, 1 palmhaag, 1 ligustrumhaag, 30 neerlandse roos, 2 amandelen, 3 linden, 9 iepen, 856 wilgenbomen, 1009 elzen, 999 essen”⁹.

Jarich werd door de Camstra's dan ook niet met rust gelaten. In 1627 eisten zij schadevergoeding voor wat Jel van Dekema in 1580 „om synenthalven by den brandt” met het oog „op hare mobilia” geleden had. Zonder succes evenwel.

⁷ De Vrije Fries, 46, 1964, blz. 216 en 245.

⁸ A. P. A. Vorenkamp en A. Wassenbergh, Pieter Feddes Harlingensis, in: Oud-Holland, 57, 1940, blz. 1-13; A. Wassenbergh, De portretkunst in de 17e eeuw, o.c., blz. 8 e.v.; D. J. van der Meer, Schilders in Friesland in de 16e eeuw, in: De Vrije Fries, 46, 1964, blz. 214-256, speciaal blz. 245. Het in ons artikel genoemde schilderij uit het Rijksmuseum Twenthe te Enschede wordt in het artikel in Oud-Holland afgebeeld als no. 7.

⁹ Vriendelijke mededeling van de heer D. J. van der Meer.

Op 24 augustus 1642 overleed Jarich, 84 jaar oud. Zowel hij als zijn vrouw werden begraven in de kerk te Sexbierum. Een rouwbord, dat in 1824 nog vermeld wordt, is niet bewaard gebleven. Met hem stierf het geslacht Liauckama uit. Zijn broeder Sicke, die in 1562 op Liauckama State geboren was, had zich in de geestelijke stand begeven. Na proost in Osnabrück en kanunnik te Paderborn geweest te zijn overleed hij in 1638 als proost te Mechelen, waar hij ook begraven werd.

Jarichs oudste dochter Jel, geboren in 1585, trouwde met Eraert van Pipenpoy, ridder en heer van Merchten, uit een oud West-Brabants geslacht, dat vele malen in de Brusselse magistraat vertegenwoordigd was. Zijn vader Frans van Pipenpoy volgde in 1577 Rennenberg naar Friesland en werd daar tot Drossaard van Staveren benoemd¹⁰. Hij was Staatsgezind, maar zijn aanwezigheid in Friesland verklaart het contact met de Liauckama's.

Het huwelijk van Jel van Liauckama met Eraert van Pipenpoy voert ons tot een merkwaardige serie schilderijen, bekend als de Pipenpoyse bruiloft.

Robidé van der Aa, die zelf Liauckama State nog bezocht heeft, schrijft: „Wanneer men de brug overging, die de voorburg aan het eigenlijke huis verbond, en de voordeur intrad, trok het inderdaad vorstelijke aanzien terstond de opmerkzaamheid, door de menigte wapenborden, die in dezelve waren opgehangen, terwijl de vele vertrekken, die deze burg bevattede, verder de bezichtiging overwaardig waren, als meerendeels met oude schilderijen behangen, van welke de merkwaardigste echter zich in de groote zaal en een daaraan belend vertrek bevonden, als in tien tafereelen de zoogenaamde Pipenpoysche bruiloft voorstellende”¹¹.

De serie schilderijen gaf momenten weer uit het huwelijksfeest van Jel van Liauckama en Eraert van Pipenpoy. Amersfoordt zegt ervan: „Zes lelijke schilderijen in deze kamer met Petrus en Paulus”. Deze figuren waren namelijk als hermen toegepast aan de schouw van de grote zaal. Op de boezem was het wapen Liauckama aangebracht. „Tevoren” zegt Amersfoordt, „was de schoorsteen een weinig anders blijkens de schilderijen. Van achter thans gedekt met hout gemarmerd, boven aan I H S gedekt door

¹⁰ Eigen schoon en de Brabander, jaargang 1, blz. 111–112.

¹¹ De twee nog bewaard gebleven tafereelen worden afgebeeld in het artikel van H. M. Werner over Liauckama State in: Het Huis Oud en Nieuw, XV, 1917–'18, blz. 85.

Ymck van Minnema, door de meester van de Minnema-portretten (1537).

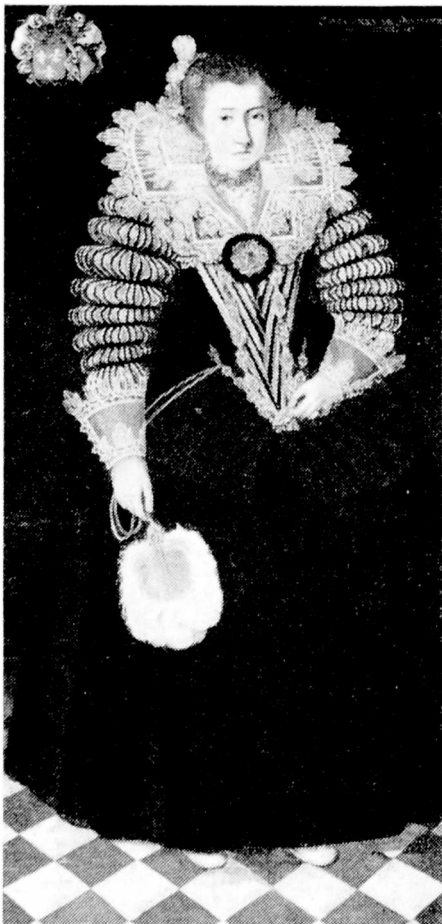
Eelco van Liauckama.

Jarich van Liauckama 1619,
door Jan de Salle.

Eraert van Pipenpoy (± 1625).

Sophia Anna van Pipenpoy
door L. J. Woutersin, 1628.

Tryn van Liauckama 1622.

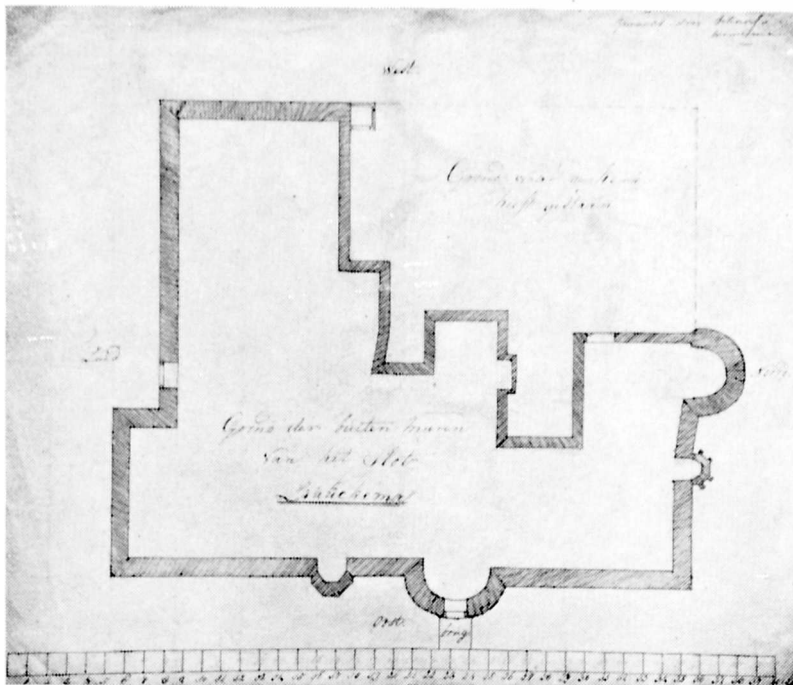
Johannes van der Laen 1622,
door Wybrand de Geest.

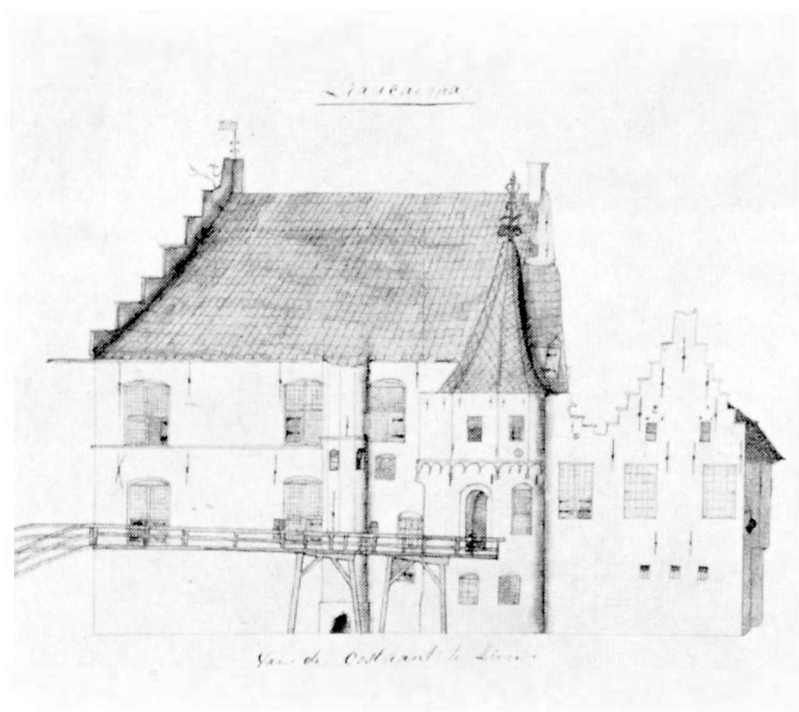
Eelco Ferdinandus van der Laen 1636,
door Harmen Willems.

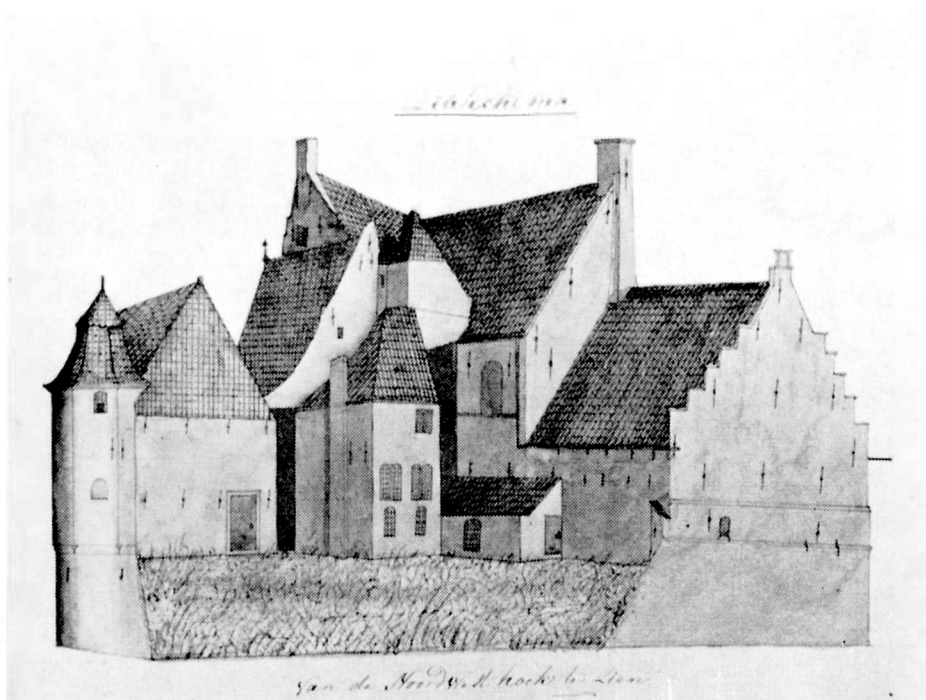
Jacob van Laignier 1650, door D. J. de Dowe.

Liauckama State in 1824, plattegrond. Tekening Schaaf.

Liauckama State in 1824, uit het oosten.
Tekening Schaaf.

Liauckama State in 1824, uit het noordwesten. Tekening Schaaf.

Pauselijke kroon onder 3 nagels". Hij beschrijft vervolgens de schilderijen:

- „1. boeren danspartij. Het gaat er ruw toe. Twee vioolmannen met bierkan. Op 't ende eene tafel met bier, in den hoek naast den schoorsteen, waar thans een raam is trouwschilderij van Camminga en Pipenpoy.
2. boerenmaaltijd. Anders als no. een. 1 speelman.
3. Eene andere zaal met deftig gezelschap. Het schijnt wel een kerk, een stuk van altaar, priester met een kaars, doch zij houden den hoed op, er ligt vuur aan, misschien het trouwen zelf, meest onzichtbaar.
4. een kerk met altaar. 6 muzykanten, 2 fakkeldragers. 4 nonnen. statelijke optogt toezieners, veelal onzichtb.
5. Danspartij van Heeren en Dames. Wijntafel. het lelijkst maar best bewaard. toch zeer gesch. 5 muzykanten.
6. Eetpartij van dito. bijna onzichtbaar."

Voorts in het aangrenzende vertrek:

- „1 kamer genoegzaam geheel vernield.
- 1 heeren aan de maaltijd grootendeels vernield.
- 1 heeren danspartij geschonden.
- 1 boerenmaaltijd geheel koddig. Zij klinken met bier. Het trouwschilderij zonder wapens. 1 muzykant. Zij hebben vorken met 2 tanden, lepel en mes. De boer grijpt de ? van de ham in de vuist".

Men krijgt de indruk, dat de schilderijen in het ene vertrek voor een deel doublures zijn van die in de grote zaal. Twee taferelen zijn bewaard gebleven (184, 185), namelijk de maaltijd van heren en dames en de 's-avonds daarna gehouden danspartij. De laatste is het meest geschonden. Zo er oudere afbeeldingen van deze bruiloft hebben bestaan, dan zijn deze stellig het voorbeeld geweest voor de copiïst, die in de 18e eeuw deze behang-schilderingen vervaardigde. De kwaliteit van de schilderijen is gering. De reeks op zich zelf is natuurlijk hoogst curieus en daarenboven vormen de beide bewaard gebleven stukken de enige afbeeldingen, die wij van het interieur van Liauckama State bezitten.

Van het tot de collectie behorende portret van Eraert van Pipenpoy (183) is de schilder niet bekend (afb. 4). Het echtpaar zal te Merchten geresideerd hebben, daar Liauckama State tot 1642 nog door Jarich van Liauckama bewoond werd. Pipenpoy, die in 1571 geboren was, overleed in 1639. Zijn weduwe liet in

1643 haar portret schilderen door Wybrand de Geest (182). Zij overlijdt op 20 september 1650.

Zij laten een enige dochter na, Sophia Anna van Pipenpoy, die na de dood van haar vader tot vrouwe van Merchten verheven was.

Sophia Anna huwde Wytze van Cammingha, die in 1629 op Oenema State te Wirdum geboren was. Zij woonden samen op Liauckama State in 1652, doch op 14 september van dat jaar werd Cammingha nabij Brussel doodgeslagen door een bastaardzoon van de Deense koning, Ulrich Christan Gyldenlöwe. Men begroef hem in Mechelen in het graf van Sophia Anna's oudoom Sicke. Sommige geschiedschrijvers menen, dat Sophia Anna de hand gehad zou hebben in de verdwijning van haar echtgenoot. Hoe het zij, ook haar tweede huwelijk, met Johan Albert graaf van Schellard, was niet gelukkig en liep uit op echtscheiding wegens Schellard's losbandig gedrag. Sophia Anna bleef haar verdere leven eenzaam op Liauckama State wonen en overleed daar zonder kinderen na te laten op 18 november 1670.

Van deze merkwaardige vrouw, om wier leven vroegere schrijvers legenden geweven hebben, bestaan verscheidene portretten. Het oudste is een portret ten voeten uit op 10-jarige leeftijd (afb. 5), met opschrift SOPHIA ANNA DE PIPENPOY/ANNO 1628 AETATIS DECII/L. J. Woutersin (186). Deze Woutersin, omtrent wie ons overigens niets bekend is, maar die door Wassenbergh gerekend wordt onder de navolgers van Wybrand de Geest¹², schilderde in 1630 het levensgrote portret van Saapke van Vervou, dat hangt in het Martena Huis te Franeker. Ons portret is evenals dat te Franeker enigszins stijf geschilderd. Het rijke costuum en de vele juwelen komen echter uitstekend tot hun recht. In haar rechterhand draagt zij een veren waaier. Op de borst een grote strikbroche bezet met diamanten. Dit type broche komt regelmatig voor op Nederlandse portretten uit de 17e eeuw, vooral tussen 1640 en 1680¹³, en het is opmerkelijk, dat wij hetzelfde sieraad telkens weer tegenkomen op andere portretten van Sophia Anna.

Op het portret van omstreeks 1640, uit de omgeving van Wybrand de Geest (187), treft ons behalve het genoemde juweel de gelijkenis met het in 1643 geschilderde bovengenoemde por-

¹² Wassenbergh, *De portretkunst in de 17e eeuw*, o.c., blz. 16.

¹³ M. H. Gans, *Juwelen en mensen*, Amsterdam 1961, blz. 110.

tret van haar moeder. Met name de te grote neus is kennelijk op de dochter overgeërfd. Was zij derhalve met natuurlijk schoon niet rijk begiftigd, zij wist zich wel te tooien met juwelen. Naar de portretten te oordelen was zij in haar familie degene, die het meeste aandacht schonk aan opsmuk. Als wij weten, dat zij vrijwel uitsluitend als alleenstaande vrouw op Liauckama State gewoond heeft is het in dit verband wel merkwaardig, dat — naar een inwonerster mij mededeelde — in Sexbierum van een dame die zich teveel opsiert thans nog gezegd wordt: „it liket wol frou Pipenpoy”.

Het laatste portret van haar is een gesigneerd werk van Wybrand de Geest (188), gedateerd 1655. Een vrijwel identiek schilderij in de collectie Van Cammingha, waarvan de voorgestelde tot nu toe niet bekend was, kon door vergelijking nu ook herkend worden als Sophia Anna van Pipenpoy (F. M. inv. 2055).

Alvorens te komen tot de nalatenschap van Sophia Anna, die Liauckama State vermaakte aan haar volle neef Alexander Joseph van der Laen, gaan we eerst terug naar diens moeder, Trijn van Liauckama, de tweede dochter van Jarich of Georg. Zij was in 1592 te Keulen geboren en huwde in 1616 te Mechelen met Dierick van der Laen, ridder en heer van Schrieck en Grootloo en Burgemeester van Mechelen. Van beiden waren in 1824 portretten op Liauckama State aanwezig. Dat van haar is bewaard gebleven en wordt door Amersfoordt aangeduid als „rijk gekleed, goed geschilderd, slecht geconserveerd”. Het waarschijnlijk aan de onderzijde ingekorte schilderij (189) heeft als opschrift: Anno 1622, AET. 30. Helaas kunnen wij geen schilder noemen als auteur van dit portret (afb. 6).

Het echtpaar kreeg tien kinderen. Van een aantal blijkt het portret later ook op Liauckama State te hangen. Amersfoordt vermeldt in 1824 in een der kamers tien kinderportretten op doek, zijnde „1. meisje met jachthonden, beschadigd, 2. Sixtus van der Laen anno 1622 aet. secundae besch. met vogel en schoothond, 3. meisje vrij donker, 4. Alex. Jos. van der Laen aet. 14, hond met halsband, 5. Schelto Georgius van der Laen aetati 18°, 6. meisje, 7. meisje met hoed, 8. meisje van 6 à 7 jaar, 9. jongen met degen, tamboer majoors staf Joannes van der Laen aet. quinto, 10. meisje Sophia Anna de Pipenpoy aetatis . . . jaren 9 maanden den 15 July 1621. Allen wat plat, anders niet kwaad. Meest beschadigd, behalve 4, 5, 6, 8.” De laatstgenoemde zijn niet bewaard gebleven bij de familie Van Grotenhuis. Van de overigen bezitten

wij thans het eerstgenoemde, dat in werkelijkheid is een portret van Eelco Ferdinando van der Laen (193) „out 2 jaren en half, anno 1636”, zeer waarschijnlijk een werk van Harmen Willems (afb. 8), van wie een aantal portretten ten voeten uit, geschilderd tussen 1630 en 1640 bekend zijn. En voorts 2 en 9, eveneens kinderen van Dierick van der Laen en Trijn van Liauckama. Deze twee portretten (190, 191) werden in 1622 geschilderd. Beide jongetjes staan op een planken vloer en steken overigens af tegen een rode achtergrond. Onder de alliantiewapens Van der Laen-Liauckama worden op banderolles de namen en leeftijden gegeven. Het portret van Johannes (afb. 7) is het best bewaard gebleven, is althans in het gezicht minder gerestaureerd, dan dat van Sixtus. Beide portretten, doch vooral dat van Johannes, staan dicht bij het werk van Wybrand de Geest. In zijn atelier zullen we dan ook het ontstaan er van moeten zoeken.

Nog een kinderportret bevindt zich in deze collectie, namelijk dat van Erardus van der Laen, 15 maanden oud (192), met opschrift: ERARDUS van DER LAEN AET. MENS. 15/1630. Hier van kunnen we de meester niet met zekerheid noemen.

Alexander Joseph van der Laen, die de state erfde van zijn oom en tante Pipenpoy-Liauckama, betrok het huis in 1672, toen hij in het huwelijk trad met Ael of Agatha van Hiddema. Zij woonden er tot 1702. Na zijn kinderloos overlijden kwam het bezit aan zijn broer Erard Theodoor en vervolgens aan zijn neef en naamgenoot, die er omstreeks 1718 woonde. Deze Alexander Joseph II huwde in 1717 met Maria Walburga van Coudenhoven. Ook van haar geslacht bevond zich een aantal portretten op Liauckama State. Uit dit huwelijk werden drie dochters geboren, van wie de oudste Maria Christina Clara van der Laen achtereenvolgens huwde met Matthias Victor Cannaert d'Hamale, met Ernst van Ewsum en tenslotte in 1750 met Bernard Allard van Hacfort, van wie zij in 1754 scheidde „uithoofde hij haar uittermate kwelde en mishandelde”. Na haar werd Liauckama State bewoond door haar dochter Maria van Ewsum, die getrouwd was met Balthazar van Asbeck. Na hun kinderloos overlijden kwam de state aan hun neef Ernst Jodocus Rudolphus van Grotenhuis van Onstein, overgrootvader van de schenker van de collectie, die gehuwd was met de laatste telg uit het geslacht Van Harinxma thoe Heeg, Hendrica Arnoldina Maria Lucia. Zij bracht enkele portretten van haar voorgeslacht mee ten huwelijk, die thans ook deel uitmaken van de geschonken collectie. De

oudste stukken zijn twee miniatuurportretten (194, 195) uit de eerste helft van de 17e eeuw, voorstellende Haring van Harinxma thoe Heeg (1604–1669) en zijn echtgenote Geertrui van Quadt († 1643). Voorts de portretten van Marten Haring van Harinxma thoe Heeg en Hester Lucia de Laignier, zijn vrouw, in 1746 geschilderd door Bernardus Accama (196, 197) en tenslotte die van Engelbert Tiberius van Harinxma thoe Heeg en zijn eerste echtgenote Maria Gertruda Louise van Grotenhuis, geschilderd door H. A. Baur in 1768 (198, 383). Door Hester Lucia de Laignier kwam bovendien nog in de collectie een portret uit 1650 van haar grootvader Jacob van Laignier (382), die in Leeuwarden officier was. Dit schilderij (afb. 9) zou een werk kunnen zijn van de schilder D. J. de Dowe, die omstreeks deze tijd in Leeuwarden werkzaam is, en van wiens hand portretten in verschillende collecties voorkomen¹⁴.

Van Grotenhuis zag zich genoodzaakt in 1824 het huis te laten afbreken. Dit voornemen was dus de directe aanleiding tot de inventarisatie door Amersfoordt. In 1838 tenslotte, bij de invoering van het nieuwe Burgerlijk Wetboek achtte Van Grotenhuis zich van zijn fideï-commissaire verplichtingen terzake van het „voordeelsgoed” Liauckama ontslagen en verkocht hij het land, dat ver van zijn eigen belangen verwijderd lag.

Een belangrijk deel van de schilderijenverzameling is thans in het Fries Museum terecht gekomen. Toch zijn behalve enkele reeds genoemde stukken nogal wat schilderijen, die Amersfoordt in 1824 vermeldt, verloren geraakt. Blijkens zijn aantekeningen hingen nog de volgende zestiende eeuwse portretten, die niet meer achterhaald konden worden, op Liauckama State: „Froile Tiemck Helena van Camstra oldt 33 jaar”, „Man aet. suae 22 Ao 1561, op hout”, „Man en vrouw . . . oud op hout gesch. 1560” en „Den besten vromen here Jan Heuter, Schout te Delft”. Laatstgenoemde (1471 of 1472–1541), een zeer welgesteld man, die tot het voorgeslacht van Dierick van der Laen behoorde, was de bouwheer van het tegenwoordige Gemeenlandshuis van Delfland te Delft¹⁵. Helaas kunnen we slechts constateren, dat het schilderij verloren gegaan moet zijn. Van de veertien rouwborden tenslotte, die in 1824 op de state hingen, zijn er slechts drie bewaard

¹⁴ Wassenbergh, *De portretkunst in de 17e eeuw*, o.c., blz. 17–18.

¹⁵ Marg. Kossmann, *Het woonhuis van Jan de Huyter te Delft en de herbergen der Graven van Holland*, in: *Bull. K.N.O.B.* 1960, kol. 81–98.

gebleven, alsmede een op paneel geschilderde kwartierstaat van Sophia Anna van Pipenpoy.

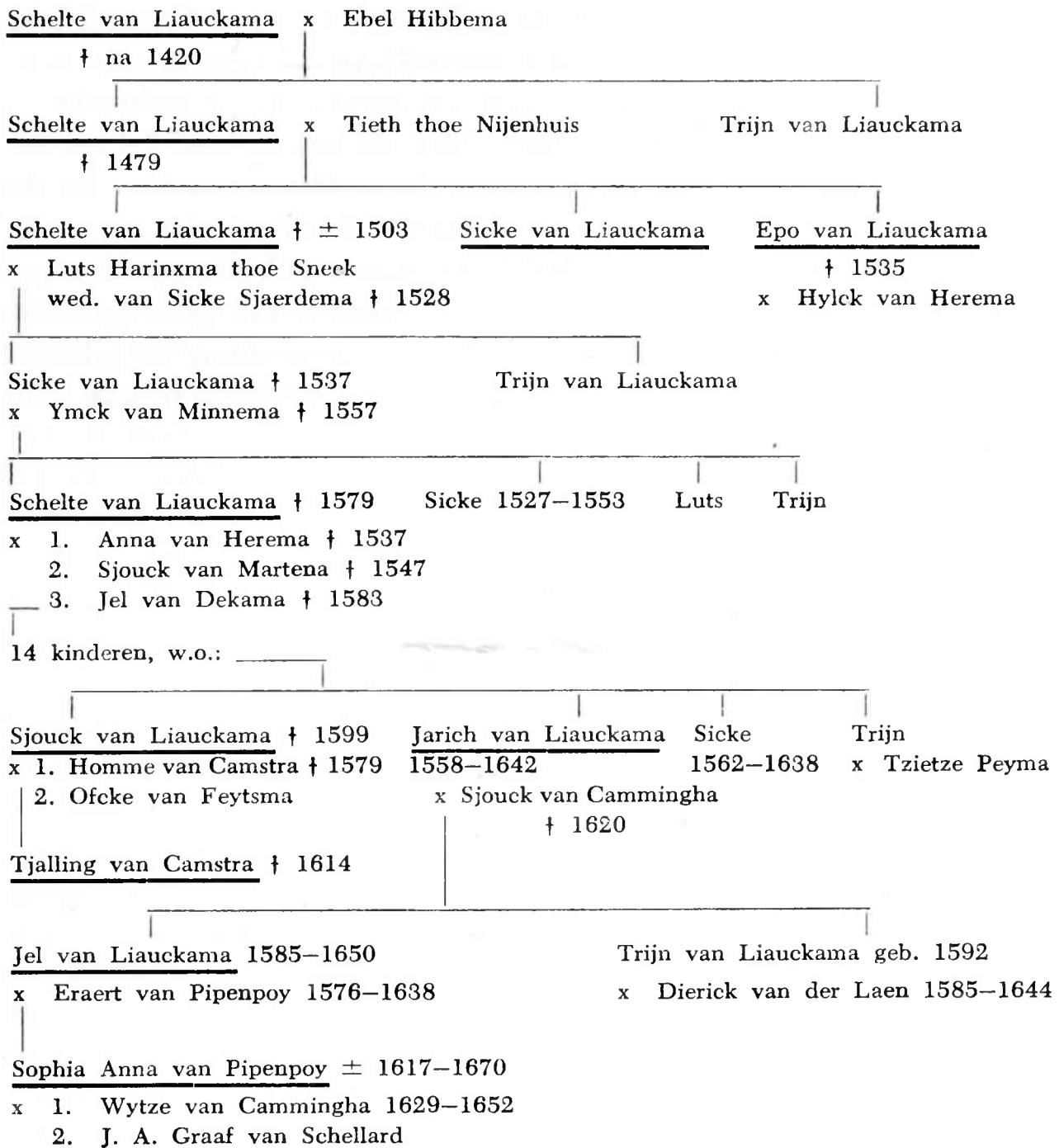
Over de bouwgeschiedenis valt slechts een enkele bijzonderheid mede te delen. Het oude slot moet weliswaar gehavend uit de strijd gekomen zijn, zowel in 1498 als in 1580, doch zal getuige de tekeningen, die er van bewaard bleven voor een aanzienlijk deel zijn oorspronkelijke zware muren behouden hebben. Baas Schaaf, de timmerman, die in 1824 de toestand van het slot vastlegde, leverde ons drie aanzichten, namelijk uit het oosten (afb. 11), zuidwesten en noordwesten (afb. 12), alsmede een plattegrond (afb. 10). Oudere tekenaars, zoals J. Stellingwerf, Pieter Idserts Portier en J. Bulhuis, wier tekeningen zich in het prentenkabinet van het Fries Museum bevinden, brengen bij voorkeur de zuidoosthoek in beeld. Vergelijking van deze tekeningen met de tenslotte door de timmerman gemaakte levert wel een beeld van verval op. Eerder bestaande torentjes zijn afgebroken en met pannen afgedekt. Zijn observaties levert hij ook aan Amersfoordt over: „Geen lood, zelfs niet op de torens, maar enkel pannen”. Dat het in wezen nog de middeleeuwse stins was blijkt uit het feit, dat aan het huis „niet dan mopsteen en groote Vriesche steen — geen duifsteen” (tufsteen) verwerkt was. voor toepassing van het laatstgenoemde materiaal zal het gebouw ook niet oud genoeg geweest zijn.

Als bij zovele Friese stinsen bestond het gebouw in eerste aanleg uit twee haaks op elkaar staande vleugels met een trap-toren in de hoek. Aan de oostzijde was een toren gebouwd, waardoor men over de brug toegang kreeg tot het gebouw. Met verdere aanbouwen was de rechthoek binnen de omgrachting voltooid. Ten tijde van de afbraak was echter de kerk of kapel al verdwenen.

Van het interieur vermeldde wij reeds de grote zaal met de schouw, geflankeerd door beelden van Petrus en Paulus. Helaas geeft de plattegrond van Schaaf slechts de buitenmuren. Desniettemin had hij volgens Amersfoordt voor zijn binnenopmetingen nog wel een dag nodig. „Dit aspect was mogelijk niet minder aardig dan het aspect van de buiten omtrek”. Van de vroegere macht sprak nog het „burgverlies” of de gevangenis in de keldergewelven. Uit de overige vertrekken meldt Schaaf in de zuidelijkste kamer: „2 eiken bedsteden met geweldige deuren en snijwerk” en in het „Toren Sekreet”: drie zware balken met snijwerk, waarop anno 1602 en het wapen van Camstra. Wellicht was in

dat jaar de restauratie voltooid, waaraan het gebouw onderworpen moest worden na de brandschatting van 1580.

Na de eeuwen getrotseerd te hebben werd het fiere slot, dat zoals wij zagen gebouwd was „in gelijkheyt van een Casteel ofte Blockhuys” — en hier wordt het woord kasteel nog in zijn oorspronkelijke zuivere betekenis van versterkte veste gebruikt — prijsgegeven aan de slopershamer. Met de macht der heren uit de 15e en 16e eeuw was het gedaan, de centrale functie, die de bewoners in de 17e en 18e eeuw innamen, bestond niet meer, de eigenaren woonden elders en het uitgediende gebouw werd afgedankt en roemloos te gronde gericht. Slechts het poortgebouw uit de 17e eeuw en het omgrachte terrein herinneren ter plaatse nog aan het bestaan van een der sterkste en grootste huizen, die eertijds het Friese platteland sierden.

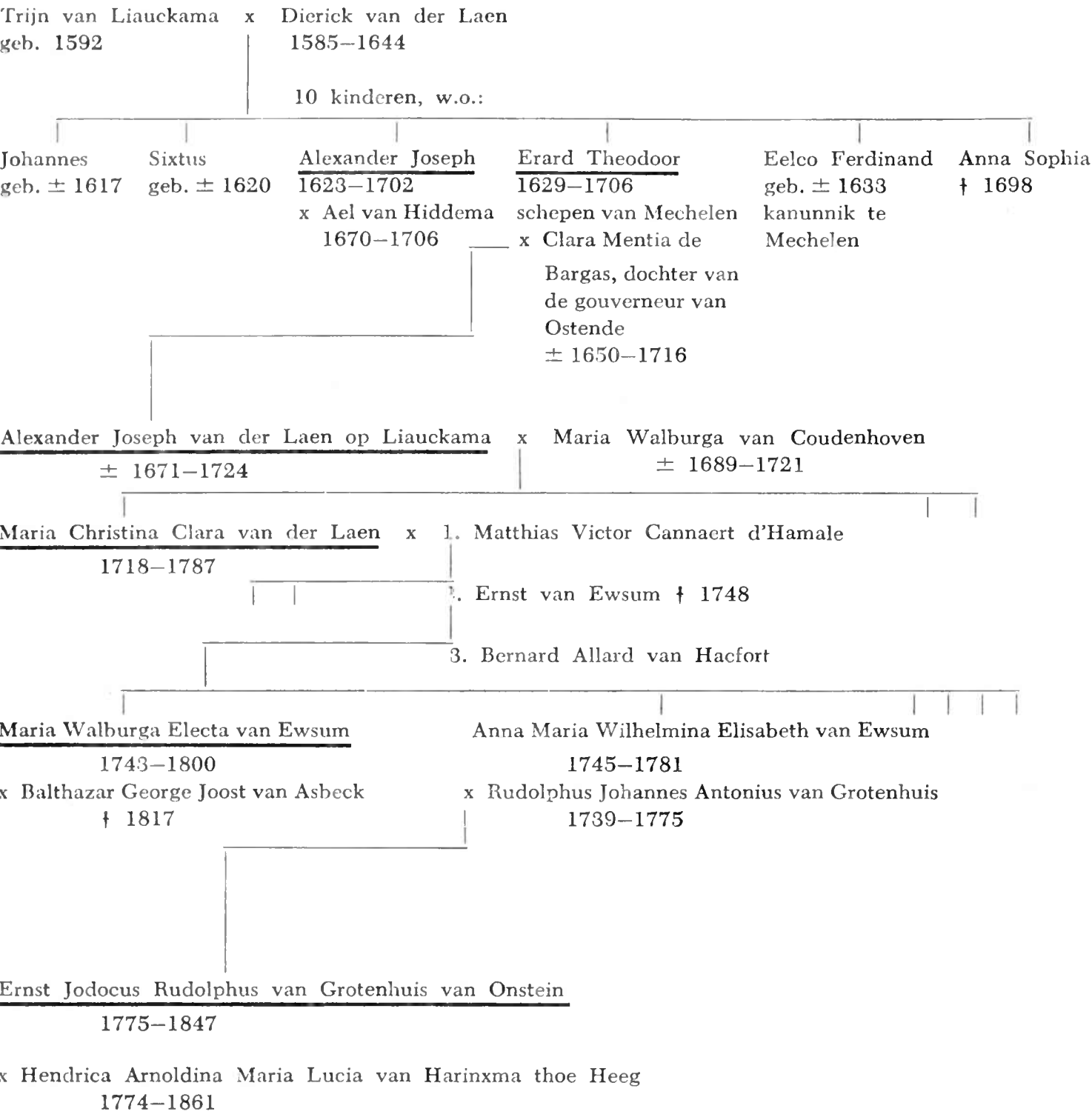
Bijlage 1 :**LIAUCKAMA ***

Na het kinderloos overlijden van Sophia Anna van Pipenpoy komt de state aan haar neef Alexander Joseph van der Laen.

* Onderstreept zijn de bewoners van Liauckama State.

Bijlage 2 :

VAN VAN DER LAEN * TOT VAN GROTENHUIS

* M. Sacré, Geschiedenis der gemeente Merchten, Rousselaere 1904, blz. 82 v. De Van der Laen's verkochten de heerlijkheid Merchten, die zij van Sophia Anna van Pipenpoy geërfd hadden, in 1687 aan Jan van Eelen. Hun belangen lagen sindsdien vooral in Friesland.

Bijlage 3 :**VAN HARINXMA THOE HEEG**

Marten Haring van Harinxma thoe Heeg
1700-1772

x Hester Lucia de Laignier † 1767

Engelbert Tiberius Haring van Harinxma thoe Heeg
1740-1795

x 1. Maria Gertruda Louise van Grotenhuis † 1772

— 2. Maria Ursula Sophia van Oldenneel tot den Heerenbrinck † 1835

Hendrica Arnoldina Maria Lucia van Harinxma thoe Heeg
1774-1861

x Ernst Jodocus Rudolphus van Grotenhuis van Onstein
1775-1847

HARDERWIJKSE GEPROMOVEERDEN UIT DE FRIESE GEWESTEN

M. J. VAN LENNEP

Behalve van Franeker zijn de alba studiosorum en promotorum van de meeste Noordnederlandse universiteiten voor den eersten wereldoorlog gepubliceerd¹ en ten dele (Amsterdam en Deventer) ook van de vroegere athenaea. Van de Nijmeegse academie die 1656–1678 bloeide, viel bij gebrek aan archieven niets openbaar te maken en van Harderwijk is tot dusverre alleen het album studiosorum uitgegeven².

Daar het nog wel geruimen tijd zal duren alvorens het album promotorum dezer instelling bewerkt zal zijn, temeer waar de archiefserie der Harderwijkse dissertaties bij de slag om Arnhem verbrandde³, meende ik den (groot) friesen biographen geen ondienst te bewijzen, door vast hun landgenoten uit Friesland, Groningen en Oostfriesland uit het album⁴ bijeen te zoeken. Daar het hier slechts een beperkte groep betrof, heb ik mij wat meer aan den tekst gehouden, dan bij dergelijke uitgaven gebruikelijk is. Verschillende irrelevantia, zoals de onderwerpen der examenvragen e.d. — een enkele maal ter illustratie opgenomen — zijn door vervangen. Afkortingen in het origineel liet ik, dankbaar voor den ruimtewinst, staan, behalve de hier gecursiveerde titels der disputaties en dissertaties, die overigens in hun naamvalsuitgangen met het zinsverband meeverbogen zijn.

Opgenomen werden de gepromoveerden uit Friesland, Groningen en Oostfriesland alsmede vier elders geborenen van friesen huize (Baukes 1699, Lycklama à Nijeholt en Terpstra 1803 en Vitringa 1809) en een Steenwijker (J. v. Lennep, 1668), die zich een week na zijn promotie als advocaat te Leeuwarden liet inschrijven. Een index liet ik achterwege, daar alle promovendi

¹ De Leidse promoties na 1813 zijn nog niet bijeenverzameld.

² Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII–MDCCCXVIII. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula cura D. G. van Epen, Hagae Comitum, J. Hoekstra MCMIV in-8°, XX, 205, (3) pp. Vgl. ook H. Bouman, Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleraren . . . Utrecht, 1844–1847, 2 dln. 8°, J. S. van Veen, Uitwendige en inwendige geschiedenis der voormalige Geldersche Hoohe School, in Bijdr. & Meded. Gelre I en A. A. M. de Haan, Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk 1599–1811, litt. diss. Leiden (Harderwijk) 1960, XV, 198 blz. Laatstgenoemd werk geeft ook een lijst der philosophische dissertaties.

³ Een bibliografie van academische geschriften voor 1815 (dus ook van disputaties exercitiae causa e.d.) is op het ogenblik in bewerking op de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek.

⁴ Rijksarchief in Gelderland, archief der Academie, nos. 135 en 136.

kort voordien⁵ waren ingeschreven en via het album studiosorum snel gevonden kunnen worden. Een uitzondering vormen alleen de — vrij talrijke — erepromoties, in dit geval van Hemsterhuis (1705), Scheltinga (1750), Clemens (1753), Bosscha (1795), Ypey en Van Ommeren (1802), Mebius en Reddingius (1809). Waren de uitverkorenen aanvankelijk meest niet gepromoveerde theologen, die een leerstoel aan één der omliggende academies of athenaea hadden gekregen, sedert de franse revolutie komen daar ook magistraatpersonen zonder juridische vorming bij. Een dgl. geval (het betrof hier O. G. W. J. Hacfort tot ter Horst, aan wien in 1809 een raadsheersplaats was toegedacht) werd voor enige jaren aan den hand der particuliere correspondentie daarover bekend gemaakt⁶.

Het was uiteraard een welkome bron van inkomsten. Wanneer bovendien, zoals bij Van Ommeren en de beide theologen in 1809 de a.s. eredoctoren afwezig zijn, kan de plechtigheid moeilijk erg groot geweest zijn. Daarentegen waren intelligente jongelingen als Van Idsinga (1785) en de beide zoons van professor Van Geuns (1789), waarvan de oudste, om samen met zijn broeder te kunnen promoveren vier jaar licentiaat is gebleven, met toespraken en optochten gevierd op een wijze die nog aan de middeleeuwse magistercreatie doet denken.

Dat het bekende rijmpje:

„Harderwijk is een stad van negotie,

Men verkoopt er bokking, blauwbessen en bullen van promotie” overigens terecht een smaad werpt op de gewone promoties, geloof ik niet. Alleen in het laatste kwart der XVIIe eeuw, voor Gelderland inderdaad een zeer moeilijke tijd, komen onder de namen der studenten en gepromoveerden vrij veel min of meer aanzienlijke Hollanders voor. Over het algemeen ging de stroom van studenten vrij willekeurig. Utrecht kwam in 1636 op door de pest, die toen te Leiden heerste. Bekende professoren lokken stadgenoten en verwanten, zoals b.v. de vele Groningers, die onder Arnoldus Rotgersius (1719—1727) promoveerden. In de periode der beide Pagenstechers (1720—1746 en 1758—1794) was Harderwijk een bijna uitsluitend Westfaalse universiteit, met opvallend veel onderwerpen op het gebied van het Osnabrückse en Münsterse recht. Daarentegen trok de patriot

⁵ Evenals te Utrecht schreef men te Harderwijk niet alle studenten in; vermoedelijk alleen voor examen of promotie.

⁶ A. P. van Schilfgaarde, Een Promotie te Harderwijk, Bijdr. Meded. Gelre LIX (1960) p. 199.

Petrus Roscam (1773–1795) weer een geheel andere groep van studenten, die anders wellicht naar Leiden of Utrecht (waar de meeste Gelderse studenten waren ingeschreven) zouden zijn gegaan. Ook trokken natuurlijk beroemdheden als Johannes de Gorter, leerling van Boerhaave en 1754 als lijfarts van keizerin Elisabeth naar Petersburg vertrokken, na sedert 1726 te Harderwijk te hebben gedoceerd.

De Friezen vormen op de hier geëxcerpeerde lijst de grootste groep met 58 man, waarvan er 31 promoveerden in de periode 1663–1689, acht in de jaren 1736–1771 en 17 tussen 1784 en 1811, waaronder 5 erepromoties. De 36 Groningers promoveerden in 1661, 1666, 1680–1686 (5), 1702–1727 (13 + 1 erepromotie), 1743–1768 (8), 1783–1792 (5), 1806 en 1807. De Oostfriezen tenslotte, van welke de eerste drie (1659–1667) bij den Holsteiner Christenius en den Bremer Schöne promoveerden en waaronder later nogal wat medici waren, die bij Van Zijll (1683 en 1685) of De Gorter promoveerden, brachten het tot 16 Harderwijkse doctorsbullen: na de vijf reeds genoemden één in 1720, acht in de jaren 1737–1765 en nog twee in 1778 en 1810.

-
- 1659 Juni 24 Joannes Fredericus Ravinga, Embda-Friso-orientalis promotus (Juris) Licentiatum privatim . . . promotore D. Johanne Christenio.
- 1661 Aug. 2 Leo Reneman, Groninganus, in Jure . . . privatim . . . promotore D. Arnoldo Schöne.
- 1663 Sept. 18 Annius ab Echten, Frisius in Medicina . . . *de Suppressione mensium*. P. Cochius.
- 1665 Oct. 5 Hermannus Remetii Mejer, Embdâ-Frisius habitâ publicè disputatione promotus est . . . Promotore D. Arnoldo Schöne.
- 1666 Juni 7 Stephanus Kann, Leoward. Frisius . . . privatim . . . (in Jure), promotore D. Theodoro Triglandio.
- 8 Wilhelmus Beukens, Groninganus . . . privatim (in Jure), promotore Arnoldo Schöne.
- 1667 Maart 29 Johannes Lancman, Embda Fris. Oriental. disputavit publice, & publice soleniter, more majorum est promotus . . . Promotore Arnoldo Schöne.
- Mei 30 Andreas ab Assema, Languardanus Friso, privatim disputans *de Libello ejusque mutatione* Juris Utriusque Doctor est promotus à D. Jacobo Triglandio. Leges in examine exposuit quoque binas ut et sequentes omnes.
- Juni 6 Matthias Jansonius, Leoward. Friso, disputans privatim *de Exhaeredatione Liberorum* (U.J.D.) privatim est promotus ab Arnoldo Schöne.
- 8 Fredericus Rinia, Sneca Friso, disputans privatim *de Pignoribus et Hypothecis*, privatim promotus J. U. Doctor, eodem promotore.

- Juli 25 Jacobus Kann, Leoward. Friso, disputans in eodem conclavi *de Locatione & Conductione* ibidem promotus Juris Utriusque Doctor eodem Promotore (sc. D. Jacobo Triglandio).
- 1668 Juli 7 Joannes van Lennip Steenvic. Trans. promotus in conclavi eodem die et actu quo supra (sc. promotione Chr. Daetselaer Vada Gelri) post disputationem publicam *de Acquirendo Rer. doni*. Exposuit ... (promotore Triglandio).
- 1669 (voor 27 April) Bernardus Smit, Frisius promotus in conclavi post disputationem eodem loco habitam *de Nuptiis*. Exposuit ... Promotor vero fuit Theodorus Triglandius. Solvit uts. 5 fl.
- Juni 11 Gellius Schotanus, Frisius, postquam explicuit in tertio examine ... et disputavit *de Inofficiosi Testamenti querela* a clar. collega Theod. Triglandio in senatu ubi et disputavit est promotus.
- Aug. 17 Paulus Jacobus de Gemmenich Franequera Frisius explicuit ..., disputavit in senatu *de Nuptiarum Ritu* et ibidem mox promotus.
- Oct. 9 Henricus Avercamp, Leoardia-Frisius explicuit ..., disputavit in senatu *de Usu-fructu* et ibidem promotus.
- 1670 Juni 10 Matthias à Gyffen Sneko-Frisius (in Jure)
- Aug. 21 Wilhelmus à Viersen, Leoard. Frisius (in Jure)
- 1671 Jan. 31 Nolius Rhen, Leoardia-Frisius (in Jure)
- April 22 Henrick Bonekamp, Esens Fris. J.U.D.
- Juni 9 Simon ab Hogenheim, Leov. Fris. J.U.D.
- 1672 Pierius Rheen, Harlinga-Frisius (bij D. Hermannides mense Martio (sc. 6 1672) ingeschreven, doch niet illo rectore gepromoveert, so dat sonder twijfel sub Hobokeno (1672/3) gepromoveert is).
- Mei 29 Petrus Poutsma, Leoard. Frisius (eveneens in 1676 uit het album studiosorum overgenomen).
- 1674 Juni 26 Theodorus Damminga, Leoard. Frisius ... disp. *de Foro Competenti*. Promot. Th. Triglandius.
- Sept. 24 Georgius Fontein, Harlinga Frisius ... Disput. *de Febri Hectica*. Prom. C. van Rijk. (Med.)
- Oct. 6 Regnerus Gravius Leoard. Fris. ... Prom. Th. Triglandius.
- — 24 Theodorus Brunsvelt, Leoward. Frisius ... Prom. Corn. van Zyll (Med.)
- 1676 April 16 Simon Hansma, Leov. Fris. (Prom. Triglandio.)
- Sept. 5 Sixtus a Brunsvelt, Leoard. Frisius, promotore eodem (Th. Triglandio) explicata lege ... atque habita in senatu disp. *de Injuriis*.
- 1677 Mei 15 Bernardus Laurentii Siranus, (volgens album stud.: Snecanus), Phil. doctor, disp. *de Peste*. Theses impressae (Med.).
- 1678 Jan. 25 Justinus Riemersma, Bolsvardia Frisius exposuit in examine ... defendit *Theses ex titulis de Sponsalibus, Nuptiis, Jure Dotum et Divortiis desumptas*, promotus in conclavi a T. Triglandio. Assessores Diest, van Zijl. Theses impressae.
- 1680 April 9 Petrus Eissinghe, Groninga Omlandus ... Disp. *de Actione Pauliana*.
- 1681 Jan. 29 Johannes de Groeve, Groninganus ... Med. ... Disp. *de Aphthis*.

Aldus in het album studiosorum. In dit jaar hield de rector magnificus het album promot. niet bij.

- Sept. 20 Simon van der Leth, Leovardiensis, expl. ... Disp. *de Usufructu*. Prom. ut supra (sc. D. van der Does).
- 1682 Febr. 8 Cornelius Walsweer, Franeq. Frisius examinatus & promotus est ut supra. Promotor ut supra (D. Wilhelmus Heeck).
- Aug. 9 Jacobus Beintema van der Muelen, Documo fris. examinatus et promotus ut supra. Disp. *de Obligationibus*. Promotor ut supra.
- 1683 April 21 Eugenius Eijben, Esenô-Frisius exposuit in examine aph. Hipp. 10, sect. 2 atque historiam vetulae phrenitide laboratis. Disputationem inauguralem habuit *de Scorbuto*. Promotor fuit Cornelius van Zijll. Assessores Gesseler et van Thiel.
- Juni 22 Eppo Crous, Groninganus examinatus per universum jus. Explicavit ... disputationem inauguralem *de Fidejussoribus* defendit publice. Promotus in conclavi patente janua. Promotor Gesseler. Assessores van Ziel et van Thiel.
- Sept. 11 Andreas a Lunen, Groninganus examinatus ut supra, exposuit ... Disputationem defendit *de Usufructu*. Promotor Gesseler, ...
- 1685 Juni 17 Hermannus Hillers VDM inter Remonstrantes, Aurica Fris. Orientalis examinatus per totam Medicinam, explicuit aphorism. Hippoc. 24 Sect. 5, casum exhibuit viri arthritide et nephritide affecti. Disputavit *de Arthmate*. Promotor van Ziel ...
- Oct. (s.d., ingeschreven 28 Oct.) Jacob van Jukkema, Harlinga Frisius examinatus ... *Positiones de Nuptiis* loco disputationis defendit. Promotor van Gesseler, ...
- 1686 Maart 13 Johannes Lohman, Groninganus ... Disput. inaugur. habuit *de Furtis*. P. idem.
- 1689 Mei 17 Cornelius Coijer, Leovardiâ-Frisius examinatus per totum jus, explicavit ... Theses *de Tutelis* defendit. Promotor Andreas Feyt J.U.D. ad hunc actum vocatus.
- N.B. Ob penutiam non nisi 72 fl. 14 st. persolvit.
- Sept. 13 Simon Langwardt Doccumanus Frisius examinatus ... Theses *de Usucapionibus* pro disput. defendit. Promotor ... ut supra (Andr. Feit).
- 1699 Oct. 26 Hermannus Baukes, Batav. Indus J.U.D. examinatus ... Disp. def. *de Testamentis*. Promot. ... ut supra (Westenberg).
- 1702 Nov. 15 Henricus Blencke Groninganus J.U.D. Exp. ... Disp. *de Sponsalibus*. P. ... ut supra (Westenberg).
- 1705 Jan. 26 Tiberius Hemsterhuis Groninganus Philosophiae Doctor et Artium Liberalium Magister, ad cathedram Philosophiae Amstel. vocatus Professor, qui honoris causa gratia promotus est a Gerardo Wijnen, praesent. Westenberg, Meier, Almeloveen, Westenberg, van Houten.
- 1711 Maart 19 Henricus Veldtman, Groninganus J.U.D. examinatus ... Defenditque disp. *de Personis, per quas acquiri possit*. Promotore Westenbergio I.C., praesentibus ...
- Juli 8 Johannes Henricus Boeckholt, Husinga Omlandus J. U. Doctor examinatus ... Habuitque disput. Jur. *de Jure non scripto*. Promot. Westenbergio J. C. ...
- 1712 Jan. 16 Fredericus Ter Borgh, Groninganus J. U. Doctor, examinatus ... Habuitque disput. *de Emptione Venditione*. Promot. Westenbergio J. C. Assessores ...

- 1714 Mei 7 Christophorus Knouwels van Ludolphi, Gron. Oml. J. U. D. examinatus ... *Positiones* def. *Miscellaneas*. Promot. Westenberg. Ass. ...
- 1715 Mei 10 Johannes ten Hoorn, Groninganus Med. Doctor examinatus ... Disputavit *de Morbo Hypochondriaco*. Prom. de Moor, ass. ...
- 1717 Maart 4 Dionysius Andreas Röell, H. A. f. Franeq. Frisius, Phil. Doctor et in illustri schola Daventriensi Professor Ordinarius examinatus est per universam Theologiam, exposuitque Gen. 3 : 15, Joh. 1 : 14, a clarissimo J. Meyero dignissimusque est judicatus ad publice vel privatim disputandum. — Nov. 15 Idem disputavit *de Imagine Dei in Homine*. Promot. Meyero, Adsess. ...
- 1719 Maart 21 Leonardus Bustin, Vrewerda-Frisius M. D. examinatus ... Disputationem habuit *de Dysenteria*. Promotore de Moor, Adsess. ...
- 1720 Juli 12 Albregt Fokkens, Lehra Frisius Orientalis, examinatus per universum jus, disputavit *de Miscellaneis* Juris, exposuit ... Promotore Rotgersio, Assess. ...
- 1721 Aug. 4 Simeon Wychgel, Groninganus J. U. D. examinatus ... Dissertationem habuit continentem *Dodecadem Illustrium Controversiarum*. Promotore Rotgersio, Assessoribus iisdem.
- 1722 April 16 Carolus Rotgersius, Groninganus J. U. D. examinatus ... Disputationem habuit *ad L. Eum quo 13 & ss. de Verborum Obligationibus*. Promotore Rotgersio.
- Juni 11. Ernestus Georgius Wildervanck, Gron. Oldamtinus, J. U. D. examinatus ... Disputationem habuit continentem *Controversias Tredecim Selectas*. Promotore Rotgersio.
- 1725 Juni 2 Edzardus Rotgersius, Groninganus examinatus ... defendit Theses *de Triangulo et Asterisiis Pandectarum Florentinorum*. Promotore Rotgersio.
- 1726 Juni 18 Jacobus Engelma Groninganus, J. U. D. examinatus ... Disputationem habuit *de Eo, quod Certo Loco Dari Oportet*. Promotore Rotgersio.
- Juli 15 Gerardus Rosingh, Weneranus Fris. Orient. J. U. D. examinatus ... explicavit *de Lege Falcidia*. Promotore Rotgersio.
- 1727 Mei 23 Jacobus Doedens, Groning. Med. Doctor examinatus ... Disputavit *de Calculo Vesicae*, Promotore de Gorter.
- 1735 April 4 Cornelius Joannes van der Licht, Leovardiensis examinatus ... Disputavit *de Jure Deliberandi et Beneficio Inventarii*. Promotore Mascovio ...
- 1737 Mei 31 Petrus Pielat, Belcumo Frisius J. U. D. proclamatus ... conscripta disputatione *de Tabellionibus sive Notariis*. Promotore eodem (sc. Pagenstechero) et assessoribus iisdem.
- Sept. 21 Willem Theoheeren, Wirduma OostFrisius Med. Doctor disputationem habuit *de Arthritide*, exposuit casum ... promotore de Gorter, ...
- 1738 Sept. 4 Joannes Fridericus von Klerff, Frisius Orientalis examinatus per Jus universum J. U. D. creatus, habuit disputationem *de Substitutionibus*, exposuit ... promotore Pagenstechero, adsectoribus Ens & Van Loon.

- 1741 Juli 4 Timan Johannes Croese, Esena Fris. Orient. Medicina Doctor pronunciatus examinatus per universam medicinam, exposuit Aph. 63 et 64, Sect. 7 atque casum de hepatide. Disputationem habuit *de Angina*. Promotore J. de Gorter, assessoribus ...
- 1743 Juli 6 Arnoldus Brinks, Groninganus Med. doctor disputationem habuit *de Colica*, exposuitque Aphor: 1 et 2 Sect. 7, casumque de colica inflammatoria in abscessum mutata, promotore de Gorter, assessoribus ...
- — 10 Justus Mauritius Dethelven, Embda Frisius Juris Utriusque doctor disputationem habuit *de Traditione*, exposuitque ... promotore Pagenstechero, ...
- — 15 Johannes Rudolphus Strik, Edenso-Frisius, J. U. D. disputatione habita *de Consilio*, ... promotore Pagenstechero, ...
- 1749 Febr. 21 Hermannus Forsten Oldamptino Groninganus per universum jus examinatus et promotus, conscripsit *Theses Nonnullas Juridicas*, ... Promotore Marckarto, ...
- Juli 7 Suffridus Cramer, Worcumo-Frisius examinatus ... exhibitaque disputatione *de Ischuria* in Medicina promotus est a J. de Gorter, ...
- Dec. 6 Johannes Engelbert Wikrath, Noorda-Frisius Orientalis examinatus est in Medicina, exposuit casum de cephalalgia biliosa, & explicuit ex Hippocrat...., exhibitaque disputatione *de Ulceribus Inveteratis*, Doctor Medicinae creatus est a promotore David de Gorter, assessoribus ...
- 1750 Maart 4 Antonius Gerhardus Eckhard Jeveranus eximinatus in Jure, exposuit ... & exhibita disputatione *de Gabella Hereditaria*, Juris Utriusque Doctor creatus est promotore Marckart, ...
- Sept. 7 Theodorus Scheltinga, Leovardia Frisius, collega noster honoris caussa S. S. Theologiae Doctor creatus est a promotore Cremero, praesentibus omnibus professoribus.
- 1753 Aug. 18 Hermannus Gideon Clemens, Groninganus V. D. M. et Professor Theologiae Sylvae Ducis sine previo examine ex consensu amplissimi senatus Doctor Theologiae creatus promotore Scheltinga, praesentibus ...
- 1754 Juni 10 Meinardus Evenhuis, Groninganus in Medicina examinatus et promotus ab eodem Dav. de Gorter, praesentibus iisdem. Explicuit casum de colica Pictonum, aphorismos 21 et 22 Hippocr. Sect. VI et disputavit *de Lienteria*.
- 1759 Juli 26 Georgius Reisiger, Groninganus J. U. Cand. examinatus explicuit ..., habita disputatione *de Iurisdictione Pilati*, promotus a Schroder, praes. ...
- Sept. 7 Rendert Reneman, Leovardia Fris., Med. cand. praevio examine casum morbi de Phrenitide ... habita disputatione *de Leucorrhoea* promotus est a D. van Cothen, Doctore Medicinae propter absentiam Dom. Dom. Professorum in Facult. Medica, ad id designatus promotor, praes. ...
- 1762 Nov. 4 Franciscus Henricus Snijder, Groningensis Medic. cand. disputationem habuit *de Pleuritide*, casum morbi de angina mucosa explicuit, Hippocratis aphorismos 33 et 34 Sect. V, elucidavit, Doctor proclamatus est promotore s Grauwen, assessoribus ...

- 1764 Jan. 11 Eko Scheltinga, Oostmerla-Frisius in Jure examinatus a Bondam explicuit ... et cum laude adeptus est licentiam disputationem suam publice defendendi et summos in jure honores adipiscendi, praesentibus ...
Idem 26 Januarii defensa publice dissertatione *ad Princ. L 6 Cod. de Secundis Nuptiis*, laurea doctorali coronatus est praesentibus omnibus, excepto Pagenstechero, ab eodem Bondamio.
- 1765 Sept. 12 Hermannus Antonius Havichorst, Friso-Gödensis, post legitimum examen et explicationem ... defensionemque dissertationis Historio-Jurid. Inaug. *de Eo, quod in Casum devaluatae Monetae circa Solutionem Mutui Iuris est*, in Jure promotus est, à Pagenstechero, ...
- 1767 Mei 23 Daniel Gerhardus Van Oostbroek, Groninganus instituto examine, exposuit ..., exhibuitque dissertationem jurid. *de Periculo et Commodo Rei Venditae*, summos in Utroque Juris honores et Doctoris gradum nactus, promotore et adsidentibus iisdem (sc. Bondamo etc.).
- 1768 Aug. 19 Ludovicus Eppo Gockinga, Groninganus praevio justo examine, exposuit ... praehibita dissertatione *de Caussis, ob quas Perfectae Donationes Revocari Possunt*, a cel. Pagenstechero merito suo J. U. Doctor creatus est.
- 1770 Jan. 6 Johannes Gerardus Vlot, Workumo Frisius, Medicinae Doctor creatus est a promotore 's Graeuweno, postquam rite examinatus explicuerat casum morbi de Ozaena Narium et aphorismos Hippocratis XVII et XXXVII Sect. VI, dissertationem denique exhibuerat *de Plethora*, praesentibus. ...
- 1771 April 11 Rinso Zeijlemaker, Harlinga Frisius examinatus est in Medicina, & promotus a N. G. Oosterdijkio, explanavit casum morbi de Catalepsi, ... Scripsit dissertationem *de Peripneumonia Vera*, praesentibus ...
- 1778 Sept. 10 Josephus Anthonius Leuchtermann, Friso-Godensis (aliique) praemisso examine Juris Utr. Doctores sunt creati, promotore Cl. P. Roscam ... Alter explicuit ... defenditque ibidem exhibitas *Theses Juridicas Inaugurales*.
- 1783 Sept. 20 Gerardus Bernardus Geertsema, Engelenburgo Groning. praevio examine explicavit ... exhibuit et defendit *Theses Juridicas Inaugurales*. Promotus a Cl. Roscam, ...
- 1784 Juli 9 Bouwe Petersen Scheltema, Harlinga Frisius praevio examine exhibuit et defendit specimen medicum practicum, exhibens *Scorbuti Delineationem Observationibus Confirmatum*. Et casum ... exposuit, dein explicuit ..., in quibus omnibus bene subactae doctrinae dedit specimina. Promotus a Cl. van Geuns.
- 1785 Jan. 28 Doctissimus candidatus Franciscus Canter van Idsinga, Leovardia Friso per universum fere Jus rigide examinatus, explicitis, ... doctissimis ac promptis suis responsionibus ac dubiorum solutionibus, ab ampl. senatu, qui fere universus aderat, dignissimus judicatus est, ut ipsi tribueretur Licentia pro gradu Doctoratus, summisque in utroque Jure honoribus rite ac legitime consequendis, quandocumque ipsi libuerit publice disputandi. Examen cum eruditissimo candidato instituit P. Roscam.

Maji die XXVI disquisitionem suam juridicam inauguralem *de Adoptionibus* publice mascole defendit. Itaque dignissimus habitus fuit unanimi frequentis Senatus calculo, in quem conferrentur, summi in utroque Jure honores, quos in ipsum contulit Petrus Roscam, qui huic actui praelusit habita Disputatiuncula de illa quaestione: *expediatne ICto nostrati Ius Civile Romanum addiscere?* Quibus peractis ab universo senatu, togato pro more domum deductus est eruditissimus Doctor.

- Juni 21 Johannes van Geuns, Matth. F., Groninganus per varias Philosophiae partes a Clar. Nieuhofis rite examinatus, demonstravit propositionem mathematicam ad inveniendam aequationem parabolae ex sectione lateri coni parallela, exposuitque quaestionem metaphysicam, an detur transitus vel regressus caussarum in infinitum?, & physicam, quaenam sit virium vivarum mensura? His autem peractis accepit, Senatus universi subfragio, licentiam publice privatimve pro artium Magisterio summisque in Philosophia honoribus consequendis disputandi.

N.B. Voor de promotie zie onder i.d. 20 April 1789.

- 1787 Maart 16 Jacobus Hermannus Nauta, Veendamo Oldamptinus, praevio examine enarravit . . . , exhibuitque dissertationem inaug. *de Contractibus Onerosis ob enormem laesionem rescindendis*, tum et . . . Utrique renunciati, quo honore pudigni censebantur Juris Doctores a cl. Roscamo.

- 1789 April 11 Stephanus Joannes van Geuns, Groninganus et . . . postquam a Viro clar. M. van Geuns de praecipuis Medicinae partibus fuerint examinati, doctosque morborum casus atque Hippocrateos aphorismos, ille scil. . . . haud vulgari cum eruditione . . . exposuerint . . . unanimi Acad. Senatus, qui aderat frequentissimus, suffragio licentia privatim vel publice pro summis in Medicina honoribus consequendis disputandi, fuerunt adornati.

20 dito Joannes van Geuns & Stephanus Joannes van Geuns, Groningani Philosophiae Licentiati pro A.L.M. et Phil. Doct. publice disputaverunt, suasque dissertationes, quarum ille erat Disquisitio philosophica *de Justitia Dei*, haec Disputatio philosophica *de Corporum Habitudine Animae, hujusque virium indice ac moderatrice*, cum subnexis thesibus mascole summoque cum applausu defenderunt. Quapropter dignissimi sunt habitu unanimi suffragio, in quos A. L. M. & Phil. D. honoris solenniter conferrentur. Eosque in ipsos contulit B. Nieuhoff, habita in hunc actum prolusione *pro rectrice Dei justitia in prosperis iniquitatis successibus sancta*. Senatus aderat universus togatus, renunciatosque DD. domum duxit.

- 1790 Febr. 3 Per varia Juris capita rigide examinatus et Utriusque Doctor creatus est Ambrosius Aijzo van Boelens, Frisius defenso specimine inaugurali *ad L 7 D. de Regulis Juris* et explicitis . . . Rectori Promotori (sc. Petro Roscamo) adsidebant Professores . . .

- 1792 Juni 19 Petrus Noyon, Sneca Frisius per universum ius examinatus a Cl. Roscam, explicuit . . . Dein defendit *Theses Juridicas Inaugurales* et I.U.D. creatus fuit.

- Sept. 22 Jacobus Woldringh, Groningano-Oldamptinus per universam ius examinatus, Jurium Doctor renunciatus est a Cl. Roscam. Exhibuit

- ibidem defenditque Specimen Iuridicum Inaugurale *de Divortiis* et exposuit ...
- 1793 Maart 22 Everardus Roorda, Harlinga-Frisius ab eodem promotore (sc. Roscam) ... per universum ius examinatus ac Iurium Doctor renunciatus fuit, exhibitis defensisque *Thesibus Iuridicis Inauguralibus*, expositaque ...
- 1795 Aug. 6 Johannes Bosscha, Leovardia Frisius, designatus in suprema Frisiorum curia consiliarius absque praevio examine aut exhibito eruditionis specimina, ex decreto amplissimi Senatus Academici honoris caussa Juris Utr. Doctor creatus est, promotore cl. Roscamo. Frequens deinde, qui togatus aderat Senatus renunciatum Doctorem domum deduxit.
- 1800 Oct. 9 Petrus Andreae, Harlinganus Jur. Utr. Doct. creatus est a cl. Gratama post instit. examen explicatas leges datasque *Theses Inaugurales* ...
- 1802 Jan. 12 Annaeus Ypey, Historiae Ecclesiasticae Professor Ordinarius in hac Academia sine examine aut disputatione Theologiae Doctor honoris causa creatus est a clarissimo Schachtio, cui adfuit universus Academiae Senatus.
- April 22 Marius van Ommeren, Leovardia Batavus, in tribunali Amstelodamensi iudex, sine praemisso examine aut exhibito eruditionis specimine propter singularum eius in disciplina juridica peritiam, abunde satis cognitam, ex unanimi Senatus decreto dignissimus est iudicatus, cui absente Juris Utriusque Doctoris titulus tribueretur. Itaque in Utroque Jure honores summos in virum doctissimum conferre curavit Senatus per clariss. Kemperum, praesentibus adsectoribus Bosscha et Reinwardt praeter rectorem.
- 1803 Mei 18 Martinus Lyclama a Nyeholt, IJsselsteiniensis ... *Theses Medicas Inaugurales*.
- Nov. 4 Gulielmus Terpstra, Daventriensis ... *Theses Juridicas Inaug.*
- 1804 Juni 21 Conradus Gulielmus Anthonius van Haersolte, Leovardia Frisius a clarissimo M. Kemper J. U. (Doctor fuit creatus). Exposuit ... Specimen defendit Histor. ex Jure Gentium, quaestionem exhibens *an Juste Virginas Sabinas rapuerint Romani* ...
- 1806 Febr. 21 Nantco Fredericus Amsingh, Groninganus legitimo examine per universam Jurisprudentiam spectatus, explicuit ... & defensis insuper *Thesibus Iuridicis Inauguralibus* ore cl. Promotoris J. M. Kemper J. U. D. renunciatus est ...
- Maart 4 Nicolaus Eeuwius Siegers van de Wurde, Frisius legitimo examine spectatus, explicuit ... Quibus peractis et defensis insuper *Thesibus Iuridicis Inauguralibus* a cl. Promotore J. M. Kemper renunciatus est J. U. Doctor, ...
- 1807 Mei 5 Harro Bellinga, Westerbroeko-Groninganus post examen exposuit ... deditque *Theses Juridicas Inaugurales* J. U. Doctorem creavit cl. van Enscht.
- Dec. 19 Janus Jeronimus Bricheau, Leovardiensis praemisso examine exposuit ... Postquam insuper ... defenderat *Theses Juridicas Inaugurales* summi in Utroque Jure honores in (eum) collati sunt a cl. Arntzenio, ...

- 1809 April 24 Jacobus Engelsma Mebius, Nijehaska Frisius, Ecclesiastes in pagis Rijperkerk et Hardegarijp propter probatam viri eruditionem Theologiae Doctor honoris causa est creatus a Cl. Ypey. Huic actui cum Rectore aderat Senatus frequens. Ipse vero vir venerandus, quo minus adesset, fuit impeditus.
- — (eodem die) Gerardus Benthem Reddingius, Engelumo Frisius, Ecclesiastes Wardenburgensis, eximia Theologicarum disciplinarum peritia clarus, Theologiae Doctor honoris causa renunciatus a cl. Clarisse, cui cum Rectore frequens aderat Senatus. Ipse vir venerandus muneris ratione fuit impeditus, quo minus praeses ad hos honores accipiendos huc adveniret.
- Sept. 15 Janus Daniel van der Plaats, Harlinga Frisus praevio examine ex universo jure explicavit . . . dein *Theses Inaugurales Juridicas* defendit. Hisce peractis voce cl. van Enscht Juris Utriusque Doctor pronunciatus est, praesentibus . . .
- Nov. 28 Campegius Lambertus Vitringa, Elburgo Gelrus (geëxamineerd). Gepromoveerd 1 Dec. op dissertatie *de Nuptiis prohibitis ex Jure naturali et legibus positivis*.
- 1810 Octob. 6 Barend Luken Martens, Jeverensis praemissa examine aphorismos Hippocratis 3 et 5 Sect. II ut et morbi casum de febre inflammatorio explicuit defensisque dein *Thesibus medicis Inauguralibus* Doctoratus gradum summosque in Medicina honores consecutus est, promotore cl. Suermanni et Rectori aderant . . .
- 1811 Maart 18 Dirk Lyclama a Nyholt, Bolswarda Frisius post examen exposuit casum morbi de phthisi pulmonali, nec non Hippocratis aphor. 50 et 52 Sect. II. Defensis insuper *Thesibus Medicis Inauguralibus* voce cl. Krauss Medicinae Doctor renunciatus est.
- Juni 14 Vincentius de Swart, Leovardiensis . . . post examen exposu(it) . . . Defend(it) insuper . . . dissertationem juridicam inauguralem exhibentem *Observationes nonnullas de poenarum gravitate et mensura, de qua caussis, quae praeter imputationem poenas vel augendo, vel mitigando mutant*, . . . Post quae, voce viri cl. van Enschut Jur. Utr. Docto(r) renunciat(us est), . . .

EEN KUNSTWERK UIT FRIESLAND OP WELDAM

J. BELONJE

Bij een bezoek aan het onder Goor (Ov.) gelegen kasteel Weldam werd mij onlangs door den Heer A. O. F. Graaf van Solms—Sonnenwalde een zeer fraai uitgevoerd tafelkleed getoond, dat volgens overlevering afkomstig was uit familiebezit zijner moeder, Mevrouw I. Gravin van Solms—Sonnenwalde, geboren Gravin Bentinck-Waldeck-Limpurg. Het wordt daar thans in de eetkamer van het huis bewaard.

De materie van het kunstwerk was *chintz*, een bepaald niet alledaags weefsel. Het woord „chinz” betekent in het Perzisch met vlekken of gevlekt¹. Fijne katoen wordt doorgaans in effen binding met bloem- of overeenkomstige siermotieven bedrukt. Door een bijzondere manier van appreteren van een was- of een laklaagje, verkrijgt dan de stof, die ook in onze tijd nog toepassing vindt, een bepaald opvallende glans. Het merendeel van deze voortbrengselen uit katoen, voorzien van de bovenbedoelde bewerking, komt dan ook uit Oostelijke streken en Hindostan wordt meestal als land van origine dezer kunst genoemd.

Het onderwerpelijke stuk is zeer aanzienlijk van afmetingen; de maat bedraagt maar liefst $3,62 \times 2,30$ m. Het zal ook wel alleen bij bijzondere gebeurtenissen gebruikt zijn geweest, want de staat van conservering is bepaald perfect te noemen. En omdat het in zijn helderleurige rand in Lodewijk XIV-stijl door voluutachtige festoenen op een min of meer uitdagend blank fond, hoogst vrolijk van allure is, zal dit „pièce-de-milieu” stellig en zeker alleen bij feestelijke gelegenheden benut zijn geworden. Behalve met een rand is het machtige weefsel ook op het centrale deel nog met een sierend element uitgedost: in dit geval met een alliantiewapen.

Deze laatste toevoeging kan uit den aard der zaak een hulpmiddel vormen om tot datering van het object te geraken. Zij bestaat uit twee schilden, waarvan het eerste de normale vorm heeft en het tweede ovaal is. Beide wapens vertegenwoordigen adellijke Friese geslachten. Dat aan de manszijde, links dus, is Van Burmania, dat aan de kant van de vrouw (rechts) Van Goslinga. De wapens zijn feilloos in de juiste heraldische kleuren

¹ E. Cobham Brewer L. L. D. "Dictionary of Phrase and Fable", London, Paris, New York, 1883, p. 161; Tamezo Osumi „Chintz anciens. Les cotonnades imprimées d'Asie", Fribourg-Tokyo 1963, passim.

uitgevoerd en zij zijn geplaatst naar de mode van den tijd onder een kroon van drie fleurons en twee parels².

Naar de herkomst behoeft niet lang gezocht te worden. Want jonker Duco Gerrolt Martena van Burmania, heer op de Camminghaburg en Grietman van Wymbritseradeel, geboren December 1687 en overleden te Ysbrechtum 4 September 1746, trouwde op 8 October 1716 jkvr. Fedt Sophia van Goslinga, overleden 1766, de dochter van den befaamden staatsman Sicco en van Johannetta Isabella des H. Roomschen Rijksbarones thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg³.

Het kapitale stuk zal, naar het zich laat aanzien, ontegenzeggelijk een bruiloftsgeschenk zijn geweest van het echtpaar Martena van Burmania—van Goslinga. De wijze van uitvoering immers laat een datering in het eerste kwartaal der XVIIIe eeuw zeker toe en het staat bovendien vast, dat het huwelijk in 1716 voltrokken werd. Tot zover rijzen geen moeilijkheden. Rest echter nog te verklaren en aannemelijk te maken hoe het Friesland verlaten heeft en op Weldam terecht gekomen kan zijn.

Ook dit schijnt mij, ofschoon niet in stricte zin bewijsbaar, toch wel vrij duidelijk.

De familiegeschiedenis was namelijk deze. Het hierboven genoemde echtpaar Martena van Burmania—van Goslinga overleed zonder kinderen en zoals hierboven vermeld is, overleefde de vrouw ook hier weer den man. De boedelhoudster jkvr. Fedt Sophia nu had één zuster, met name jkvr. Dodonea Lucia, die haar overleefd heeft en waarschijnlijk dus haar erfgename is geworden. Deze zuster stierf in Den Haag op 13 Januari 1769 als douairière van Unico Wilhelm des H. Roomschen Rijksgraaf van Wassenaer—Twickel⁴ en zij heeft op haar beurt wel nazaten gehad.

De verdere vererving van dit kunstwerk levert nu geen problemen meer op, want over haar zoon Carel George des H. R. Rijksgraaf van Wassenaer—Obdam, diens zoon Jacob Unico Wil-

² Men zie voor de verifiëring van de geslachtswapens en de kleuren Jr. Mr. M. de Haan Hettema en Mr. A. van Halmael Jr. „Stamboek van den Frieschen Adel” z. pl. en jaar, bldz. 7 sub 40 en bldz. 13 sub 72; J. B. Rietstap „De Wapens van den Nederlandschen Adel”, Groningen 1890, blz. 41.

³ Stamboek v. d. Frieschen Adel I, Leeuwarden 1846, bldz. 64 en II, Leeuwarden 1846, bldz. 45. — Aan dit echtpaar herinnert J. B. Xavery's fraai uitgevoerde, doch helaas geschonden graftombe in het dorp Dongjum; vgl. „Voorloopige Lijst der Nederl. Monumenten van Geschiedenis en Kunst”, IX. De Provincie Friesland”, Utrecht 1930, bldz. 101.

⁴ Zie Mr. G. J. ter Kuile „Geschiedkundige Aanteekeningen op de Havezathen van Twenthe”, Almelo 1911, bldz. 261 evv. Zie uitvoeriger de volgende noot.

helm des H. R. Rijksgraaf van Wassenaer—Obdam en de dochter van den laatstgenoemde, namelijk Maria Cornelia Gravin van Wassenaer, die alle drie bezitters van Weldam zijn geweest, is het fraaie stuk gekomen aan de Gravin van Solms—Sonnenwalde, in de aanhef dezes genoemd, die een dochter is geweest van Mr. Jacob Derk Carel Baron van Heeckeren—Nettelhorst (uit diens tweede huwelijk), de echtgenoot van Maria Cornelia Gravin van Wassenaer⁵.

Roerend goed kan in de loop der eeuwen soms verre zwerftochten maken. Doch in het onderhavige geval heeft het prachtige stuk chintz ten hoogste één verhuizing meegemaakt. Mogelijk ook, dat het daardoor in zo'n uitmuntenden staat bewaard is gebleven!

Alkmaar, Jan. '66.

⁵ Vgl. „Nederland's Adelsboek” XXXVIII, 1940, bldz. 202; XLVI, 1953, bldz. 261/2/3 en „Almanach de Gotha” CLXXIII, 1936, p. 319, 320.

BOEKBESPREKING

Kleine Oudfriesse Kronieken. Uitgegeven door de Werkgroep voor Oudfries aan de Rijksuniversiteit te Utrecht onder leiding van P. Gerbenzon. J. B. Wolters, Groningen, 1965.

Dit boekje (88 siden) — diel IV fan de rige „Teksten en Documenten”, útjown troch it ynstitút foar midsieuske skiednis fan de Ryksuniversiteit tot Utert — bifettet de tekst (mei ynlieding en kommentaer) fan fjouwer âldfryske kronykjes, dy't noch net yn in moderne edysje rieplachte wurde kinne. Mei rjocht en reden seit de wurkgroep: „Om hun inhoud zijn deze geschriftjes van betrekkelijk weinig belang; over het algemeen zijn ze weinig betrouwbaar en sommige kunnen fantastisch genoemd worden. Het zijn echter voor de historicus onmisbare schakels in de Friese historiografie. De oudere kroniekjes zijn alle in de een of andere vorm bekend geweest aan de auteurs van de grote kronieken uit Thabor: Worp en Petrus van Thabor en Henricus Goude; via deze auteurs en bovendien vaak ook direct hebben ze invloed gehad op de historieschrijvers van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw” (s. 1).

De fjouwer kronykjes binne: in „kroniekencompilatie”, de „Vriessche aenteyckeninge” (in namme, dy't de útjowers oernommen hawwe fan Winsemius), de (fragmintaryske) „Annalen en mémoires van Edo Jongama” en „Dae cronika fan Hollandt”. As bylage is noch de tekst fan in los folioblêd út de papieren fan Suffridus Petrus ôfprinte: in gearmjuksel (39 rigels) fan Latynske, Nederlânske en Fryske oantekeningen.

Dizze útjefte is yn 't foarste plak ornearre foar historici, mar ek fan bilang foar filologen. De wurkgroep hat oer 't generael it systeem-Heeroma tapast: qua stavering, lêstekens en haedletters is de printe tekst likernôch gelyk oan de skreaune.

De „kroniekencompilatie” (309 rigels) datearret wierskynlik út de earste helte fan de 16de ieu. De útjowers hawwe net allinne de tekst mar ek de fjouwer boarnen, dy't de compiler brûkt hat, ôfprinte, resp. op de ûneven en de even siden fan it boekje, dus foarinoar oer. Sadwaende is de muoite fan it forgelykjen ta in minimum biheind. It thema fan de kompilaasje — dy't net neamd wurdt yn de „Kroniek der Friese kronieken” fan Dr. H. Bruch — is it ûntstean fan de midsieuske Fryske frijheit: „eer wierense alle nakandde freesen dae heetse dy koning (Karel de Greate) alle heeren” (r. 178/179). It forhael rint der op út, dat net allinne Magnus en syn maten, mar „alle fresen fry heren wieren dy berna ende dy vnberna” (r. 301/302).

Fan de „Vriessche aenteyckeninge” binne bihalven de tekst út it Jus Municipale Frisonum (129 notysjes) — útjown troch De Haan Hettema yn „De Vrije Fries”, diel II, 1842, 117–129 — ek de (gâns koartere) versys út de „Chronique” fan Winsemius en in hânskrift fan Furmerius opnommen (neffens it boppeneamde parallel-systeem), wylst yn de noaten boarne-materiael út de „Watervloeden” fan Gabbema forarbeide is. De útjowers binne it net iens mei Dr. Bruch, dat de Jus-tekst troch it trochinoar reitsjen fan de blêdden fan in „Vorlage” in tizeboel wurden is; hja nimme oan, dat wy hjir to krijen hawwe mei in samling fan kroniken. Wol geane hja akkoart mei de opfetting fan Dr. Bruch, dat de „Vorlage” wierskynlik om-ende-by 1464 yn it kleaster Thabor skreaun is; yn de noaten wurdt wiisd op paral-

lellen yn it Snitser kronykje fan 1464 en yn de kroniken fan Petrus fan Thabor, Worp fan Thabor en Henricus Goude.

De „Vriessche aenteyckeninge” begjint mei it jier 781 („tha ontfengh fresland then kersten lawa”). De skriuwer biheint him net ta de Fryske skiednis, mar jowt ek omtinken oan itjinge wy tsjinwurdich „vaderlandse” en „algemene geschiedenis” neame. Foarbylden: „M^o cccc^o xxvj doe ward ther strijd Jn hollandt twiscka den hertoga fan burgundia ende dae frouwa Jacob van Hollandt/” en „M^o cccc^o liij doe creghen die fransoys berdeus (Bordeaux) weder/”.

Edo Jongama, in man fan kwizekwânsje yn de Saksyske tiid, hat nijsgjirrige annalen en mémoires neilitten, dêr’t spitigernôch allinne fragminten fan biwarre bleaun binne (by Winsemius en Gabbema). Ien priuwke: „Item int Jier vorschrioun (1510) op uws Fresna Liaeffvrouwen Dey (26 septimber)/ isser in Vrieslandt en da ore Landen by da Zeecant lidzende/ so graeten schaed schijd van tWetter/ datter zijn leven nin greater is weysen/ bysonderlingh hier in Frieslandt. Want dit giet uws maest ter herten. Dit onwaer bygond op uws Vrouwen jound/ also dat op uws Liaeffvrouwen Dey de Zee-dijcken in briecken/ uwrmits so wttermiette haeg wetter oppa alle Dijcken stoe/ dat aldeer sioen was/ dat heel Vrieslandt solde verdrints hadde. Also dat elck man wtroun om zyn Beesten to bergjen/ ende dir waarden volle vent wetter byroun ende verdrinckten/ beyde menschen en Beesten. Da Huysen driouwen wey mey wijf en bern/ en al hetter in wier/ also datter volle caamen drioun aen da Waad (Wâld) zijde en ore canten en plaetsen/ ven Kisten/ Tresoren/ Bed en Bolster/ Kuw (kou) en Kaeel (keal)/ Hinxsten en Ooxen/ Bern in da widsa in aerden (molkebakken) en Tresoren en Kisten waarden foun/ mey Silveren Riemen/ Jild/ Linwirck/ en Claen. Jtem driouwer by de Zeekandt wey een heele buurte heetende ...”

Gâns lytser as de „Annalen en mémoires van Edo Jongama” (255 rigels) is „Dae cronika fan Hollandt”: 90 rigels. Dit kronykje is in list fan Hollânske greven, dy’t rint fan Durk I oant Philips de Goede; fan lêstneamde seit de skriuwer: „Philippus foernaemd hertoch fan burgondien/ Finck disse her franck (fan Borselen) ende scat frou Jacob hollant off/ ende philippus wert heer van hollandt ende Js tot noch toe als Jnt iaer van lxiiij”. De útgjowers wize derop, dat ek it Snitser kronykje ophâldt mei 1464 en dat de jongste notysje út de „Vriessche aenteyckeninge” (neffens de Jus-tekst) op 1463 slacht; hja freegje har ôf: „Ligt in deze jaren wellicht al een vroege top van historische activiteit in Thabor?” (s. 20).

Prof. Gerbenzon e.s. hawwe treflik wurk levere. Soks jildt net allinne fan de ynliding en de teksten mar ek fan it kommentaar (wurdforklearring). Dizze „Kleine Oudfriesche Kronieken” binne tige wolkom as oanfolling op ús Fryske historiografy.

K. d. V.

